

Arcok

Állam vagy forradalom? Bartha Eszter és György László beszélgetése a 70 éves Krausz Tamással 5

Három emlék Harsányi Ivánról – Szilágyi Ágnes Judit 26

Asszociációk

Samir Amin: **Az októberi forradalom indította el a világ átalakulását**

Az októberi forradalom 100. évfordulójára írt cikknek nem célja sem a Szovjetunió világtörténeti teljesítményének lekicsinylése, sem pedig egyoldalú felmagasztalása. A náci Németország legyőzésének és a gyarmati rendszer megszűnése elősegítésének jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. A szerző ugyanakkor megpróbálja megragadni, mik voltak azok a hibák, amik már a Szovjetunió létrehozásakor beépültek az állam szerkezetébe, és hogyan vezettek végül az ezekre reagáló vagy épp a hibákat elken-dőzni próbáló reformkísérletek a kapitalizmus brutális restaurációjához 31

Dokumentum

Albert Mathiez: **Hogyan kezdődnek el a forradalmak?**

L'Humanité, 1921. augusztus 6. 63

Történelem

Harc a Volga mentén. Alekszej Iszajev történésszel Oleg Nazarov és Vlagyimir Rudakov beszélget 67

Kovács Keve: **Tiro di bandiera** – linóleummetszet-sorozat..... 81

Történelem

Balázs Gábor: **„Aux armes, citoyens!”**. A Párizsi Kommün és a női emancipáció
A tanulmány a Párizsi Kommünt, ezt a rendkívül összetett társadalmi forradalmat „női szempontból” veszi szemügyre: azt vizsgálja, milyen szerepet játszottak a nők a Kommün történetében, s fordítva: mi a helye a Kommünnek a női emancipáció históriájában. E valódi kulturális forradalomban, amely sok tekintetben antitézise volt

a burzsoá világ etatizmusának, klerikalizmusának, hierarchiájának és patriarchális rendjének, sok korlát ledől, többek között egy pillanatra megrendült a patriarchátus rendszere is 91

Analízis

Wiener György: **A tőke elterjedése Magyarországon**

A szerző alapos forráskutatásra támaszkodva rekonstruálja és állítja történeti kontextusba Marx főműve, *A tőke* magyar nyelvű kiadásainak körülményeit. A történeti és mozgalmi összefüggések feltárása után, áttekinti a mű hatásait a magyar társadalomtudományos-filozófiai gondolkodásra. Sorra veszi azokat a kiemelkedő magyar tudósokat – Lukács Györgytől Tőkei Ferencen át Ágh Attiláig – akiknek tudományos teljesítményére erőteljesen hatott a marxi életmű, s akik jelentősen – mondhatni, világszínvonalon – járultak hozzá a marxista elmélet továbbfejlesztéséhez..... 119

Michael Heinrich: **A tőke 150 éves útja – aminek még nem látszik a vége.**

Rendszertelen megjegyzések egy történetről, amely sohase zárul le

Marx fő műve, *A tőke* – legalábbis a nagyközönség által ismert formájában – azt a benyomást keltheti, hogy egy befejezett, lezárt műről van szó. Valójában azonban a három kötet a marxi elmélet fejlődésének különböző fázisaiban készült szövegekből tevődik össze. Marx folyamatosan továbbgondolta kapitalizmuskritikáját életének utolsó éveiben is. Az ezekben az években folytatott kutatásokat – például a válságelmélet és az ökológia területén – már nem tudta lezárni és beledolgozni *A tőkébe*..... 145

Kohei Saito: **Marx ökológiai jegyzetei**

Tény, hogy Marx fiatal korában nem mutatott különösebb érzékenységet a tőkés fejlődés természetpusztító következményei iránt. Később azonban fokozódó intenzitással, újabb és újabb témaköröket bevonva a vizsgálódásba, igyekezett elméletileg megragadni a tőkés felhalmozásnak a természet és az ember közti anyagcserére gyakorolt inherens romboló hatását 163

Asztal körül

Az *Eszmélet* szerkesztősége 2017. július 10-én a Gólya szövetkezeti presszóban kerekasztal-beszélgetést (vitát) rendezett Böröcz József: *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig* című tanulmánykötetéről (Eszmélet Könyvtár, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2017). A vitát Melegh Attila vezette, a résztvevők Artner Annamária, Böröcz József, Földes György és Gerócs Tamás voltak. Előző (116.) számunkban Artner Annamária és Gerócs Tamás hozzászólásának egybeszerkesztett és kiegészített változatát adtuk közre. Az alábbiakban Földes György szövegét publikáljuk. Böröcz Józsefnek mindhárom írásra reflektáló válaszát következő (118.) számunkban közöljük 183

Földes György: **A globális nézőpont haszna és néhány problémája** 183

Olvasójel

Sőreg Krisztina: **Multipoláris válság az Európai Unióban: integrációs vagy kapitalista krízis?** *Integration – Disintegration – Nationalism*. transform! yearbook 2018 (Edited by Walter Baier, Eric Canepa and Eva Himmelstoss) Merlin Press, 2018. 189

Tényről tényre

Rafał Pankowski: **A nacionalizmus nemzetköziesedése és a gyűlölet hétköznapivá válása**

A cikk a lengyel nemzeti ünnep alkalmából, november 11-én évente megtartott nacionalista fölvonulás nyolc éves történetét tekinti át. Bemutatja, hogyan vált a menet Európa legnagyobb, 50-100 ezer fős, szélsőjobboldali seregszemléjévé, amelyre egész Európából – így Magyarországról is – érkeznek résztvevők. A lengyel kormánypárt, a PiS, csakúgy, mint a jobboldali média, nem hogy nem határolódik el a demonstrációtól, hanem lelkesen üdvözli a „szenvedélyes, ifjú lengyel szíveket”. 195

Kultúra

Ilya Budraitskis: **Az orosz kultúrpolitika ellentmondásai. A konzervativizmus mint a neoliberalizmus eszköze**

Az Oroszországban uralkodó konzervatív, tekintélyelvű rendszer retorikájába beletartoznak a piaci „individualizmus” elleni kirohanások az „orosz kollektívizmus” jegyében. A Kreml társadalmi-gazdasági politikája azonban nem szakított a neoliberalis gyakorlattal. Sőt, az izolacionizmus, a klerikalizmus és az autoritarizmus kéz a kézben jár a neoliberális elvvel, amely szerint az élet minden szférája, benne a kultúra is, a konkurencia és a piaci hatékonyság logikájának van alárendelve. A kialakult helyzet új kihívások elé állította a kulturális szférában dolgozókat: meg kell védeniük függetlenségüket a konzervatív ideológia offenzívájával és a piaci logikával szemben is, aminek ráadásul maga az autoriter állam a közvetítője 205

Kérjük kedves olvasóinkat, hogy támogassák folyóiratunk megjelenését az SZJA 1%-ának felajánlásával 2018-ban is!

A tavalyi felajánlásotokból közel 200 000 forint érkezett be a számunkra, mely összeg jelentős részben fedezte egy lapszám megjelenésének költségeit.

Eszmélet Sajtó Alapítvány

Adószám: 18067068-2-41

Előző számunkban, sajnálatosan, nem adtuk meg a borítón szereplő, Mészáros Istvánt ábrázoló fotó szerzőjének nevét. A képet Matekovits Tamás készítette, elnézését kérjük.

Borítókép: <https://hu.pinterest.com/pin/244953667213007911/>

Következő számunk tartalmából

- Mélylélektan és világrendszer-elemzés
- Nemzetállam, fejlesztő állam és marxizmus
- Az Európai Unió mint imperialista osztályprojektum
- A kínai fejlődés kérdőjelei Mao Ce-tung után
- Marx Algírban

Harsányi Iván (1930–2018)

Harsányi Iván, a kiváló marxista történész, nemzetközileg ismert és elismert hispanista, a Pécsi Egyetem professor emeritusa 88 éves korában, 2018. február 15-én elhunyt. Szerény ember volt, akit sokan tiszteltek és szerettek, hatalmas tudásán túl amiatt is, mert hosszú kutatói és tanári pályafutása során sohasem kötött olyan kompromisszumokat, amelyek arcának elvesztéséhez vezettek volna. Tudományos meggyőződéséhez, elveihez, világnézetéhez – és a társadalmi osztályhoz, amelyből vétetett: a munkásosztályhoz – élete végéig hű maradt. Könyveiből, tanulmányából, cikkeiből, előadásából egész generációk tanultak. Munkássága, társadalmi kapcsolatai, embersége, iskolateremtő pedagógiai tevékenysége a magyar és a nemzetközi historiográfia, valamint a honi rendszerkritikai gondolkodás történetében kiemelkedő helyet jelöl ki számára. Harsányi Ivánt folyóiratunk szerzőjeként is tisztelhattük. Emlékét, szellemi hagyatékát megőrizzük.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

Állam vagy forradalom?

Bartha Eszter és György László beszélgetése
a 70 éves Krausz Tamással

Krausz Tamás az Eszmélet egyik alapító szerkesztője és sok éve szerkesztőbizottsági elnöke. Olvasóink lapunk rendszeres szerzőjeként is jól ismerik; nevéhez nagy hatású tanulmányok egész sora fűződik. Tamás immár megkerülhetetlen tudományos teljesítményét pályatársainak, kutató és tanár kollégáinak egyöntetű (bár sosem kritikátlan) elismerése övezi – beleértve még „ádáz” kritikusait is. Rendszerkritikus-baloldali elköteleződése, a humanista és internacionalista értékek iránti tisztelete és a politika világáról vallott markáns nézetei is jól ismertek. A jelen beszélgetésben ezért nem törekszünk életútjának még csak töredékes áttekintésére sem. Ehelyett néhány olyan mozzanatot szeretnénk fölillantani tudományos és közéleti pályafutásából, amelyek tán a mégoly hűséges olvasók számára is újdonságot jelentenek.

Bartha Eszter

Kezdjük egy „leleplezéssel”... Az interjú címe – amit te javasoltál – nemcsak azokra a témákra utal, amelyek tudományos pályádat végigkísérték, hanem elkötelezettségedre is – arra a világnézetre, amely életpályád egészét meghatározta. Hogyan ismerkedtél meg Leninnel és a szovjet történelemmel?

Krausz Tamás

Amikor 18 évesen behívtak katonának – két évig szolgáltam Cegléden, Marcaliban és Kecskeméten –, naivan azt képzeltem, hogy a „seregben” majd felkészülhetek az egyetemi felvételire. Pontosan emlékszem arra, hogy az első riadógyakorlatnál is nálam volt, ruházatomba rejtve, Lenin *Állam és forradalom* című műve. Tudni kell, hogy nem voltam valami nagyon alakias katona... Azt hiszem, egyike

lehettem a Varsói Szerződés legrosszabb katonáinak. A sorakozónál az egyik tiszt megrázta a zubbonyomat, ami nem volt rendesen begombolva. Ahogy húzkodta a dzsekimet, egyszer csak kiesett belőle az *Állam és forradalom* egyik nagyon régi kiadású példánya. A tisztek lenéztek, hogy miféle könyvről is van szó, és egészen elképedtek. Annyira, hogy egyszerűen továbbmentek, s tovább nem foglalkoztak velem... Így kezdődött az ismeretségem a szovjet történelemmel, Leninnel, és az *Állam és forradalommal*. Visszatekintve ezt egy kicsit szimbolikusnak is érzem...

Bartha Eszter

Biztos ismered te is a *bon mot*-t: aki húszévesen nem baloldali, forradalmár, annak nincs szíve. Aki meg még ötvenévesen is az, annak esze nincs... Hogyan vélekedsz erről baloldaliként – hetvenévesen?

Krausz Tamás

Válasz helyett inkább visszakérdezek. Vajon jobb-e napjainkban a világ, mint ötven évvel ezelőtt volt? Kevesebb erőszakkal, háborúval tartják-e fenn ma a világrendszer hierarchikus építményét? Vagy tán manapság nincs már rasszizmus? A két világháború és a holokauszt után sokan azt gondolták, hogy vége a háborúk és a népiirtások korának. De elmondhatjuk-e, hogy mára mindez a múlté? Lassan harminc éve, hogy az államszocializmusnak is vége, ami állítólag minden rossz okozója volt, de gondoljuk végig: ettől vajon történt javulás az emberek – különösen a kelet-európai emberek – életminőségében? Jobbak lettek-e életesélyeik, nőtt-e a felfelé irányuló társadalmi mobilitásuk? Elég fellapozni az *Eszmélet* bármelyik számát, hogy lássuk, a rendszerváltás a tények tükrében nagyon is távol áll attól a „sikersztoritól”, aminek sok liberális értelmiségi ma is látni szeretné. A kelet-európai kapitalizmust ugyan erősen bírálják a jobboldali-nacionalista irányzatok, ugyanakkor természetesen velük sem érthetünk egyet, hiszen ők nem a kapitalizmust mint rendszert bírálják, pusztán annak jobbá vagy nemzetibbé tételével igyekeznek orvosolni strukturális hibáit, hogy ne mondjam, bűneit. De megnézhetjük a követendő példaként emlegetett Nyugatot is. Lényegében odalett a jóléti állam, nőtték az egyenlőtlenségek, nemcsak az egyes régiók, hanem a Nyugat társadalmi osztályai között is. Hogyan lehet az ember *nem* forradalmár akkor, amikor a világ lakosságának 1%-a nagyobb vagyonnal rendelkezik, mint a többi

99%? Vagy lehet-e önámítás nélkül hinni a piaci-kapitalista termelési mód emberközpontú, humanisztikus megreformálásában? Húsz éves éppen akkor voltam, amikor világszerte, mindenekelőtt az Egyesült Államokban kibontakozott az ellenállás az amerikai uralkodó osztályok esztelen és igazolhatatlan vietnámi háborúja ellen. Az USA és a NATO agresszív politikája viszont azóta is változatlan. A népeket, kultúrákat, nemzeteket szétzúzó háborúi Jugoszláviában, Irakban, Afganisztánban, Líbiában, Szíriában talán az imperialista területi-politikai és gazdasági-piaci terjeszkedésének megfékezéséről tanúskodnak? A kelet-európai oligarchikus kapitalizmusok történelmi teljesítménye vajon arra utal, hogy a kapitalizmus megjavítható? Ha komolyan vesszük a történelem tanulságait, akkor számomra egyértelmű: a megoldás a fennálló világ radikális, antikapitalista és antibürokratikus átalakítását követeli meg. Noha a Szovjetunió felbomlásával a világ nem lett sem jobb, sem biztonságosabb, nem gondolom, hogy az államszocializmushoz vissza lehetne térni. De abban biztos vagyok, hogy tapasztalatainak minél teljesebb, minél gazdagabb feldolgozása előbbre viheti az emberi fejlődést egy igazságosabb világ felé. Ez a hit cselekvésre sarkall. Igaz, a nagy forradalmak élén mindig a fiatal generációk haladtak, de ez sosem volt kizárólagos, sok idős, sőt, öreg forradalmárt ismert a történelem, akik antikapitalistaként éltek és haltak meg. A történelemben a kontinuitás és diszkontinuitás dialektikáját bizony nem könnyű megragadni. De törekedni kell rá.

György László

Miért, hogyan lettél történész és főképpen, marxista történész? Honnan ered szellemi-tudományos elköteleződésed?

Krausz Tamás

Mint minden családban – vagy legalábbis a családok többségében – 1945 után a nagy háborús traumák és azok következményei határozták meg az élethez és a perspektívák kialakításához való viszonyt. Nálunk sem volt ez másként. A háború, Auschwitz – akkor még így hívták a holokausztot –, a nácikat és a Horthy-rendszert elsöprő felszabadulás, a szocializmus ígérete, azaz mindennemű gazdasági-szociális és kulturális elnyomás megszüntetésének vágya, reménye, valóban rengeteg mindent előre meghatározott. Ezt a „hitvilágot” 1956 is sajátságosan felerősítette.

A foci és a mozi mellett a könyvek tisztelete főként apám közvetítésével ragadt rám, s e könyvek egy része kifejezetten történeti munka volt. Két-három könyv címére ma is tisztán emlékszem: *Akcióban az SS, Halálgyár, Fegyverbe, fegyverbe!...* De természetesen ott volt Gajdar könyve, a *Timur és csapata*, s Tolsztoj, Solohov és Victor Hugo regényei is. Leginkább a háborúról szóló könyveket bújtam akkoriban, az 50-es évek végén, 60-as évek elején, s miután ennek az érdeklődésemnek a gimnáziumi évek nem szabtak korlátokat, világos volt, hogy valamiképpen a Szovjetunió történetével fogok foglalkozni, ami a gyermeki gondolkodásban összekapcsolódott az emberiség felszabadításának vágyalmával, lehetőségeivel. Az álmok és az eszmék földi megtestesítői Marx, Lenin vagy éppen Gagarin voltak. Ilyesmivel az ember nem tud szakítani, hiába kísérli meg, hiszen mi más adna értelmet az életnek, mint az emberiség felszabadításának grandiózus, bár ennek megfelelően igen steril és elvont terve? A nagy ívű elképzelések, a nagy eszmék *gyakorlati értelme* persze csak később került napirendre. De a „tervek” konkretizálódása mindjárt a történelem felé fordította érdeklődésemet: mi és miért történt úgy, ahogyan történt? Egyetemista korom előtt már azt is megértettem, hogy többféle történelem létezik, hiszen „a történelem osztályharcok története...” Szóval, innen indultam a Debrecenbe, a Kossuth Lajos Tudományegyetemre, amely jó iskolának bizonyult, hiszen sok jó tanárral hozott össze a sors.

György László

Kik voltak rád a legnagyobb hatással?

Krausz Tamás

Nem tudnék egyetlen tanárt vagy professzort sem kiemelni, aki „meghatározta” volna történetfelfogásomat, vagy elméleti nézeteimet. Számosan voltak, akik hatottak rám valamilyen módon. Ha egyetlen szóval kellene jellemeznem első egyetemi éveimet, akkor az „útkezesést” mondanám. Ezt az útkezesést igen különböző gondolkodók egyengették: mindenekelőtt Niederhauser Emil és Ránki György történészek, Bimbó Mihály filozófus, de jól emlékszem Irinyi Károly historiográfiai és Orosz István egyetemes történeti előadásaira is. A fiatalon elhunyt „szovjetológus” történész, Menyhárt Lajos órái is fontosak voltak számomra, hozzá később személyes barátság is fűzött.

Sarkadi János élvezetes ókortörténeti előadásait vagy az akkor fiatal oktató, Havas László Róma történetével foglalkozó szemináriumait is őrzöm emlékeimben. Az egyetemre leginkább a világnézeti sokféleség volt a jellemző – mindannak ellenére, hogy a viszonyítási pont a hegemoniára törekvő rendszerben a hivatalos legitimációs ideológia volt. Ám attól általában jobbra és balra helyezkedtek el a tanárok és a diákok. Olyan kiváló évfolyamtársaim voltak, mint A. Varga László, a nemrégien elhunyt Papp Imre, Kövér György, Gyáni Gábor, Kulcsár Szabó Ernő. Két évvel alattunk járt Mesterházi Miklós, akivel évekkel később a Lukács-tematikában könyvet publikáltunk. Fontos, „tiszta” viták folytak az egyetemen 1956-ról, 1968-ról, népiesekről és urbánusokról, nacionalizmusról és internacionalizmusról. És Lukács Györgyről is, akit éppen napjainkban akarnak véglegesen kitisztítani a nemzeti panteonból. Mai szemmel visszatekintve, a „diktatúra” korszakára, egy meglepően sokszínű világra emlékszem.

György László

Hogyan jelent meg a marxizmus az oktatásban, és kiknek köszönheted az elméleti-módszertani alapokat?

Krausz Tamás

A történelem szakon – az orosz szakot most hagyjuk –, egyetlen olyan tanárra sem emlékszem, aki ne a *sine ira et studio* szellemében tanított volna. Igaz, ezt is lehetett különféleképpen értelmezni. Ami fontos volt, és emiatt szerencsésnek is érzem magam, hogy a magyar történelem harmadévtől az európai (szűkebben értelmezve a kelet-európai) történelem részeként jelent meg. Ennek köszönhetőn korán megismerkedtünk a világrendszer-elmélet fontosabb elemeivel (főleg Ránki akadémikus közvetítésével), ami már akkor a marxista történet szemlélet normális fejleményének tűnt. A marxizmusnak, vagy amit akkor annak gondoltam, nem volt komoly versenytársa; fogalmilag komolyabb formában a rendszer kritikája „balról”, marxista alapon fogalmazódott meg. Egyébként tanárainkat nem annyira ideológiai-politikai szempontok alapján ítéltük meg. Senkinek nem jutott eszébe, mondjuk, Szekfű Gyula történet szemléletét kritikátlanul piederstálra emelni, de a *Három nemzedék* kötelező volt, sőt illet is elolvasni. A történetírásban a marxizmus akkoriban nekem főképpen Ránkit, majd Eric Hobsbawmot jelentette. Ez szemben állt

a „pozitívista”, a szélesebb történeti horizontot, a nagyobb történeti szakaszok, a történeti struktúrák elemzését negligáló, nevezzük így, provinciális történetírással. De fontos módszertani jelentősége volt a hivatalos legitimációs ideológia és a hivatalos párttörténet kereteit szétfeszítő „depolitizált” történetírásnak, amely a tények tisztelétét fontosabbnak tartotta az ideológiai agymosásnál. Példának okáért mondom, emlékezetes maradt számomra 1970-ből Ránki György Lenin-szemináriuma, ahol Lenin a nyugati történetírás „képében” is megjelent, vagy újszerű volt még abban az időben Ránki eredeti fasizmusértelmezése is. Fontos módszertani elvként ragadt meg bennem a „kritikai elemzés”, az apologetika elutasítása és a tények, tényyszerűségek differenciált megközelítése. Akkoriban már nemcsak a dogmatikus-pártos történeti irodalom kritikájáról volt szó, hanem annak ellentétéről is. Ez utóbbit egy példával is illusztrálhatom: a „hidegháborús” totalitarizmuselmélet primitív sémájának alkalmazása még a legkritikusabb diákelmében sem merült fel – nem is szólva a tanárokról –, de kétkedve tekintettek a különböző polgári, úgynevezett modernizációs és utolérő elméletekre is. Ehelyett a jóval összetettebb társadalmi formaelméletet sajátítottuk, vagy sajátítottam el, mindenekelőtt Tőkei Ferenc kidolgozásában, amelyet Lukács az *Ontológiában* is oly nagyra értékelt. Ugyanakkor egyfajta „elméletel- lenesség” akkor is jellemző volt, de más tartalommal, mint manapság.

Bartha Eszter

Említetted Ránki Lenin-szemináriumát. Voltak Leninnel más „kalandjaid” is a Debrecenben?

Krausz Tamás

Lenin 100. születésnapján nagy felvonulást rendeztek Debrecenben. Emlékszem, hogy az egyetem párttitkára, aki maga is lázadó ember volt, a már említett Menyhárt Lajos biztatott bennünket is a részvételre. Volt egy műsor is, amit Vencel Andrea rendezett, akinek a férje (szintén a mai napig barátom) dramaturg volt, a nővére pedig színésznő, így volt érzéke a színházhoz. Egész jó műsort állítottak össze, támaszkodtak például Gyurkó Lenin-könyvére. Volt az egésznek egy nagyon határozott antibürokratikus éle, nem véletlen, hogy nem is tetszett a debreceni pártembereknek, féltek is tőle, de a program végül mégiscsak lement. Kétségtelen, hogy 1968 miatt is tartottak attól az

egyetemi hatóságok, hogy ennek lehet valamilyen rendszerellenes éle. De egyébként végül semmi nem lett belőle. Hasonló rendezvényre került sor a pesti egyetemen is, amelynek alapvető üzenete az volt, hogy szocialista öngazgatás helyett egy bürokratikus rendszer jött létre, amelyben az állami hierarchia határoz meg mindent. Ezek a rendezvények tehát szembementek a hivatalos ideológiával, s inkább 1968-hoz kapcsolódtak, ahhoz a forradalmi értékrendhez és miliőhöz, amit számomra az *Állam és forradalom* is jelképezett.

Bartha Eszter

Ma már magyarázni kell, mi volt a „kisdoktori” vagy a „kandidátusi” disszertáció... Hogyan választottad meg tudományos témáidat?

Krausz Tamás

Ezek bizonyos értelemben előre meghatározottak voltak, bele voltak ágyazva abba a kulturális közegbe, amelyben akkor éltem. Az már egyetemista koromban is világos volt, hogy a szovjet történelemmel fogok foglalkozni, hiszen az orosz volt a másik szakom. Harmadéves koromtól Niederhauser Emil szemináriumára jártam, tehát Kelet-Európa és a nemzeti kérdés mint problematika is adott volt, az pedig, hogy ez később, a kandidátusi disszertációmban historiográfiai formát öltött, a téma kulturális-tudományos meghatározottságából következett. Ne felejtjük el azt sem, hogy akkor a szovjet levéltárak még nem voltak nyitottak – Sheila Fitzpatrick egyébként nemrégiben kiadta tanulságos memoárjait moszkvai levéltári kalandjairól.

Bartha Eszter

Mi volt az oka annak, hogy amikor már minden tudományos címed, fokozatod megvolt, megint elővetted Lenint?

Krausz Tamás

Ez nagyon fontos kérdés. A történész – ha úgy van összerakva, ahogyan én – megpróbálja a történeti részkérdéseket, amelyeket élete folyamán érintett, bizonyos értelemben összekapcsolni, és reflektálni az egészre. Lenin figurája és szellemi-politikai öröksége rendkívül alkalmas volt arra, hogy ezeket a részkérdéseket összefoglaljam

és megvizsgáljam – és ehhez az előfeltételek már adottak voltak a korábbi munkáimban. Erkölcsi-szellemi-politikai elköteleződésnek is megfelelt egy olyan rekonstrukció, amely nem illik bele az újkapitalista rend apológiájába. Másfelől, az egyetemi feladataim az ELTE Ruszisztikai Tanszékén és a Kelet-Európa Története Tanszéken szintén ebbe az irányba tereltek; főleg a doktoranduszok körében bukkantam sok jó diákra, akik bizonyos ösztönzést is adtak nekem, egyébként mind a mai napig.

Bartha Eszter

Mit jelentett tudományos meggyőződésed, pályád számára a rendszerváltás?

Krausz Tamás

Szvak Gyulával azt szoktuk mondani, hogy nekünk azért nem kellett fordulatot csinálni, mert a magunk rendszerváltását már jóval hamarabb megcsináltuk. Mi az 1980-as évek elejétől azt írtuk, amit gondoltunk, és azzal foglalkoztunk, amivel akartunk. Az igaz, hogy műveim a rendszerváltás után jelentek meg, de abban a formában, ahogyan azt a '70-es, '80-as években megírtam. Tehát gondolatilag a rendszer legitimációs ideológiájával szemben a '80-as évek elejétől egy teljesen más koncepciót képviseltem, és bizonyos keretek között ezt lehetett is képviselni. A publikálás persze már más kérdés. Az eszmélés korábban kezdődött, említettem nektek korai antibürokratikus elköteleződésemet. Ehhez hadd mondjak még el egy személyes történetet! 1972 őszén fél éves részképzésen Moszkvában voltunk, ahol módunkban volt meglátogatni a neves történészt, Vlagyimir Turok-Popovot, Kövér György csoporttársammal együtt, aki nemrég egy kitűnő írásában emléket is állított neki. Emlékszem, amikor Turok-Popov elmesélte felesége, a szintén történész, India-kutató Koka Alekszandrovna édesanyjának történetét, aki régi, 1905-ös bolsevik volt, de később, a terror idején a Gulag egyik táborában kötött ki. Turok és felesége elhatározták, hogy megkeresik az anyukát. Éppen az egyik tábor kapujában vártak bebocsáttatásra, amikor felhangzott a később híressé vált Lebegyev-Kumacs–Dunajevszkij-dal, amely később a moszkvai rádió szignálja lett: „Nincs a földön gazdagabb, szebb ország, minden ember érzi, hogy szabad.” Személyes rendszerváltásom egyik első motívuma volt ez a történet, máig emlékszem rá, mintha tegnap történt volna.

Nekem a rendszerváltás után tehát nem kellett semmit sem módosítanom az álláspontomon. A sztálinizmussal és a kapitalizmussal szemben is fel voltam vértézve szellemileg. Igaz, ezt a kettős elutasítást kevesen értették meg... Csak mellékesen említem, hogy Teller Edével – akivel 1987 őszén a Hoover Intézetben találkoztam – sem igazán értettük meg egymást, noha a Béládi Lászlóval közösen írt Sztálin-könyvünkről pozitívan nyilatkozott. A beszélgetés azután csúnya vitává fejlődött... Én már fiatakoromban sem hittem a jó kapitalizmus illúziójában, nem hittem abban, hogy az emberiség, Kelet-Európa vagy a világ problémái megoldhatók lennének a kapitalizmus mint világrendszer keretei között. Nem mondom, hogy ez a kép nem differenciálódott, de a rendszerváltás óta eltelt három évtized megerősítette azt a meggyőződésemet, hogy a rendszer ideig-óráig alakítható és reformálható, de nem javítható. Miközben természetesen az is igaz, hogy az államszocializmus sem volt menthető, 1989-ben azt is látni kellett, hogy az új rendszerrel szemben is kell egy humanista-szocialista ellenállás, mert az a kapitalizmus, ami Kelet-Európában be tud rendezkedni, előbb-utóbb autoriter, emberellenes formákat fog ölteni. Ez – ha csak Magyarországot nézzük – igen hamar be is bizonyosodott. De sokan még ma is álmvilágban élnek, a „jó rendszerváltás” és a „jó kapitalizmus” illúziójában.

György László

A rendszerváltással nemcsak az államszocializmus omlott össze, hanem annak hivatalos legitimációs ideológiája is, és persze a tudományos életben is megkezdődött a marxizmus eltávolítása az érvényes módszerek halmazából. Milyen új politikai-legitimációs érdekek jelentek meg a rendszerváltás óta?

Krausz Tamás

Egy interjú keretei között ugyan elkerülhetetlenek a leegyszerűsítések, mégis érdemes legalább röviden bizonyos tendenciákat jelezni. Ami az én „tematikámat” illeti – más témakörökhöz, a kompetencia hiánya miatt, nem szólnék hozzá – nagy visszafordulás tapasztalható a már említett hidegháborús történetkoncepciókhoz. Több írásomban is felhívtam már a figyelmet arra, hogy a Szovjetunió és az államszocializmus történetét – az új legitimációs rendszerideológiának megfelelően – több kolléga a totalitarizmuselmélet Prokusz-

tész-ágyába próbálja betuszkolni. Ez a narratíva fokozatosan uralta el a II. világháború történetének megközelítését is, amely egyfajta „revansista” módon relativizálta „a jó és rossz oldal” kérdését. A német és magyar kultúrfölény régi horthysta mítoszainak, toposzainak rehabilitálása egyre intenzívebben folyik, természetesen az autoriter rezsim ideológiai szükségleteinek megfelelően. A hatalom „történeti emlékbizottságokat” hoz létre, amelyek öröködnék a „helyes” emlékezetpolitika kialakítása fölött, azzal az alig titkolt céllal, hogy az elmúlt rendszer teljes történetét kriminalizálják. Ennek érdekében a totalitarizmuselméletre támaszkodva elmoszák a különbségeket a náci és a szocialista rezsimek között, Auschwitz és a Gulag között, mintha az államszocializmus története a sztálini gyilkosságok történetével lenne azonos. Sajnos, a liberális szerzők, történészek is hozzájárultak e szellemi-kulturális környezet létrejöttéhez, amelyben természetes Marx, Lenin vagy éppen Kádár történeti bűnbakként való ábrázolása, illetve a munkásforradalmak és a szocializmus egészének már említett demonizálása. A média közvetítésével a *történelem újratermelése és fogyasztása* zajlik a fennálló rendszer stabilizálása érdekében. Ez a rendszer mára már intézményesült, a kutatási témákat pedig eleve meghatározza azok finanszírozása. A pénz természetesen ezen állami intézmények, alapítványok és emlékbizottságok kezében van.

György László

Manapság számtalanszor elhangzik az a közhely, hogy a rendszerváltás előtt a politika túlzottan beleavatkozott a történetírásba, ugyanakkor arról már kevesebb szó esik, hogy ez manapság milyen mértékben zajlik. Mondanál néhány példát ez utóbbira?

Krausz Tamás

Tipikus jelenségnek tekintem a már említett állami emlékbizottságokat. Az egyik ilyen emlékbizottság nemrég már nem egyszerűen csak védeni próbálta Horthy Miklóst, hanem egyenesen a zsidók megmentőjeként állította be, noha a kormányzó valójában egyike volt a náci Németország legjobb szövetségeseinek, s aki 1941-ben Hitler kifejezett kérése nélkül támadta meg a Szovjetuniót. A revizionista célok kergetése egymillió magyar állampolgár életébe került. Ebben Horthy súlyosan vétkes, más bűneiről most nem is szólva. A szerezcsenmosdatást a lehangosabban éppen egy ex-miniszterelnök

képviseli egy hasonló bizottság élén, akinek eredetileg vendéglátóipari végzettsége van. Egy másik elhíresült „bizottsági tag”, aki foglalkozására nézve történész, korábban a holokauszt kezdetét nagy „szakértelemmel” „idegenrendészeti eljárásnak” nevezte és mutatta be. A másik tipikus trend az, hogy a marxizmus helyét egy zavaros, még a sematikus osztályelméletnél is vulgárisabb etnonacionalista történet-szemlélet töltötte be. Ez a narratíva egyszerűen politikai propagandaként kezeli a történetírást, amely a nemzeti nagyság hirdetőjeként funkcionál, s ez az, ami például „vereségként” írja le a sztálingrádi győzelmet, a nácik oldalán harcoló magyar honvédeket pedig „doni hősöknek” nevezi. A valóságban az a helyzet – ahogy azt Bálint József, a témában igazán jártas statisztikus és történész megjegyezte –, hogy a katonák „nem a hazáért, hanem Hitler céljaiért estek el. Vagyis a magyar hadviselés mindvégig hódító és nem honvédelmi volt.” A katonák eljátszották az áldozat szerepét, amiért semmit sem kaptak viszonzásul, így gyakorlatilag őket is a Horthy-rendszer áldozatainak tekinthetjük.

A magyar tudomány „marxtalanításáról” egy hosszabb tanulmányt is írtam, mely az *Eszméletben* is megjelent. Jellemző a „nagyelméletek”, mindenekelőtt a marxizmus leértékelése, egyfajta „kitiltása” a történelem értelmezéséből, mintha az a magyar történetírás történetében nem is játszott volna kulcsfontosságú szerepet évtizedeken át. Eszerint, Marxszal nem vitatkozni kell, hanem elvetni és ignorálni, s azonossá tenni az elmúlt rendszer legitimációs ideológiájával, a marxizmus-leninizmussal, noha ez utóbbi is százszor színvonalasabb volt, mint bármely etnonacionalista ideológiai torzszülemény. Sajnos, a legképzetlenebb és legtájékozatlanabb történészek a lehangosabbak, s bizony nem kevesen vannak. Nem meglepő tehát, hogy a széteső fogalmi szerkezet helyén primitív dichotómiák jelentek meg mint a tudományos magyarázatok pótlékai, s széthulló, összefüggéstelen gondolatsorok uralják történetírásunk jelentősebb vizsgálódásait is. Nem fogok most neveket sorolni, nem a megszegyenítés a cél, hanem a kialakult szituáció és folyamat érzékeltetése. Akárcsak a hidegháborús nyugati propagandában, ismét a „demokrácia–diktatúra” szűkös fogalmi keretébe szuszakolnak bele bonyolult történeti problémákat, aminek csak vulgarizálás lehet a vége. A demokrácia fogalmát tudatosan leszűkítve, azt pusztán politikai-jogi értelemben használják, holott az *gazdasági-szociális* fogalom is. A hanyatlás annak ellenére zajlik, hogy Szűcs Jenő vagy Pach Zsigmond Pál, Berend vagy Ránki, Ormos Mária vagy Lackó Miklós, Hajdu Tibor vagy Sipos Péter saját

kutatásaikat elméleti összefüggéseikben is komolyan megalapozták már az 1970-es, 1980-as években. Mondhatjuk erre, persze, hogy a fejlődés nem egyenesvonalú...

György László

Hasonlóan népszerű toposz a Nyugat utolérésének lehetősége és a Közép-Európa paradigma...

Krausz Tamás

A Kelet-Európa fogalma és története körüli történészi-ideológiai csatározások már a rendszerváltás periódusában elindultak, amelyben a tudományos történeti-fogalmi analíziseket is „eszközként” használták fel. Feltámadtak a régi történeti mítoszok, amelyekre a nemrégiben elhunyt Mészáros István már több mint ötven éve felhívta a figyelmet Lukács Györgyhez írott egyik levelében: a marxizmussal polemizálók egy körének „közös ideológiája a különösképpen gyökeretlen és kozmopolita századeleji közép-európai értelmiség mitizálása.” Ez a mítoszteremtés ma is áthatja számos történeti munka koncepcióját, amely végső soron azt célozza, hogy bizonyítsa a „közép-európai” térség alkalmasságát a Nyugat „utolérésére”, és képességét arra, hogy az „európai értékek” itt is meghonosíthatók. Ám a „Közép-Európa” fogalom szakmailag még ma sincsen meggyőző formában kidolgozva. Hogy azután a Nyugat utolérése miért nem következett/következhetett be, az a *mainstream* történeti megközelítésekben olyan kérdéskör, amely egyszerűen fel sem vetődik, noha éppenséggel a Ránki György által képviselt történetírói hagyományban e gazdaság- és társadalomtörténeti problémának lenne helye és aktualitása. Egy ilyen kutatásban lelepleződne a rendszerváltás egész mitológiája, amelyben az etnonacionalizmus és a liberalizmus ideológiai előfeltevései a kezdettől együtt jelentek meg. Később ugyan fogalmilag elkülönültek egymástól, de számos ponton összekapcsolódnak. De nemcsak arról van szó, hogy bizonyos kérdések, témakörök szinte fel sem vethetők. Ami még rosszabb, az a differenciálás teljes hiánya. Miközben a fasizmus és a Horthy-rendszer közötti különbséget már a '70-es évek magyar történetírása felismerte, kimutatta, addig a Sztálin- és a Brezsnyev-korszak azonos fogalmi keretben áll elő a történeti irodalomban, sőt, már a gimnáziumi tankönyvekben is. Egy másik tipikus mozzanat, hogy az 1980-as években már meghaladottnak

hitt hungarocentrikus történetfelfogás elemei ismét megjelentek a horizonton. Valójában lehet, hogy el sem tűntek, csak ma élesebb fényben látszanak, annak megfelelően, ahogyan a politika nyíltan áttért a nemzeti populizmus, egy giccses-mitikus nemzeti neoromantika ingoványos talajára. Hangsúlyozom, hogy mindez természetesen nem a történetírás, a történettudomány belső fejlődésének eredménye, hanem rezsimspecifikus ideológiai kötőanyag. Végül még egy súlyos történet szemléleti probléma példaképpen: régóta általánosan bevett szokás, hogy a nyugati fejlődés sémái alapján közelítenek meg olyan „keleti” történeti problémákat, amelyeket nem lehet azokkal megmagyarázni. A már említett „utolérő” paradigmának is ez a legjelentősebb fogyatéka: feltételezi a feltételezhetetlent. Már az *Annales*-iskola módszertani hagyományai is csak a történész berkek kisebb szegmenseiben élnek tovább. A történetírás egyes „ágazatai” nem csak elméleti-módszertani okokból válnak szét: általános tendencia a politikatörténet, a társadalomtörténet és a gazdaságtörténet szétszakítása, „a részek uralma az egész fölött”.

György László

2008-ban megjelent Lenin-monográfiád portugál fordítása az orosz forradalom 100. évfordulóján látott napvilágot Brazíliában, ahol rendkívüli érdeklődéssel fogadták a kötetet – az egyetemi fiatalság körében is. Mi az oka annak, hogy Lenin, az 1917-es forradalom és a „tökén túli” világ gondolata ennyire fontos és népszerű Dél-Amerikában, s miért halad ott másképpen a „történelmi idő”, mint Kelet-Európában?

Krausz Tamás

Kelet-Európában kettős nyomás alatt zajlott a szocializmus-kommunizmus fogalmának lejáratódása, lejáratása, amely tulajdonképpen mind a mai napig tart. Ez lényegében egy társadalmi alternatíva megsemmisítésének egyik mozzanata. Világos, hogy az új uralkodó osztály, az oligarchák osztálya és ideológiai légiónja a régi párt- és állami elit csoportjaiból verbuválódott. Ez a légión is megosztott: egy részük keresztény-nemzeti, másik részük liberális zászló alá állt, a harmadik rész ide-oda szaladgál, ahol éppen megfizetik. A parlamentáris „baloldalt” kisajátító csoport az egész baloldalt lejáratta a neoliberalizmus, a „megszorító politika” ismert társadalmi következményeivel. Brazíliában és más latin-amerikai, félperifériás

országban a baloldali értelmiség, a baloldal vezető rétege ilyen mértékben nem járatta le magát tíz- és tízmilliók szemében. Bőven maradtak értelmiségiek, fiatalok és idősebbek egyaránt, akik az ottani hagyományos társadalmi problémák megoldását nem a kapitalista keretek között, hanem – éppen a magyar Mészáros Istvánra is hivatkozva, akinek műveit ott százezres példányokban adták ki – „a tőkén túli” társadalmi lehetőségek kiaknázásában látják a jövő generációk útját. Brazíliában, közelebről São Paulóban öt egyetemen jártam különböző, az orosz forradalom 100. évfordulójára szervezett konferencián. Sok száz fiatallal, egyetemi hallgatóval volt módom találkozni. Megtapasztaltam, hogy sokkal szélesebb a társadalmi önvédelem tudatosan szervezkedő bázisa, a diktatúra elleni harc emléke még elevenen él, s a „megvesztegethetetlenek” sokan vannak minden nagyobb városban. A kelet-európai hivatalos propagandában Lenin az erőszak, a terror, a diktatúra szimbolikus figurája, akit a rendszer ideológusai egyfajta pofozógéppé transzformáltak. Brazíliában Lenin a kapitalizmus elleni harc szimbóluma, az „orosz Che Guevara” – vagy fordítva, Guevara a latin-amerikai Lenin –, magyarul szólva: a *remény*. A brazil baloldal szemében a forradalmiság, az erkölcsi tisztaság és az antikapitalista-szocialista megváltás szimbolikus alakja. Míg Magyarországon sok „baloldali” egyenesen a „globalizáció” zászlaját lengeti, Brazíliában a fiatalok jelentős része ezen csak mosolyog. Nagyon meglepődtem, hogy São Paulóban a könyvem bemutatóján mennyi fiatal vett részt, noha természetesen kerültem a mítoszteremtést és a „vallásos” toposzokat. Hasonlóan a são paulóihoz, felemelő tapasztalatokat szereztem Pekingben és Moszkvában, Péterváron és Kalinyingrádban, korábban Londonban és Linzben is: nemcsak fennmaradt az orosz forradalom pozitív emlékezete a világban, hanem továbbra is ösztönző eleme a tőkével szembeni társadalmi önvédelem kibontakozásának.

Természetesen igaz, hogy a történelmi idő eltérően jár Kelet-Európában és Brazíliában, vagy éppen Angliában. Brazíliában a „fogyasztói társadalom” működési zavarai több okból kifolyólag jóval erősebbek, mint Magyarországon. Brazíliában milliók vannak kirekesztve a piacról, de a „néma” prekariátus mellett létezik tömeges, szervezett antikapitalista baloldal. Hiába a futball mint „vallás” és a rá is támaszkodó államnacionalista propaganda, Kelet-Európától eltérően az etnonacionalizmus még nem indult hódító útjára az osztályalapon álló szolidaritással szemben, bár a globalizáció ismert következményei miatt, mint jól tudjuk, ez a veszély világméretű...

Leninnek éppen az I. világháború korszakában kidolgozott anti-kapitalista-antiimperialista elméletében a szocializmus éppenséggel a társadalmi önkormányzás rendszerével volt azonos (*Állam és forradalom*), és nem a diktatúrával, nem a későbbi sztálini államszocialista szisztémával. Persze érthető, hogy a mai uralkodó osztályok és rétegek semmitől sem félnek jobban, mint a társadalmi egyenlőség, a közösségi tulajdon követeléseitől. Így jó okuk van lejáratni Lenin és az orosz forradalom itt jelzett örökségét.

Bartha Eszter

Közismert, hogy tudományos munkásságod mellett van egy másik nagy szenvedélyed is: a futball. A témáról könyvet is szerkesztettél a doktoranduszaiddal, sőt az MTK-ról is csináltatok egy kötetet. Barátaid, tanítványaid is tudják, hogy a futballmeccsek követése jelenti számodra a legfőbb kikapcsolódást. A kötetből is nyilvánvaló azonban, hogy olvasatodban a futballnak is van politikai jelentősége. Hogyan látod a magyar foci helyzetét a világban, hozott-e itt is változást a rendszerváltás?

Krausz Tamás

Természetesen nem tartom magamat futballszakértőnek, noha valóban nagy szenvedélyem a foci, magam is fociztam, a fiam is, az unokáim közül is kettő. De engem mint történészt, mint baloldali értelmiségit, leginkább a futball *fogyasztása* érdekel. Nem belső, futballszakmai okai vannak annak, hogy Magyarországon meghalt a futball. Hogyan is lehet komolyan venni annak az országnak a labdarúgását – akárhány stadiont építenek fel – amelyik kikap Andorrától? Nem a stadionok számán és minőségén múlik a dolog. A rendszerváltás után elpusztították a futballpályák több mint felét, és azoknak a pályáknak a jó része, amelyeket gyerekkoromból ismerek, már nem létezik. Az infrastruktúrát, persze, helyre lehet állítani, mondjuk, felhúznak még húsz stadiont – legfeljebb a lakosság nagyobb áldozatot kénytelen vállalni –, de ebből azért nem tud komoly dolog kisarjadni, mert elpusztították a futball kultúráját. Visszaállítani ezt a kultúrát, az az igazán nehéz, nem stadionok felépítése. A fiatalok ugyanis közben elfelejtették, hogyan kell a labdával bánni, hogy mi a magyar futballhagyomány. A játékban régen meghatározók voltak a technikás focisták, valóságos labdazsonglőrök. Én még ismertem Hidegkutit,

„Csikart”, vagyis Sándor Károlyt, Varga Zoltánt, de említhetem Albert Flóriánt is, akit ugyan személyesen nem ismertem; de mint MTK-s, ismertem Koritárt, Becseit, Törőcsiket, Détárit, vagy az „utolsó mohikánt”, Illés Bélát. Az emberek ezekért a játékosokért mentek ki a meccsre... Hol vannak ma ilyen játékosok?

És persze a futballnak van társadalmi beágyazottsága is. A toborzókon az '50-es években gyermekek tömegei jelentek meg minden évben, ma pedig csak azok fociznak, akiknek a szülei meg tudják venni a futballfelszerelést, a 30 000 Ft-os cipőt, tehát eleve olyan szociális szűrőn megy át az egész, olyan szűk lett a futball háttere, ami kirekeszti az alsó osztályokat. A futball nemcsak kulturálisan hullott ki tehát az emlékezetből, hanem szociális szempontból is átalakult, így csak egy keveseknek van lehetősége arra, hogy gyermekeiket egyáltalán eljuttassa a foci közelébe. A sokkal kisebb társadalmi háttérből csak ennyi jön ki. De persze még sok okot lehetne itt felsorolni...

És végül, van még egy globális dimenzió is. A futball, ami a lényeg lenne – szimbolikus értelemben mondom –, az az én szememben a *Barcelona*; na de az is egy nagy multinacionális cég, amely a tíz csapatból az egyik, amelyik a világfutballt meghatározza. A mai futball úgy épül fel, hogy Kelet-Európából, Afrikából, Dél-Amerikából elszívja a tehetséges futballistákat ebbe a néhány kiemelkedő csapatba. Ebből is jól látszik, hogy nem a stadionokon múlik, hanem azon, hogy elszívják az épkézláb focistákat. A futballban is létrejött a világrendszernek megfelelő hierarchia – akármit csinálunk. Nyilván lehetne ellenpéldát hozni Kelet-Európából, például a horvátokat, ahol a pusztítás kisebb méretű volt, mint nálunk. Magyarországon az elmúlt harminc évben szisztematikusan kiölték a labdarúgás szeretetét, a labdarúgás iránti odaadást. Mára egyetlen nemzetközi szintű magyar futballista sincs széles e hazában. A tőke ostora...

Bartha Eszter

1989-ben a politika is megkísértett... Mondanál erről néhány szót?

Krausz Tamás

Az általam elképzelt politikai alternatíva gyökerei az *Eszmélet* keletkezési periódusáig nyúlnak vissza, amelynek Tütő László volt az egyik fő mozgatója, szellemileg pedig a Kapitány-házaspár mint

alapító szerkesztők – és még sokan mások. Az 1980-as évek végén Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor lakásán összejött egy értelmiségi csoport. Ez egy olyan új folyóiratban gondolkodott, amely komolyan vette a lukácsi *tertium datur* üzenetét, vagyis hogy az államszocializmus és a kapitalizmus között léteznie kell olyan fejlődésnek, amely a szocializmust valódi pályájára, a társadalmi öngazgatás irányába tudja állítani. Ezzel összefüggésben jött létre a *Baloldali Alternatíva Egyesülés*, amelynek kezdetben több száz tagja volt, így nagy rendezvényeket is tudtunk szervezni. Aztán, ahogyan egyre inkább lekerült a napirendről a humanista *tertium datur*, úgy az egyesülés tagsága is fokozatosan elkopott; kevesen vagyunk a régi garnitúrából, akik még tartjuk a kapcsolatot... De nagy örömmel tölt el, hogy a *tertium datur* gondolata túlélte a rendszerváltás első évtizedeit, és azért nem kevés fiatal érti, hogy miről is szól ez. Fennmaradt tehát a kapitalizmussal szembeni kritika – pedig ez nem egy kedvező hely a túléléséhez. Ha például Brazíliával vetem össze, jól látszik, hogy Kelet-Európa manapság milyen reakciós sarka a világrendszernek, ennek ellenére azért a fiatalok egy bizonyos csoportja körében mégis él a társadalmi ellenállás gondolata és gyakorlata.

Visszatérve 1989-hez, két oka is volt annak, hogy nem mentem át politikai pályára. Egyrészt azért, mert volt szakmám. Másrészt pedig láttam, hogy súlyos vereséget fogunk szenvedni. Igaz ugyan, hogy a *Népi Demokratikus Platform* egyik jól ismert alakja voltam, amely akkor a küldöttek egyharmadát képviselte a kongresszuson, de a másik kétharmad szilárdan a demokratikus kapitalizmus, a „jó kapitalizmus” talaján állt és persze látható volt mindennek a globális háttere. Természetesen elleneztük az 1988-as társasági törvényt, mert láttuk, hogy az a privatizációhoz, az állami tulajdon magán kisajátításához fog vezetni. Mi ezzel szemben álltuk, s ezt dokumentálni is tudom: az *Eszmélet*-ben megjelent a kongresszusi beszédem, amelyben határozottan kimondtam, hogy mi nem a kapitalizmus és a kapitalista restauráció alapján állunk; s a platform nevében a legradikálisabban elvettem az egész privatizációs koncepciót. Kisebbségi pozícióban voltunk, és nekem semmi kedvem sem volt a tőkés restaurációt levezényelni. Maradt a *Baloldali Tömörülés*, ahol sokáig fenntartottuk ezt a szellemiséget, ami aztán akkor vált végképp tarthatatlanná, amikor a Gyurcsány-féle vezetőség a „modernizálás” jegyében „leváltotta” szavazóbázisát, a lakótelepek népét. A Fidesz 2010-es elsőprő győzelmét nemcsak Horn Gyula látta előre, hanem én is, mi is...

A liberális narratíva mégis a mai napig sikeres projektnek tartja az államszocializmus lebontását és a rendszerváltást, amely elindította Magyarországot a nyugati fejlődés útján, s a későbbi autoriter tendenciákat pusztán anomáliának tekinti. Hogyan látod ezt a kérdést? Mennyiben tekinthető sikertörténetnek a rendszerváltás?

Krausz Tamás

A liberális álláspont érthető, hiszen az autoriter rendszer „előkészítésében” játszott szerepüket kívánják elleplezni, éppen úgy, mint ahogyan semmilyen önkritikát nem gyakoroltak a rendszerváltás emberellenes következményeiért (munkanélküliség, elszegényedés, kulturális depriváció, rasszizmus stb.), igyekeztek mindent a kommunisták és a régi rendszer nyakába varrni. De hát ez végül is érthető. Nem? Mint korábban egy másik kérdésre reagálva már jeleztem, a rendszerváltás egészen másról szólt, nem a Nyugat utoléréséről (hiszen még Kelet-Németország sem érte utol az ország nyugati felét).

Ennek objektív történeti okai világosak. Sok helyen írtam és beszéltem erről én magam is, ha nem tűnik szerénytelenségnek magamra hivatkozni. De hát ezekről a kérdésekről az *Eszméletben* az első számunktól szinte az utolsóig gyakran közöltünk írásokat hazai és külföldi történészek tollából. Már 1989–90-ben világos volt számunkra, hogy itt a kapitalizmus félperifériás struktúraformái szilárdulhatnak meg, és minden kísérlet, amely a nemzeti burzsoázia állami segédlettel való létrehozására irányul, előbb-utóbb autoriter rendszerek kialakulásához vezet. A létrejött oligarchikus kapitalizmus rezsimjét a demokrácia nyugat-európai eszközrendszerével nem lehet fenntartani, hiszen ennek hiányoznak az ismert társadalomtörténeti és politikai-kulturális előfeltételei. Demokratikus burzsoázia nélkül nincs polgári demokrácia. Itt az az érdekes, hogy miképpen áll vissza a két világháború közötti időszak sok történeti, politikai, szellemi-ideológiai struktúrája. E részleges „refeudalizáció” megértésében Mikszáth és Móricz, Illyés és József Attila, Ady és Radnóti ma is sokat segítenek, noha hangsúlyozom, tudományos szempontból is sokféle adalék jelent meg a témakörhöz. Legutóbb Szalai Erzsébet írt erről értékes tanulmányt. Azt is sokszor leírtuk, elmondtuk, hogy a kelet-európai rendszerek szigorú lezárása balra a tiltakozási potenciált a szélsőjobboldalon halmozza fel, aminek óriási hagyománya volt és

van a régióban. E kérdésről TGM számos írása tájékoztatja olvasóinkat, akik a fejleményeken semmiképpen nem csodálkozhatnak, mivel folyóiratunk idejekorán felfedezte e fejlődési tendencia hazai és regionális gyökereit. Aki a rendszerváltás sikeréről joggal szónokolhat, az egy meghatározott társadalmi tömeg, amely a rendszerváltáson és annak gazdasági-szociális következményein meggazdagodott, elfoglalta a társadalmi hierarchia felső polcait, és a tőkés felhalmozás nyerteseinek tekintheti magát. Az ő szempontjukból a rendszerváltás: sikertörténet. Az új gazdasági és politikai uralkodó osztály képes az osztályelnyomás összes régi kacsátjait, beleértve a szélsőjobbboldali hagyományt felújítani, felhasználni rendszere stabilizálása érdekében, a Horthy-kultusztól az idegengyűlölet rasszista elemeiig. Sajnos azok a liberális kritikák, amelyek még mindig a Kádár-rendszer leleplezésénél tartanak, s ennek alapján akarják megérteni a 2010-es rezsimit, eltévedtek a történelem útvesztőiben.

Bartha Eszter

Noha soha nem adtad fel történészi szakmádat a politika kedvéért, azért nagyon közelről is megfigyelhetted a Magyar Szocialista Párt belső struktúráját, vezető politikusait. Hogyan láttad az elmúlt csaknem harminc évet, és tudsz-e mondani néhány olyan politikust, akik pozitív értelemben határozták meg a párt szellemiségét?

Krausz Tamás

Kiemelkedő tehetségű politikust kettőt ismertem. Balogh Sándor történészt most nem említem, mert ő igazából nem volt politikus. A politikus az, aki abból él, hogy politikus – ilyen értelemben én sem voltam soha az, soha nem a megélhetésért csináltam. Az egyik ilyen kiváló politikus – nyugodtan mondhatom, mert végig vitában álltam vele – Horn Gyula volt. Egy formátumos ember, aki tudta honnan jött, aki eligazodott a világpolitikában, s aki látta azt, hogy a Szocialista Párt fennmaradásának egyetlen és nagyon fontos feltétele, hogy a társadalom legszélesebb rétegeivel megtartsa a kapcsolatait. Horn kiválóan értette ezt, a társadalom alsóbb osztályainak nyelvén is tudott beszélni. Az összes későbbi „fő ember” az MSZP-ből szimpla polgári centrumpártot akart csinálni.

A másik politikus, Kiss Péter volt, aki megértette, hogy az MSZP-nek a baloldalt kellene reprezentálni, mert a társadalmi háttér ezt

várja el. Ő ezt belátta, és e téren nem keveset tett. A kérdés persze összetett: hogyan kell úgy fenntartani egy pártot, hogy kapitalista körülmények között, de mégis szélesebb társadalmi rétegek érdeke iránt legyen fogékony. Úgy vélte, hogy egy felelős nemzeti politika alapfeladata a társadalom alsó osztályainak, a társadalom nagy többségének érdekképviselése. Az irántuk való felelősség Kiss Péternél mind koncepczionálisan, mind emberileg és erkölcsileg megnyilatkozott. A politikusokról ennyit tudok mondani. Ha már rákényszerítetek, hogy pártpolitikáról is beszéljek.

György László

Nemcsak a rendszerváltás lesz jövőre 30 éves, hanem az *Eszmélet* folyóirat is, amely a kezdetektől elválaszthatatlan tudományos és szervező munkádtól. Hogyan értékelnéd a lap három évtizedes működését?

Krausz Tamás

Amire vállalkoztunk, azt hiszem, teljesítettük. Megmutattuk az érdeklődő olvasóknak, hogy még a legreménytelenebb időszakokban is van mód alternatíva keresésére, szellemi önszerveződésre. Persze, a kezdeti időkben, 1988 után még szélesebb társadalmi bázis állt a folyóirat mögött, gondoljunk csak a *Baloldali Alternatíva Egyesülés* sok száz tagjára és támogatójára. Azóta a világ sokat változott, a régiek jórészt már meghaltak vagy elveszítették korábbi energiáikat, átalakult a világ. De az *Eszmélet* fennmaradt, mert olyan igényeket elégít ki, amelyek jelen vannak a fiatal generációk legjobb képviselőiben. Mindenekelőtt a humanista szolidaritásra, a történeti és osztályszempontú gondolkodásra, a radikális társadalmi (nem szimplán politikai!) rendszerkritikára, és a társadalmi ellenállás fennmaradására utalok. Ez a hagyomány, elmélet és mozgalom világméretekben fennmaradt, igaz ugyan, hogy eltérő színvonalon, eltérő társadalmi befolyással és lehetőségekkel, eltérő nemzeti és regionális jellegzetességekkel. Ebbe a fejlődésbe illeszkedik bele az *Eszmélet*. Hozzá kell tenni, hogy nagyon komoly tudományos eredmények is megjelentek a folyóiratban. Példaként említem Szigeti Péter, Andor László, Susan Zimmermann vagy Bartha Eszter teljesítményét. De természetesen sokan vannak rajtuk kívül is – szerzők és szerkesztők, fordítók és szervezők –, akik nélkül a lap nem lenne az, ami lett. A nemrégien csatlakozott fiatalok

pedig továbbviszik a tradíciót, amelyet olvasóink segítségével tartunk életben.

Az *Eszmélet* az oligarchikus kapitalizmus kritikai alternatíváját mutatta fel, általában rendszerszinten és konkrétan a szociális kérdés, a geopolitika, a társadalmi nemek viszonya, a környezetvédelem, az emlékezetpolitika, a (világ)gazdaság és számos más problémakör területén. Szerkesztői mindezt társadalmi munkában végezték el.

A nemrégiben kiadott *Antikapitalista baloldal* című kötetünkben e „hitvallásunk” jól kirajzolódik. Különösen fontosnak tűnik, hogy milyen mértékben jelezte előre a lap annak a rendszernek a megszilárdulását, amely manapság borult virágjába: az oligarchikus tekintélyuralmi rezsimét. Olyan új baloldal számára nyújtottunk szellemi kiindulópontot, amelyek nem a parlamentben, nem a politika felhőrégióiban, hanem a mindennapi életben, a széles társadalmi önvédelemben és önszerveződésben gondolkodnak. Egyszóval, egy olyan átmenet elméletét adtuk közre, amely reális elméleti perspektívát vázolt fel a társadalmi önkormányzás rendszeréhez, a „tökén túl” világához...

Az *Eszmélet* ezt az útkeresést tekinti feladatának a mai Magyarországon. Noha a honi politikai fejlemények éppen nem kedvezők egy valódi – tehát nem prokapitalista – baloldali kibontakozás számára, én mégis, ha csak a *tertium datur* gondolatának hazai „megmentésére” gondolok, optimista vagyok. A jövőt biztosítva látom, hiszen már gyülekeznek azok a fiatalok itthon (és sajnos többen külföldre szakadva), akik az idősebb generációtól átvehetik, átveszik a stafétabotot.

Végül itt szeretnék köszönetet mondani minden szerkesztőtársamnak, barátomnak és harcostársamnak a múltban és a jelenben, akik mindezt megvalósították.

Három emlék Harsányi Ivánról

Harsányi Iván – a magyar hispanisták *doyenje* – több mint 50 éves tanári-kutatói pályájának utolsó szakaszában – 1990 óta haláláig – a Pécsi Egyetem professzora, majd emeritus professzora volt. Jóval túl a nyolcvanon is fegyelmezetten, rendszeresen ingázott budapesti, kelenföldi otthona és a PTE BTK Modernkori Történeti Tanszéke között. Nála nemigen létezett elhagyott óra, viszont gyakran fordult elő, hogy a tudományos minősítésben szintén fáradhatatlanul végzett feladatai, vagy konferencia-részvétel miatt további vidéki utakat vállalt, Pécsre, Szegedre, Veszprémbe. Előfordult, hogy együtt jöttünk haza, vonaton vagy autóval, s persze végigbeszélgettük az utat. Szó esett köztünk szűken vett tudományterületünk, a hispán világ történetének problémáiról és más szakmai kérdésekről, de családról és közéletéről is. Optimista baloldalisága rendíthetetlen volt. Emlékszem egy 2015-ös hazaútunkra, amikor megismételte korábban írásban is megfogalmazott gondolatát arról, hogy a politikai munkásmozgalom alámerülése, a baloldaliság visszaszorulása csupán időleges, hiszen: „A kapitalizmus is, mint tudjuk, jó néhány történelmi nekifutással jött létre, miközben a polgári átalakulás korai élharcosainak a szovjet állam és modellje bukásánál is nagyobb pofonokat kellett elkönyvelniük. A kísérletek egymást követő hullámai között hosszú, a jövővíziók szempontjából olykor terméketlen időszakok teltek el...”¹

Az aktuális, baloldali jövővíziók egy lehetséges formáját pedig éppen az *Eszmélet* számára fogalmazta meg 2007-ben – ami nem véletlen, hiszen a folyóiratnak kezdettől fogva szerzője, nyilvános rendezvényeinek gyakori szereplője volt. A lap 74. számában ezt írta: „... a következő két-három évtized döntő jelentőségű lesz annak az ellentmondáshálónak a kialakulása szempontjából, amely a mi országainkban is létrehozhatja a szociális emancipáció erőinek, netán a politikai baloldalnak valamilyen, a mostaninál sokkal egészségesebb, világosan rendszerkritikus, de a nosztalgiáktól megszabadult, szűkésképpen globális erejét.”²

Harsányi Iván 1930. május 7-én született Budapesten. Általános iskolába a józsefvárosi Mária Terézia térre járt (ma a Horváth Mihály téri épületben a Fazekas Mihály Gimnázium működik), majd a Madách Gimnáziumban tanult, Kertész Imrével egy osztályban. Tanulmányait azonban megakasztotta a zsidó üldözés és a német megszállás. A második világháború végét húgával együtt a nemzetközi gettóban, a Phönix utca (ma Raoul Wallenberg utca) 5. számú házában vészelte át. Erre egy 2015-ös könyvbemutató alkalmával így emlékezett: „A nyilasok késő este betörték a házukba. A lépcsőházban fölsorakoztattak bennünket, és elkezdték az embereket kiterelni az utcára... öt percen belül megjelent Perlasca egy fekete Buickkal, ugyanis a Phönix utca a követségtől pár percnyi autóútra volt, és elkezdett veszekedni a nyilasokkal. Olyan határozott, ellentmondást nem tűrő volt a fellépése, hogy eredménytelen maradt a rajtaütés, és visszatérhettünk a lakásainkba. A »lakásainkba«, ahol harmincöten voltunk három szobában.”³ Harsányi Iván kutatói és történetírói feladatának tekintette Giorgio Perlasca és a spanyol diplomata, Ángel Sanz Briz budapesti embermentő tevékenységének hiteles feldolgozását, és több fontos tanulmányt szentelt, diplomáciai iratokra, madridi és budapesti levéltári anyagra építve, a magyar–spanyol kapcsolatok vizsgálatának.⁴ Talán elkötelezett pacifizmusa és mély humanizmusa is a háborús idők megpróbáltatásai nyomán erősödött meg. A délszláv háború kapcsán, 1999 áprilisában az *Eszmélet* vitaestjén le is szögezte: „napjainkra a háború tökéletesen alkalmatlanná vált bármilyen politikai cél sikeres elérésére. Ezért nem halaszthatjuk tovább, hogy állást foglaljunk ebben a kérdésben. Egyrészt követeljük a jelenlegi háború azonnali abbahagyását, és napirenden tartjuk a háború teljes kitörölését az emberiség életéből.”⁵

Egyetemi tanulmányait Harsányi Iván 1950-ben kezdte meg az ELTE-n, majd az 1952-ben létrehozott Lenin Intézetben fejezte be 1954-ben, ahol oktatói pályája is elindult; 1954–57-ig itt volt tanársegéd. Tanított a budapesti Nap utcai Általános Iskolában (1957–1958), rövid ideig nyomdában is dolgozott, majd 1958–1963-ig a Központi Pedagógus Továbbképző Intézetben (1962-től 1990-es megszűnéséig: Országos Pedagógiai Intézet). Bár több nyelven is olvasott, legkiválóbban spanyolul tudott és később oktatott is (a pécsi egyetemre érkező külföldi hallgatókat spanyol és német nyelven). Kutatóként 1962 óta foglalkozott az ibériai országok történelmével. Életművének másik fontos vonulata azonban a munkásmozgalom története lett, amit egyrészt évtizedeken át oktatott, 1969–1990-ig

az MSZMP Politikai Főiskola Nemzetközi Munkásmozgalom Története Tanszékének tanáraként, vezetőjeként; másrészt haláláig élénk érdeklődéssel követett úgy is, mint az 1974 óta megjelenő Évkönyv / *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből – Yearbook / International Labour Movement* című periodika szerkesztője (Jemnitz Jánossal és Székely Gáborral). Ebbe a kiadványba számos rövidebb közleményt írt, főként életrajzokat, és néhány tanulmányt máshol is publikált a témában, spanyol vonatkozásban.⁶

Kétségtelen, hogy Harsányi Ivánt az ibériai történelem kérdései foglalkoztatták a leginkább, de szerzőként, illetve az Évkönyv és a *Múltunk* című folyóirat szerkesztőjeként is ennél jóval szélesebb körű, egyetemes történeti áttekintéssel rendelkezett. A kezdő és haladó hispanisták és luzitanisták, diákjai, akik csak kapcsolatba kerülünk vele, mindannyian tiszteltük hatalmas tudását, amit szívesen meg is osztott velünk. Nagy elismerésnek számított tőle, ha közösen „konferenciázva”, fölszólított egy-egy fiatalabb kollégát: „Cseréljük ki előadásaink kéziratát!” Ez azt jelentette: „érdekel, amit csinálsz, és örülnék, ha hasznodra lenne, amit én csinálok.” Kiváló pedagógus volt. Örökös szellemi frissességgel és kíváncsi nyitottsággal figyelte és segítette az újabb kutatói nemzedékeket. Nagy tudása ellenére, sosem védett akadémiai doktori címet (1966-ban dr. univ., 1985-ben kandidátus lett). Mikor megkérdeztem, miért, arról beszélt, hogy témaválasztását mindig az érdeklődése vezette és sok irányba terelte. (Erről leginkább talán a *Fölbolydult világ* című, 2014-es kötete árulkodik.) Hálás is voltam neki a habilitációs eljárásom során azért, hogy a bizottság tagjaként megértéssel reflektált az engem is érintő helyzetre: szakterületünkön témáink időkerete – mondhatjuk, a „piaci igényeknek” megfelelően – szükségszerűen bővül a 19–20. századról az újkortól napjainkig terjedő időszakra. A tematika – hasonló okokból – földrajzilag is tágul, az egész ibér világra és Latin-Amerikára, sőt, a mediterrán térség egészére. Ráadásul, magyar kutatóként, a vizsgált egyetemes történeti kérdések gyakran átkötéseket eredményeznek a magyar történelem felé is. Mindez nem jelenti, hogy a Harsányi-életműben ne lenne világos a kutatói fókusz: a spanyol polgárháború és a Franco rendszer minél alaposabb megismerése és leírása. Erre vonatkoznak monográfiái,⁷ dokumentumközlései,⁸ és eköré épülnek válogatott tanulmányaiból összeállított kötetei is. Közülük a legjelentősebbnek és legegységesebbnek a 2006-os *Spanyol dilemmák – spanyol megoldások*⁹ címűt tartom. Az egyik legkiemelkedőbb Harsányi-nagytanulmány pedig, a spanyol politikai konzervativizmust

elemző írás, a 2011-es, szintén igen fontos könyvében, *A félperifériáról a centrum felé*¹⁰ címűben jelent meg. Fő témájáról a több évtizedes kutatás után visszatekintve, egy interjúban így nyilatkozott Zalai Anitának: „... a polgárháború a 20. századi spanyol történelem fókusz, amelyben legalább hatvan év folyamatai futnak össze, és amelyből újabb hetven év történései ágaznak ki. Ezek nélkül nem lehet hosszú távú folyamatokat ábrázolni, csak cédulákat egymás mellé rakni.”¹¹

Kiváló nyelvtudása révén Harsányi Iván ismerte és követte témája nemzetközi szakirodalmát. Személyes kapcsolatot tartott sok külföldi kutatóval. Legutóbb, amikor az észak-spanyolországi Gijonban jártam, az ottani kollégák megtudván, hogy Magyarországról jövök, rögtön „Ivánt” emlegették nagy szeretettel, róla kérdeztek. Ő pedig büszke volt rá, hogy részt vesz például a madridi Európa Egyetem (U.E.M.) jelenkortörténeti tanszéke által koordinált, a Pireneusi-félsziget és Közép-Európa közötti migrációs folyamatokkal foglalkozó, nemzetközi kutatócsoport munkájában (*Movimientos Intraeuropeos. De la Europa Centro Oriental a la Península Ibérica*). Utazott kutatni, és utazott eredményeit, gyakran éppen a magyar vonatkozásúakat prezentálni a külföldi mezőnyben, spanyolul.¹² Munkásságát ezért nemcsak Magyarországon ismerték el hivatalosan – 2009-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztí keresztjével –, de 2010-ben megkapta a spanyol király által adományozott Polgári Érdemrend Középkeresztjét (*Encomienda Mérito Civil*) is.

Harsányi Iván 2018. február 15-én hunyt el Budapesten. Nyilvános búcsúztatása a Kossuth Klubban arról a közszertetről árulkodott, ami életében övezte.

Jegyzetek

¹ Történeti és politikai írásai kötetbe gyűjtve 2014-ben jelentek meg: Harsányi Iván: *Fölbolydult világ*, (Budapest), Magyar Lajos Alapítvány, 2014, 182.

² Uo. 193.

³ L. Horváth Katalin beszámolója egy 2015-ös könyvbemutatóról, „Hál’ Istennek, szemérmetlenül hazudtak a nyilasoknak” címmel.
<http://www.akibic.hu/kozossag/item/1720-hal-istennek-szemermetlenul-hazudtak-a-nyilasoknak> (Letöltés 2018. március 4.).

⁴ Például forrásközlései: A spanyol diplomácia zsidómentő akciói Budapesten, *Holocaust Füzetek*, 1993. 2. sz. 46–53.; Uő.: A budapesti spanyol követség által az 1944 évi üldözések idején védelemben részesített magyar zsidók névsora, *Holocaust Füzetek*, 1993. 3.sz. 46–104. Tanulmányai: 1943–1944 magyarországi eseményei spanyol diplomáciai iratok tükrében, *Századok*, 1995. 3. sz. 629–664.;

Meggyőződés vagy kötelességteljesítés? Ángel Sanz Briz szerepe az üldözött magyar zsidók védelmében (1944) In Csabai Zoltán, et al. (szerk.): *Pécsi történeti katedra* [Cathedra Historica Universitatis Quinqueecclesiensis], Pécs, PTE BTK Történettudományi Intézet, 2008, 497–510.; Spanyol diplomata-arcképek a budapesti spanyol képviselőtörténetéből (1930–1940-es évek) In Majoros István, et al. (szerk.): *Hindu istenek, számi tigrisek: Balogh András 70 éves*, Budapest, ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2014, 215–228.

- ⁵ Vétkesek közt cinkos, aki néma: A NATO Jugoszlávia elleni háborúja, *Eszmélet* 43. sz. (1999. ősz), 91–105.
- ⁶ Harsányi Iván: Az anarchizmus Spanyolországban, *Múltunk*, 2000. 4. sz. 74–101.; A spanyol munkásság és szervezetei 1923–1925-ben, *Évkönyv a nemzetközi munkásmozgalom történetéből*, 26. (2000), 85–98.; Az 1970-es évek spanyolországi szociális küzdelmeinek visszhangja magyar diplomáciai iratokban, In Berta Tibor et al. (szerk.): *Az identitás régi és új koordinátái: Tanulmányok Anderle Ádám 65. születésnapjára*, Szeged–Budapest, Palatinus Kiadó, 2008. 81–94.
- ⁷ Harsányi Iván: *A Franco-diktatúra születése. A Franco-rendszer keletkezése és a spanyol munkásmozgalom 1938–1939*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988.; Francisco Franco politikai életrajza: Ormos Mária – Harsányi Iván: *Mussolini – Franco*, Budapest, Pannonica Kiadó, 2001.
- ⁸ Pl. Harsányi Iván (szerk.): *A spanyol polgárháború és magyar önkéntesei*, Budapest, MEASZ, 2001.
- ⁹ Harsányi Iván: *Spanyol dilemmák – spanyol megoldások*, Pécs, Pannónia Könyvek, 2006.
- ¹⁰ Harsányi Iván: *A félperifériától a centrumig: Ibériai tanulmányok a hosszú 19. és a még hosszabb 20. századból*, Pécs, Publikon, 2011.
- ¹¹ Zalai Anita: A spanyol polgárháború – a kutató szemével. Interjú Harsányi Ivánnal. *Belvedere Meridionale*, 28. évf. 3. sz. (2016) 130–134.
- ¹² Spanyol nyelvű írásai közül lásd pl. Iván Harsányi: El viraje opusdeista de la política económica española y las relaciones con el este (1957–1960) en la documentación diplomática húngara, In *V. Encuentro de Investigadores del Franquismo* (CD–Rom), Albacete, 2003. Mesa 2., Ponencia 8.; Episodios poco conocidos del proceso del restablecimiento de las relaciones interestatales de España y Hungría. *Iberoamericana Quinqueecclesiensis*, no. 4., Pécs, Centro Iberoamericana, 2006. 341–366.; Anita Zalai: Sobre la Guerra Civil española y sus antecedentes: una visión desde Hungría, *Studia Historica. Historia Contemporánea*, no. 32 (2014) 529–538.

Szilágyi Ágnes Judit

Az októberi forradalom indította el a világ átalakulását

Ez a cikk, amely az 1917-es októberi forradalom centenáriuma ké- szült, semmiképpen sem kívánja lebecsülni azt a gigantikus szocialista projektumot, amely – a dicső Párizsi Kommünt (1871) megidézve – megpróbálta „megostromolni az eget”. Az egész emberiség sokat köszönhet a Szovjetuniónak, e forradalom termékének, hisz’ egyedül a Vörös Hadsereg volt képes arra, hogy útját állja a náci hordáknak. A szovjet állam modellje: egy olyan soknemzetiségű állam, amelyben a kevésbé szegények támogatják a legszegényebbeket, mindmáig egyedül áll a történelemben. A Szovjetunió által nyújtott támogatás Ázsia és Afrika népeinek nemzeti felszabadító harcaihoz annak idején meghatárlásra kényszerítette az imperialista hatalmakat, amelyek arra kényszerültek, hogy elfogadják egy olyan több központú és kevésbé egyensúlyhiányos globalizáció létrejöttét, amely nagyobb tiszteletet tanúsít a nemzetek és a nemzeti kultúrák szuverenitása iránt.

A jelen tanulmánynak ugyanakkor nem célja az sem, hogy nosztalgiát tápláljon e múlt iránt. Ellenkezőleg, megkísérlem megnevezni az eredeti konstrukció tévedéseit és gyenge pontjait, majd mindazokat az elhajlásokat, amelyek megreformálásának kísérleteire hatással voltak, és amelyek – e próbálkozások kudarca következtében – a kapitalizmus brutális restaurációjához vezettek, véget vetve eme első nagy előrelépésnek, amit az emberiség a szocializmus irányába megtett.

A szovjet vezetők szembesülése a valóság kihívásaival

Az orosz forradalom történetét, amit a Szovjetunió felépítése követett, az első időszakban Lenin és a bolsevik irányzat (később leninistának nevezett) többi vezetője, majd Sztálin alakította, míg a másodikban, a szovjet projektum hanyatlásában – egészen annak

összeomlásáig – Hruscsov, Brezsnyev s végül Gorbacsov és Jelcin működött közre. A Szovjetunió építőinek – kommunista pártvezetőknek, forradalmároknak, majd az állam vezetőinek – szembesülniük kellett a kapitalista félperiféria országában győztes forradalom problémáival, és *revízió* alá kellett venniük (szándékosan használok ezt a kifejezést, amit sokan szentségtörésnek tartanak) a II. Internacionálé történelmi marxizmusától örökölt téziseket. Lenin és Buharin, meghaladva Hobson és Hilferding elemzéseit a monopolkapitalizmusról és az imperializmusról, levonták a megfelelő politikai tanulságot: az 1914–1918-as imperialista háború (amelyet egyedül ők vagy majdnem csak ők láttak előre) elkerülhetetlenné és lehetővé tette a proletariátus vezette forradalmat. Buharin 1915-ben (*Világgazdaság és imperializmus*), Lenin pedig 1916-ban (*Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*) jutott el ehhez a következtetéshez.

Az eltelt idő lehetővé teszi, hogy immár jelezzük elemzéseik korlátait. Lenin és Buharin az imperializmust új („legfelső”), a monopolkapitalizmusra való áttéréssel összefüggő szakasznak fogta föl. Én megkérdőjeleztem ezt az állítást, és azon a véleményen voltam, hogy a történeti kapitalizmus mindig is imperialista természetű volt, abban az értelemben, hogy kezdettől (a XVI. századtól) fogva polarizációt teremtett centrumai és perifériái között, amit azután elmélyített egész későbbi, világméretű elterjedése során. A XIX. századi, premonopolista-kapitalista rendszer sem volt kevésbé imperialista jellegű; Nagy-Britannia hegemoniáját az India feletti gyarmati uralom segítségével tartotta fenn.

Lenin és Buharin úgy gondolta, hogy a forradalomnak, amelyet Oroszország (a „leggyengébb láncszem”) indított el, folytatódnia kell a centrumokban (mindenekelőtt Németországban). Reményük alapja az imperialista polarizáció következményeinek *alábecsülése* volt, ami szertefoszlatta a forradalmi perspektívát a centrumokban.

Mindazonáltal Lenin hamar megértette a történelem által föladott leckét. A szocializmus (és a kommunizmus) nevében véghezvitt forradalom *más valami*: lényegében *paraszti* forradalom. Mi hát a teendő? Hogyan lehet a parasztságot bevonni a szocializmus építésébe? Engedményeket adni a piacnak, s tiszteletben tartani az újonnan megszerzett paraszti tulajdont, vagyis lassan, fokozatosan haladni a szocializmus felé? A NEP e stratégia jegyében született. Igen, de... Lenin és Sztálin azt is világosan látta, hogy az imperialista hatalmak soha nem fogják elfogadni a forradalmat, a NEP-et sem – mivel Szovjet-Oroszország, még ha távol is áll attól, hogy szocializmust építsen,

leveti magáról azt a kényszerzubbonyt, amit az imperializmus a világrendszer általa uralt valamennyi perifériájára rá akar kényszeríteni; Szovjet-Oroszország *lekapcsolódik* [a kapitalista világrendszerről]. Az intervenció forró háborúi után, 1920 és 1990 között, állandósult a *hidegháború*. A nyugati imperializmus, éppúgy, mint a nácik, a Szovjetunió létét sem tűrték el. Lenin és Sztálin minden eszközzel megpróbálta megértetni velük, hogy nem kívánják „exportálni” forradalmukat; békés egymás mellett élésre törekszenek a diplomácia valamennyi rendelkezésükre álló eszközével.

A két világháború között Sztálin reménytelenül kereste a szövetséget a nyugati demokráciákkal, a nácizmussal szemben. A nyugati hatalmak nem válaszoltak kezdeményezéseire, ellenkezőleg: arra törekedtek, hogy a hitleri Németországot háborúra sarkallják a Szovjetunió ellen. Ezt tanúsítja a gyászos müncheni szerződés 1938-ban, amit 1939-ben Sztálin kinyújtott kezének elutasítása követett. Sztálinnak, szerencsére, az utolsó pillanatban, a Lengyelország elleni invázió előtt nem sokkal, a Németországgal tető alá hozott egyezményen sikerült megghiúsítania a „demokratikus” hatalmaknak ezt a stratégiáját. Később, az Egyesült Államok hadba lépésekor, Sztálin fölújította próbálkozásait egy tartós, háború utáni szövetség megkötésére Washingtonnal és Londenral, amiről valójában soha nem mondott le. A Szovjetunió által óhajtott békés egymás mellett élés politikáját azonban ismét megghiúsította az amerikaiak és a britek egyoldalú döntése arról, hogy véget vetnek a háború alatti együttműködésnek, s Potsdam másnapján – midőn az Egyesült Államok az atomfegyver birtoklása terén monopolhelyzetbe került – kezdeményezik a hidegháborút. Az USA és alárendelt szövetségesei a NATO-ban szisztematikusan folytatták a „roll back” politikáját 1946 és 1990 között, és azután is. A NATO, amit a naiv közvélemény előtt védelmi szervezetnek állítottak be a Moszkvának tulajdonított agresszív törekvésekkel szemben, valódi természetét akkor fedte fel, amikor annektálta Kelet-Európát, és új szerepkört osztott magára a Közel-Keleten, a Földközi-tenger térségében, a Kaukázusban, Közép-Ázsiában s immár Ukrajnában is.¹

Akkor hát, mit lehet tenni? Meg kell próbálni kikényszeríteni a békés koegzisztenciát, ha szükséges, engedményeket tenni, tartózkodni a túlságosan aktív beavatkozástól a nemzetközi életben? Ám egyidejűleg fegyverkezni is kell, hogy útját lehessen állni az újabb, nehezen elkerülhető agresszióknak. Ez megköveteli az iparosítást, ami viszont ellentétes a parasztság érdekeivel, és azzal a kockázattal

jár, hogy meggyengül a munkás–paraszt szövetség, a forradalomból kinőtt állam működésének alapzata.

1947-ben az Egyesült Államok, a kor domináns imperialista hatalma, bejelentette a világ két érdekszférára való felosztását: az egyik a „szabad világ”, a másik meg a „totalitárius kommunizmus”. A harmadik világ által megtestesített valóságot egyszerűen ignorálták: úgy tekintettek rá, mint amely abban a kiváltságban részesül, hogy – mivel „nem kommunista” – a „szabad világhoz” tartozik, minthogy a „szabadság” – a gyarmati vagy félgyarmati elnyomás ténye ellenére – nem más, mint a tőke terjeszkedésének szabadsága. A rá következő esztendőben Zsdanov (valójában Sztálin), a *Kominform* megalakítását előkészítő, híres jelentésében (ami a III. Internacionálé enyhített formában való újjáalakítását jelentette) szintén két részre osztotta fel a világot, szocialista táborra (a Szovjetunióra és Kelet-Európára) és kapitalista országokra (a világ többi részére). A jelentés nem vett tudomásul azokról a körülményekről, amelyek a kapitalista szférán belül szembeállítja egymással az imperialista centrumokat a periféria felszabadulásukért harcoló nemzeteivel.

A Zsdanov-doktrina fő célja a békés egymás mellett élés kikényszerítése volt, hogy ezáltal tompítsa az Egyesült Államok és alárendelt európai szövetségesei, valamint Japán agresszív haragját. Ennek fejében a Szovjetunió beleegyezett, hogy visszafogja magát, tartózkodik attól, hogy beavatkozzon a gyarmatok viszonyaiba, amiket az imperialista hatalmak saját, belső ügyüknek tekintettek. Ebben az időszakban a felszabadító mozgalmak, beleértve a kínai forradalmat is, érdemi támogatás híján, kénytelenek voltak önmagukra hagyatkozni. Győzelmük azonban (különösen a kínai forradalomé) változást hozott a nemzetközi erőviszonyokban. Ennek jelentőségét Moszkva csupán Bandung után mérte föl, s ez immár lehetővé tette, hogy az imperializmussal konfliktusban álló országoknak nyújtott támogatással megtörje elszigeteltségét, és meghatározó szereplője legyen a világban zajló folyamatoknak.

A Zsdanov-doktrínát a korszak európai és a latin-amerikai kommunista pártjai fenntartás nélkül elfogadták. Ezzel szemben szinte azonnal ellenállást váltott ki az ázsiai és a közel-keleti kommunista pártok körében. Bár a szembenállást enyhítette a korszakban használt nyelvezet, amely a Szovjetunió mögött felsorakozó „szocialista tábor egységét” hangoztatta, a függetlenség kivívásáért folytatott harc előrehaladásával – különösen a kínai forradalom győzelme után (1949) – az ellentétek nyíltabb formát öltöttek.

Emlékirataimban megosztottam személyes tapasztalataimat is erről a kérdésről, minthogy 1950-ben részt vehettem az egyik érintett elemző csoport munkájában, amely többek között egyiptomi, iraki és iráni kommunistákból állt. A kínai vitáról, amelyet Csou En-laj kezdeményezett, Wang Hué elvtárs (aki összekötő volt a *Révolution* c. folyóirat szerkesztőbizottságával, aminek tagja voltam) csak később, 1963-ban tájékoztatott bennünket. Voltak értesüléseink az Indiában zajló vitáról és az általa okozott szakításról is, amit később megerősített a CP(M)² megalakítása. Tudtuk, hogy egyidejűleg hasonló viták zajlottak az indonéz és a fülöp-szigeteki KP-n belül is.

Érthető volt tehát Lenin, Buharin és Sztálin elbizonytalanodása az agrárkérdés és a nyugati hatalmak agresszivitása által keltett ketős kihívás miatt. Elméleti értelemben két szélső álláspont között ingadoztak: hol determinista attitűdöt tettek magukévá, amit a marxizmustól örökölt lépésenkénti haladás víziója táplált (először a polgári demokratikus forradalom, s csak utána a szocializmus), hol pedig engedtek a voluntarizmusnak (a politikai cselekvés lehetővé teszi egyes fejlődési fokok átugrását). Végül is 1930/1933-tól (nem függetlenül a fasizmus térhódításától) Sztálin az iparosítás és a gyors ütemű fegyverkezés mellett döntött.

Ennek viszont a *kollektivizálás* volt az ára. Ám itt se ítéljünk elhamarkodottan: a korszak valamennyi szocialista gondolkodója (nem is szólva a kapitalistákról) e kérdésben egyetértett Kautsky elemzésével, s meg volt róla győződve, hogy a jövő a nagyüzemi mezőgazdaságé (lásd erről Kautsky téziseit az először 1899-ben megjelent *Az agrárkérdés* c. művében). Azt az elgondolást, hogy a családi gazdálkodás hatékonyabb, mint a nagyüzem, csak jóval később fogadták el. Az agrárszakemberek (különösen a francia iskolához tartozók) a közgazdászokat megelőzve, megértették, hogy a túlzott, ipari jellegű munkamegosztás nem felel meg a mezőgazdaság követelményeinek: a földműves, a gazdálkodó előre nehezen látható, sokféle feladat követelményeinek kell megfeleljen. [...]

A forradalmi demokrácia elvetése és az autokratikus torzulás eredete végső soron a munkás–paraszti szövetséggel való szakításra vezethető vissza, amit a kollektivizálás vont maga után.

A kínai kommunisták később jelentek meg a forradalmak színpadján. Mao le tudta vonni a tanulságot a bolsevikok ingadozásaiból. Kína ugyanazokkal a problémákkal találta szembe magát, mint Szovjet-Oroszország: forradalom egy elmaradott országban, a parasztság csatlakoztatása a forradalmi átalakuláshoz, az imperialista hatalmak

ellenséges magatartása. Ám Mao már tisztábban láthatott, mint Lenin, Buharin vagy Sztálin. Igen, a kínai forradalom antiimperialista és paraszti (antifeudális) jellegű volt. Ugyanakkor nem *polgári demokratikus*, hanem *népi demokratikus*. A különbség jelentős: a munkás-paraszt szövetség hosszú távú fenntartását föltételezte. Ez tette lehetővé Kína számára, hogy elkerülje az erőltetett kollektivizálás fatális tévedését, és azt, hogy olyan utat válasszon, amelyben a föld állami tulajdona együtt jár – egyfelől – a parasztok egyenlő hozzáféréssel a föld használatához, másfelől a megreformált családi gazdálkodással. Mao újszerű választ adott az agrárkérdésre. Ennek alapja: kisméretű, módosított családi gazdálkodás kistulajdon nélkül, ami mérsékli a városokra nehezedő migrációs nyomást, és lehetővé teszi a stratégiai cél elérését, az *élelmiszerszuverenitás* összekapcsolását a teljes vertikumú, modern ipari rendszer kiépítésével.³ Ez a megoldás alighanem az egyetlen lehetséges válasz az agrárkérdésre a Dél minden mai állama számára is, még ha a megvalósításához szükséges politikai föltételek csupán Kínában és Vietnámban teremthetők meg.

A „szovjetizmus” bírálatainak harminc éve (1960–1990)*

1. A prófétai hajlamú egyének kivételével senki sem kérkedhet azal, hogy valamennyire ne lepődött volna meg a kelet-európai és a szovjetunióbeli politikai és gazdasági rendszerek gyors és totális összeomlásán. A meglepetés elmúltával azonban helyénvaló visszatekintnünk azokra az elemzésekre, amelyek az utóbbi három évtized során e rendszerekről egyikünk-másikunk tollából napvilágot láttak. Vállalva a szerénytelenség vádját, ki merem mondani, hogy ami engem illet, én 1960 óta a baloldálnak ahhoz az erősen kisebbségi áramlatához tartozom, amely fő vonalaiban előre látta mindazt, ami 1989 és 1991 között a maga brutális módján bekövetkezett. Természetesen az összeomlás, amit igen valószínűnek tartottunk, nem az egyedül

* A tanulmánynak ez a fejezete nagyobb részben azonos a szerző 1991-ben írt és az *Eszmélet* szerkesztőségének megelküldött cikkével, amelyet Szalai Miklós fordításában közöltünk lapunk 15–16. számában (1992. április–július, 193–208.). A cikk eredeti megjelenése: Samir Amin: *Itinéraire intellectuel, regards sur le demi-siècle 1945–90*, Párizs, L'Harmattan, 1993, chapitre VII: *Trente ans de critique du soviétisme, 1960–1990*.

lehetőséges kiútja volt a szovjet rendszer válságának. Én legalábbis nem hiszek semmiféle egyenes vonalú történelmi meghatározottságban; a valamennyi társadalmat átszelő ellentmondások társadalmi tartalmuk szerint mindig különböző válaszok szerint oldódnak meg. Vagyis mindvégig megvolt a lehetősége annak is, hogy a szovjet rendszer jobboldali irányban omoljék össze (ami ténylegesen bekövetkezett), csakúgy, mint annak, hogy baloldali fejlődésen menjen át (avagy bukjon el). Ez utóbbi eshetőség, amely jelenleg s jó időre lehetetlenné vált, mindazonáltal történetileg napirenden marad, nemcsak azért, mert a történelemnek soha sincs vége, hanem, s főként amiatt, mert erős kétségeim vannak aziránt, vajon a kibontakozó jobboldali „megoldás” stabilizálni tudja-e majd a kelet-európai társadalmakat, akár középtávon is. E társadalmak problémáinak másfajta megoldása érdekében tehát a harc kétségtelenül folytatódni fog.

A Sztálin halálától (1953) és főleg a XX. Kongresszustól (1956) a hruscsovi gyakorlat bukásáig (1964) terjedő időszakra a sztálinizmus meghaladására tett első kísérlet, illetve a Moszkva és Peking közötti nyílt ideológiai és politikai konfliktus nyomta rá bélyegét. Az azt követő periódus – a „brezsnyevi pangás” – egészen Gorbacsov hatalomra kerüléséig (1985) tartott: a „peresztrojka” felemás kísérlete, amely 1985-ben kezdődött, kimerült, majd pár év leforgása alatt összeomlásba torkollott (1989–1991). Később visszatérek majd a sztálinizmusnak erre az állítólagos kritikájára, illetve a Hruscsov és Gorbacsov által végigvitt reformok jelentésére.

A fejlődésnek ezeket az egymást követő fázisait hozzá kell illesztenünk a világméretekben zajló változásokhoz, mind a kapitalista expanzió (különös tekintettel az Európai Unió építése), mind pedig a két szuperhatalom közötti katonai egyensúly és a fegyverkezési versenyre adott politikai válaszok terén (a Brezsnyev-éra szovjet kezdeményezéseitől a harmadik világ felé, a Kínával való konfliktuson át az amerikai hidegháborús stratégiáig, egészen a Reagan által 1980-ban meghirdetett „csillagok háborújáig”). Mindezek következtében, a belső lehetőségek és a nemzetközi politikai folyamatok e harminc esztendő folyamán mindvégig összefonódtak egymással.

1960-tól biztosan, de inkább már 1957-től, a szovjet társadalmat többé nem tekintettem szocialistának, a szovjet hatalmat pedig munkásjellegűnek, még – a híres trockista kifejezéssel élve – „a bürokrácia által eltorzított” munkáshatalomnak sem. Az uralkodó *osztályt* (hangsúlyozom: *osztályt*) kezdettől fogva burzsoá jellegű, *ki-szákmányoló osztálynak* neveztem. Ezen azt értem, hogy ez az *osztály*

(a „nómenklatúra”) minden törekvésében a „Nyugat” szemével tekintett önmagára, annak modelljét szerette volna reprodukálni. Ezt fogalmazta meg Mao egy 1963-ból származó mondatában, amikor így szólt a Kínai KP kádereihez: „Ti (azaz a kínai KP káderei, ugyanúgy, mint a Szovjetunióban) burzsoáziát hoztatok létre. Ne feledjétek, hogy a burzsoázia nem szocializmust, hanem kapitalizmust akar.”

A pártra és a néptömegeknek az effajta hatalomhoz való viszonyára vonatkozó fenti elemzésből azután világosan levontam a megfelelő következtetéseket. Számomra világossá vált, hogy *a néptömegek nem tekintik sajátjuknak az ilyen hatalmat (annak ellenére, hogy az magát továbbra is szocialistának nevezi), ellenkezőleg: úgy viseltetnek iránta, mint tényleges társadalmi ellenfelükre, s nem is alaptalanul.* Ilyen körülmények között, a párt olyan „hosszú idő óta oszlásban lévő tetem”, amely a kizsákmányoló osztályok kezében valójában a néptömegek ellenőrzésének eszközévé vált. A kommunista párt – kiegészítve az elnyomó szervek (KGB) szerepét – népi klientúrahálózatot hozott létre (a szociális előnyök – köztük akár a legapróbbak – elosztásának ellenőrzésével), hogy megbénítsa a tömegek esetleges lázadását. E tekintetben az ilyen párt jellegében nem különbözik a harmadik világ számos egypártjától, amelyek hasonló szerepet töltenek be (a radikális nacionalizmus jelszavával, mint a nasszerizmus, az algériai FLN, a Baath, de akár efféle hivatkozás nélkül is).

Olyan általános formáról van tehát szó, amely azokra a helyzetekre jellemző, amikor a létrejövő burzsoázia még nem építette ki hegemon ideológiáját (mint Marx mondta az érett kapitalizmussal kapcsolatban: „az uralkodó osztály ideológiája a társadalom uralkodó ideológiája”), és emiatt nem jelenik meg úgy, mint amely legitim hatalmat gyakorol (ez ugyanis konszenzust föltételez, amit a társadalomnak az uralkodó osztály ideológiájával való azonosulása hoz létre).

Az ilyen típusú hatalomgyakorlásnak, amely a klientúra segítségével megosztja a néptömegeket, depolitizáló hatása van, aminek rombolását nem szabad lebecsülnünk. A tények ma azt mutatják, ez a depolitizálódás a Szovjetunióban oly mértékű, hogy a tömegek azt hiszik, a rezsim, amitől megszabadultak, szocialista volt, s emiatt aztán naiv módon elfogadják, hogy „a kapitalizmus jobb”. Ezek a pártok azonmód kártyavárként omlanak össze, ha vezetőik kezéből kicsúszik a hatalom: egy ilyen szervezet érdekében ugyanis senki sem hajlandó kockáztatni az életét. Emiatt az ilyen pártok csúcsain zajló harcok mindig palotaforradalmak formáját öltik, amibe a párttagság nem avatkozhat be; maradéktalanul el kell fogadnia a feje felett meghozott verdiktet.

Noha számomra magától értetődő volt, hogy a szovjet társadalom *nem szocialista*, sokkal nehezebb volt pozitív meghatározást adnom róla. Az én szememben a szocializmus többet jelent annál, hogy megszűnik a magántulajdon (ami negatív meghatározás). Azt is jelenti, hogy *másfajta* viszonyok jönnek létre a munka világában, mint amelyek a bér munkásság létét meghatározzák, olyan más társadalmi viszonyok, amelyek lehetővé teszik a társadalom egésze (s nem csupán a nevében cselekvő apparátus) számára, hogy sorsa irányítását saját kezébe vegye. Ez viszont fejlett demokráciát igényel, fejlettebbet, mint a legszínvonalasabb polgári demokráciák. A szovjet társadalom e vonatkozások egyike terén sem különbözött az iparilag fejlett polgári társadalmaktól, ha pedig eltért azoktól, rosszabbnak bizonyult náluk; autokratikus gyakorlata a periférikus kapitalizmus térségeire jellemző modellhez közelítette.

Mindazonáltal *arra sem voltam hajlandó, hogy a Szovjetuniót kapitalista országnak minősítsem, annak ellenére, hogy – szerintem – uralkodó osztálya burzsoá*. Érvem az, hogy a kapitalizmus előfeltételezi a tőketulajdon fölaprózottságát, ami a konkurencia alapja, s hogy a tőketulajdon állami központosítása másfajta akkumulációs logikát követel meg. Ezen túlmenően, politikai síkon érvem az, hogy az 1917-es forradalom nem volt polgári forradalom, sem a benne résztvevő társadalmi erők tekintetében, sem vezető képviselőik ideológiájában és társadalmi célkitűzéseiben, s hogy ez a körülmény sem hanyagolható el.

A rendszer pozitív minősítésének nem tulajdonítok különösebb jelentőséget. Használtam vele kapcsolatban az „államkapitalista”, illetve az „állammonopolista” fogalmakat is – bírálva egyszersmind ezek kétértelműségét –, majd végül kikötöttem a semleges „szovjet termelési mód” kifejezésnél. Ami számomra fontosabbnak tűnt, az a rendszer eredetének, kiforrásának és fejlődésének, illetve ennek folytán jövőjének kérdése volt.

Nem tartoztam azok közé, akik kárhoztatták az 1917-es forradalmat („nem kellett volna megcsinálni, mert a szocialista építés objektív feltételei nem voltak meg; meg kellett volna állni a polgári forradalomnál”). Számomra ugyanis világos, hogy a kapitalizmus expanziója polarizál, s emiatt elkerülhetetlen, hogy azok a népek, amelyek ennek a rendszer perifériáin áldozatai, fel ne lázadjanak a következmények ellen. E lázadások során pedig a népek oldalán kell állnunk. Mármost a polgári forradalomnál való „megállás” árulást jelentett volna e népekkel szemben, hiszen az ilyen forradalomból kialakuló, szükség-

szerűen periférikus kapitalizmus nem képes elfogadható választ adni a lázadást kiváltó problémákra.

Az orosz és a kínai forradalom tehát olyan hosszú átmenetet indított el, amelynek kimenetele szükségképpen bizonytalan: fejlődésük dinamikája elvezethet a kapitalizmushoz (amiről azt feltételezem, hogy csak alárendelt, periférius jellegű lehet, nem pedig olyan, amilyen a domináns centrumokban létezik), de előmozdíthatja – saját társadalmak szintjén csakúgy, mint világméreteken – a szocialista irányú fejlődést is. Ami a dolgok szemléletében fontos, az az, hogy előrehaladásukat objektív irányuknak megfelelően vizsgáljuk. A szovjet fejlődés elemzésénél számomra két tézis tűnt lényegesnek, amiket ma is vallok (igaz, a kommunista baloldal csupán kisebb részével együtt). Ezek a következők:

- A Sztálin által 1930-tól végrehajtott kollektivizálás szétrombolta az 1917-ben megteremtett munkás–paraszt szövetséget, és a tekintélyelvű államapparátus megteremtésével utat nyitott az „új osztály”, a szovjet állami burzsoázia kiformalódása előtt.

- A leninizmus – sajátos történelmi korlátai folytán – maga is (akaratlanul) előkészítette a terepet ahhoz, hogy ez a végzetes változás bekövetkezzen. Ezen azt értem, hogy nem szakított radikálisan a II. Internacionálé ökonomizmusával, amint erről többek között a technológia társadalmilag semleges voltáról vallott nézetei tanúskodnak.

A hosszú átmenet társadalmi valójában egymásnak ellentmondó követelményekkel kerül szembe: egyrészt bizonyos mértékig „utolérésre” kell törekednie – abban a lapos és banális értelemben, hogy *fejlesztenie kell a termelőerőket* –, másrészt viszont a szocializmusra való törekvéséből következőn, „valami mást kell csinálnia”, azaz olyan társadalmat építenie, amely mentes az ökonomista elidegenedéstől, amely természeténél fogva feláldozza „a gazdagság két forrását”, az *embert* (akit munkaerővé fokoz le), illetve a *természetet* (amit az emberi kizsákmányolás kimeríthetetlen tárgyának tekint). A kérdés: vajon képes-e az átmeneti társadalom erre a „másra”? Én a magam részéről mindig is úgy gondoltam, hogy a válasz igenlő, a megvalósítás viszont nehéz: valójában a jó irányban (a „mást csinálás” irányában) fokozatosan továbbfejlesztett pragmatikus kompromisszum az, amire szükség van. A leninizmus ökonomista szemlélete azonban csírájában magában hordta, hogy az „utolérés” fokozatosan felülkerekedjen a „mást csinálás” célján.

Korai – 1958-tól kelteződő – csatlakozásom a maoizmushoz éppen abból a felismerésből fakadt, hogy a leninizmus nem szakított

kielégítő módon a nyugati ökonomizmussal (amit afölötti csodálkozásommal is kifejeztem, hogy Lenint magát is meglepte Kautsky árulása 1914-ben). Elfogadtam tehát azt az állítást, hogy Mao valódi visszatérést jelent Marxhoz, akit a nyugati munkásmozgalom torzított el (amely torzulásban az imperializmus szerepe nem volt másodlagos jelentőségű), azelőtt, hogy a leninizmus eltorzította volna (s részben továbbra is eltorzítja).

A maoizmus a sztálinizmus baloldali kritikáját képviselte, míg Hruscsov jobbról bírálta. Hruscsov azt mondta: nem tettünk elegendő engedményt a gazdasági szükségszerűségeknek, illetve ezek politikai konzekvenciáinak (több hatalmat kell adni a vállalati vezetőknek, azaz a szovjet burzsoáziának). Hruscsov szerint: a feltételek elfogadása esetén meg lehet gyorsítani a felzárkózást. Mao viszont így vélekedett: minden lépésnél tisztában kell lenni a végső céllal. Ez volt az értelme az „állítsuk a politikát vezető pozícióba” jelszónak (aminek semmi köze sincs a voluntarizmus túlságosan is könnyű vádjához). Mao meg volt győződve róla – joggal, miként a későbbi szovjet és kínai fejlődés bebizonyította –, hogy a kérdést a politika szintjén kell eldönteni. Meg kell kérdőjelezni a kommunista párt monopóliumát, ami az új burzsoázia képződésének melegágya. Innen ered a kulturális forradalmat útjára indító jelszó: „Össztűz a főhadiszállásra!” (Vagyis a Kommunista Pártra.) Mao úgy vélte – tévedett vajon? –, hogy ez az egyetlen eszköz ahhoz, hogy növeljék a nép ellenőrzését a társadalmi élet felett, s visszaszorítsák a burzsoáziát. Nem hitte, hogy a piaci törvényeknek adott engedmények – a vállalatigazgatóknak biztosított nagyobb önállóság és a vállalatok közötti konkurencia erősítése – elősegítheti a nép társadalmi hatalmát. Tévedett volna? Én nem mondom, hogy nem kell engedményeket tenni a piacnak. Ezt tette a NEP – a maga idejében sikeresen. Szükség volt rá, sőt, még sokkal merészebb lépésekre lett volna szükség. *De ennek a politika demokratizálásával kellett volna párosulnia; meg kellett volna szilárdítani a demokráciában a dolgozók tényleges hatalmi eszközeit a burzsoázia és a „technokraták” ellenében; a szocialista átmenet értéktörvényén alapuló, határozott állami intézkedésekkel kellett volna határt szabni a piacnak.* A jugoszlávok kísérletet tettek erre, ám túlságosan bátortalanul és rosszul: túl nagy külpiaci nyitás, túlzott engedmények a köztársaságok közötti egyenlőtlenségek növekedését eredményező törekvések számára – a versenyképesség nevében –, szélsőséges decentralizálás, amely az önigazgató kollektívákat kölcsönösen egymás konkurenseivé tette. A Szovjetunióban ez irányban semmi sem történt.

A „szovjet termelési módról” szólva, véleményem szerint, a fő kérdés annak eldöntése volt, hogy vajon „instabil” formáról van-e szó, ami az átmenet jegyeit viseli (s aminek vagy a kapitalizmus vagy a szocializmus irányában kell fejlődnie), vagy pedig új, „stabil”, sőt – hiányosságai ellenére – olyan termelési módról, amely megelőlegezi más („normálisan” kapitalista) társadalmak jövőjét.

Ezen a ponton *önkritikát* kell gyakorolnom. Egy adott időszakban – 1975 és 1985 között – úgy gondoltam, a szovjet termelési mód stabil, sőt olyan élenjáró forma, ami felé a kapitalizmus normális fejlődési iránya másutt is halad – magából a tőke centralizációjából következőn, ami a magántőkés monopóliumok államivá történő átalakulását eredményezi. Annak idején voltak is ebbe az irányba mutató jelek. Nem annyira a brezsnyevi Szovjetunió látszólagos stabilitására gondolok. Inkább régebbi gondolatokra utalnék (pl. Buharinnak az állammonopolista kapitalizmusról szóló elméletére), vagy pedig az akkoriban felvetett elképzelésekre, a „rendszerek konvergenciájára”, amit Jan Tinbergen nemcsak a Szovjetuniónak a Nyugathoz közeledése révén, hanem fordítva is, a fejlett Nyugatnak a Szovjetunióhoz való közelebb kerülésével képzelt el. Gondolok továbbá olyan hasonló irányba mutató álláspontokra, mint a befolyásos szociáldemokrata pártok balszárnyaihoz fűződő javaslatok (pl. Svédországban az ipar szakszerveitek általi felvásárlásának terve), vagy az eurokommunizmusra stb. Úgy tűnt, hogy a tőkének a konkurenciát kiküszöbölő állami központosítása, s ezáltal a piac áttetszővé válása (amivel egyfelől a monopóliumok, másfelől a Goszplan által diktált árak közötti hasonlóság kecsegtetett) az ideológia dominanciájához való visszatéréshez vezet. Nem az adóztató társadalmak metafizikus vallásaihoz történő visszakanyarodásról volt szó, hanem a diadal-maskodó áruviszonyok ideológiájáról. Ott volt Orwell 1984 című művének nagy hatású víziója (a könyv újrafelfedezéséhez azidőtt magam is hozzájárultam), valamint Marcuse *Az egydimenziós ember*-ének analízise a liberálisnak és demokratikusnak mondott nyugati társadalmak monolitikus konszenzusának alapjairól, ami felidézte bennem a Polányinál olvasottakat. Az „állami termelési mód” mint a kapitalizmus legfelsőbb foka – miért is ne? Ebben az esetben a szovjet termelési mód, primitív vonásai ellenére (mennyire jól jött volna Sztálinnak a közvélemény egységessé formálása érdekében a *Pravda* helyett az Öböl-háború óta elhíresült CNN televíziós csatorna!) előképe volt a (szomorú) jövőnek. E megfontolásokat kiegészítettem azzal a szemponttal is, hogy a polgári forradalomban a parasztoknak

a hűbérurak elleni harca nem az elnyomottak győzelmével, hanem a „harmadik látó”, a burzsoázia felemelkedésével végződött. Miért ne válhatna hát a munkásoknak (vagy a bérből élőknek) a kapitalisták elleni küzdelme az „új osztály” ügyének előmozdítójává? A tények azonban nem igazoltak. Nemcsak a szovjet rendszer nem bizonyult stabilnak, hanem a jobboldal világméretű offenzívája 1980-tól éppen az ellenkező irányban hatott: az uralkodó szélirányt immár olyan témák szabták meg, mint a dereguláció vagy a privatizáció...

De egy pillanatra, a finomítás kedvéért, hadd térjek még vissza az önkritikához. Rendben van: a szovjet modell képtelennek mutatkozott arra, hogy végleges, mások által követett alternatívává váljon. A tények bizonyítják, hogy így van. De lehet, hogy ezt csupán saját gyengeségeinek köszönheti. Nem zárható ki, hogy másutt, a fejlett világban, egyszer majd – ha lecsendesül napjaink liberális utópiájának hulláma, s erre talán nem is kell sokáig várni – a fejlődés a Szovjetunió által fölmutatott prehistorikus modellt fogja követni.

Az immár lezárult szovjet ciklussal kapcsolatban mérleget kell vonni. Annyi bizonyos, hogy ez nem nevezhető sem „globálisan pozitív”, sem pedig „globálisan negatív”. A Szovjetunió, majd utána Kína, de még a kis kelet-európai országok is olyan modern, önmagukra összpontosító gazdaságokat hoztak létre, amilyenre a kapitalista félperiféria egyetlen országa sem volt képes. Ennek – az én értelmezésemben – az az oka, hogy a szovjet burzsoáziát (szocialistának mondott) *népi-nemzeti forradalom* teremtette meg, míg a harmadik világ burzsoáziája a kapitalizmus világméretű expanziójának körülményei között keletkezett, s ezért jellegét tekintve alapvetően *komprádor* típusú.

Emlékeztetni kell a Szovjetunió építése Lenin által megkezdett, majd Sztálin által befejezett történetének kivételes jellegére. Az internacionalista-kommunista Lenin nem tudott másban gondolkodni, mint a közös szocialista építés iránt elkötelezett, egyenlő nemzetek uniójában. A Szovjetunió, amely ezt az elvet a valóságba átültette, anélkül, hogy tőle bármikor egy jótányit is eltávolodott volna, ilyenformán *többnemzetiségű állam* volt, nem pedig *birodalom*, anyaországgal és gyarmatokkal. A szovjet gazdasági szisztéma (akár szocialista volt, akár nem) tökéletesen integrált rendszert alkotott: a munkabérek és az árak szigorúan azonosak voltak Moszkvától Bakuig vagy Taskentig. Ez soha nem fordult elő a kapitalista imperializmus birodalmaiban (azonos bért fizetni a brit és az indiai munkásnak!). A tőke tehát a Szovjetunióban a fejlettebb régiókból a szegény pe-

rifériák felé áramlott – ez éppen az ellenkezője annak, mint ami a kapitalista világot jellemzi. A Szovjetunió felfedezte az „internacionalista segítségnyújtást”, s ezt az elvet a gyakorlatban érvényesítette is, míg a nemzetközi segélyezésre vonatkozó nyugati diskurzus hazug, együtt jár az uralom alá vont perifériák erőforrásainak kifosztásával és munkaerejük szélsőséges kizsákmányolásával.

A Szovjetunió lerombolása ezért semmiféleképpen sem jelentett haladást, amely az állítólag elnyomott nemzeteknek lehetővé tette, hogy felszabaduljanak az orosz gyarmati iga alól, miként azt az imperialista média sulykolja. Számos érintett nemzet – különösen Közép-Ázsiában – nem akarta elhagyni az uniót, amelyből Jelcin, büntársa, Gorbacsov hallgatólagos beleegyezésével, kiűzte őket.

Másutt – a balti köztársaságokban, Ukrajnában vagy Grúziában – a NATO-hatalmak nyíltan támogattak náci csoportokat és bűnszervezeteket, hogy elérjék céljaikat.⁴ Kelet-Németország népét, egy maroknyi nyugatnémet pénzügyi oligarcha kizárólagos hasznára, brutálisan kiforgatták vagyonából. Hasonló sors vár ma a görög népre, amelynek nemzeti vagyonát Nyugat-Európa oligarchái számára elzalogosították. Az Európai Unióba való formális integrációjuk dacára e térség országai nyugati partnereik s főként Németország félgymataivá váltak. Kelet-Európa Nyugat-Európával fönntartott viszonya ahhoz hasonló, ahogyan az Egyesült Államok vetette uralma alá Latin-Amerikát.

A Szovjetunió és Kelet-Európa kapitalista pálfordulása ismét napirendre tűzte gazdaságuk és társadalmuk periferizálódását, amire az etatista uralom depolitizáló hatásától elkápráztatott néptömegek – beleértve a helyi burzsoáziát is – nem készültek fel.

Mindig is elutasítottam (s elutasítom ma is) a szovjet rendszernek a kapitalista propagandaszervektől származó analízisét, amelyet a tömegtájékoztató népszerűsít. A „hiánygazdaság” (szocializmus) és a „bőség gazdasága” (kapitalizmus) közötti szembeállítás üres, ideologikus szólam. Nyilvánvaló, hogy a hiány (a sorban állás stb.) az árak (szándékos) rögzítéséből eredt, ami a javakhoz való szélesebb körű hozzáférést tette lehetővé, s engedmény volt a néptömegektől és a középrétegektől kiinduló egyenlőségi nyomásnak. Világos az is, hogy az árak nagyfokú emelésével megszűnnek a sorok, a hiány azonban, bár látszólag eltűnik, valójában fennmarad azok számára, akik már nem tudnak fogyasztani. Mexikó vagy Egyiptom üzletei roskadoznak az áruktól, s nem kigyóznak sorok a húsboltok előtt, jóllehet az egy főre eső húsfogyasztás jóval alacsonyabb, mint Kelet-Európában. Ez a gyermekded tétel mégis hírnevet szerezhetett a Világbank által favorizált magyar Kornainak.

Az egyes amerikai egyetemi oktatók által divatba hozott szembeállítás az „utasításos gazdaság” és az „önszabályozó piac” között szintén merő ideologikus leegyszerűsítés. A valóságos szovjet típusú gazdaság mindig is piaci mechanizmusok (amelyekkel a terv jól-rozsul, utólag vagy előzetesen számolt), illetve adminisztratív utasítások elegyén alapult. Az uralkodó liberális ideológia által idealizált piac pedig – a működésének színterét jelentő társadalmi rendszeren és a kereteit megszabó állami politikán túl – sohasem volt önszabályozó. A probléma másutt van: a tőke állami centralizációján alapuló felhalmozás dinamikája (ami egy integrált államosztályhoz kötődik) eltér a kapitalista felhalmozástól, amely a modern korban nem elvont, idealizált módon meghatározott piaci törvényeken, hanem a monopóliumok konkurenciáján nyugszik.

A gazdasági szervek egészének alárendelése a katonai ágazat elsőbbségéből eredő követelményeknek, bizonyos mértékben – legalábbis 1935-től –, kétségtelen tény volt. De vajon ebből az következik-e, hogy a szovjet rendszer „militarista” jellegű volt, és – miként sugalmazzák – hogy magában hordozta a külső (hódítás útján való) expanziót, „mint a felhő a vihart”? Mindig is bíráltam az efféle ideologikus ostobaságokat, amelyek annak a leegyszerűsítésnek felelnek meg, miszerint a kapitalizmus szükségképpen „háborús gyűjtogató”. A katonai kiadások relatív jelentőségének és társadalmi terheinek elemzése nem végezhető el pusztán a termelési módok logikájának síkján; a feladat a globális, nemzeti (helyi) és nemzetközi (regionális) rendszerek struktúrájának és konjunktúrájának együttes vizsgálata. E nézőpontból elég nyilvánvaló, hogy a fegyverkezési versenyt a Szovjetunióra valóságos ellenségei (és hamis barátai) – azaz a kapitalista hatalmak, élükön az Egyesült Államokkal, amelyek a hidegháborút kezdeményezték – rákényszerítették.

A „totalitarizmusról” folytatott szónoklatok nagyképű egyetemi (Arendt-féle) vagy a média által infantilizált változatai (amelyek célja, hogy az ellenfelet a „Gonosz birodalmának” állítsák be – a kifejezés egy amerikai elnök szájából hangzott el, akinek a hasonló szavakat használó Khomeini ajatollahhal való párhuzamba állításától a tömegtájékoztatók mindazonáltal tartózkodott) semmivel sem mélyebb értelműek. Feledhető-e, hogy e felfogás szerint, az amorffá vált társadalom soha nem tud megszabadulni a despotizmustól?

Kezdetől – tehát a 60-as évek közepétől – bírálója voltam a szovjet reformerek javaslatainak. Ezekben a sztálinizmus jobboldali, nem pedig baloldali meghaladásának kísérletét láttam.

E javaslatok azt szemléltetik, amit én „a kapitalisták nélküli kapitalizmus építésének utópiája” kifejezéssel illetem. A novoszibirszki iskola, ahonnan Gorbacsov tanácsadóinak zöme kikerült, a walrasi logikát a végsőkéig vitte: tiszta, tökéletes önszabályozó piacot képzelt el, amely – ahogyan Walras értelmezte, Barone pedig már 1908-ban kifejtette – *nem felosztott magántulajdont igényel, hanem a tulajdon teljes körű állami központosítását, valamint a termelőeszközök-höz való hozzájutás folyamatos árverésre bocsátását, minden olyan egyén számára, aki munkaereje szabad eladójaként vagy a termelés szervezője (vállalkozó) gyanánt jelenik meg. E régi saint-simoni álmom a társadalom tudományos vezetéséről – amit a német szociáldemokrácia felelevenített (Engels volt az első, aki benne a kapitalisták nélküli kapitalizmus ábrándját látta) – végletekig vitt formájában az egész polgári ideológia ökonomista elidegenedését fejezi ki, amelynek irreális és utópikus természetét a történelmi materializmus megkísérelte kimutatni.*

Mármost Hruscsov és Gorbacsov összes reformkoncepciójának – beleértve a brezsnyevi korszak enyhébb változatait is – ez a filozófiai kulcsa. A történelem bebizonyította, hogy ezek a koncepciók tarthatatlanok, s hogy a jobboldali elhajlásnak el kell jutnia a végkifejletig: a szovjet burzsoázia „normális”, magántulajdonos burzsoáziává történő átalakulásáig.

Ezek a kísérletek magyarázzák, hogy „az 1989–91-es esztendőök forradalmát” *felülről, magának a vezető osztálynak a kezdeményezésére, nem pedig alulról, népi részvétellel hajtották végre.* Annak idején hasonló észrevételt tettem az 1971-es „szadati ellenforradalommal” kapcsolatban is, amelyről azt mondtam, hogy nem ellenforradalom volt, hanem egy, már a nasszeri időszakban jelen levő, látens folyamat felgyorsulása. A nyugati tömegtájékoztatás a kelet-európai forradalmakat szeretné a szabadság forradalmainak beállítani, ám óvakodik attól, hogy elemezze a *demokratizálás sebezhetőségét, amelynek következtében a demokratizálás könnyen a vadkapitalizmusba való átmenet pusztá eszközévé válhat, márpedig ez utóbbi – amint azt a kapitalista perifériák történelmi tapasztalatai mutatják – mindig, szükségszerűen despotikus jellegű.* Azt is mondtam ugyanakkor, hogy ezek a forradalmak a „forradalom” minősítést csak akkor érdemelték volna ki, ha a rendszer meghaladása balról történt volna meg, s hogy bármilyenek legyenek is, valójában csupán a rendszer természetes fejlődésének (kétségtelenül bámulatos, s emiatt váratlan) felgyorsulását jelentik (a totalitarizmus fékező erejéről szóló tétel ellenére).

Gorbacsov mindenesetre azt hitte: kézben tudja tartani a reformfolyamatot, s nem gondolta volna, hogy az általa képviselt osztály (a nomenklatura) többsége túllép rajta – amit Jelcin sikere mutatott –, mint ahogyan aligha számított a kommunista párt eljelentéktelenedésére sem, arra, hogy a párt képtelennek bizonyul a reformterv transzmissziós szíjává válni a néptömegek szintjén. A szovjet burzsoázia (a nomenklatura) lesz a holnap burzsoáziája, amely most már magántulajdonosként, és nem kollektíve, az állam közvetítésével veszi kezébe a termelőeszközöket. Ám ha társadalmi forradalomról nincs is szó, olyan mértékű politikai fölfordulással van dolgunk, amely radikális változást követel a vezető személyek szintjén. Emiatt nehéz lett volna elkerülni egy úgazdag, kalandor társadalmi réteg (az „oligarchák”) fölemelkedését, a régi nomenklatura drámai méretű politikai felrobbanását, az egykori unió népei nemzeti törekvéseinek manipulálását. Mindez, magától értetődően, a nyugati hatalmak érdeke, amelyek ügyesen kihasználják a helyzetet (a pénzügyi segítyezés örvén kifejtett zsarolással), hogy Oroszország határait lehetőleg a XVI. századi Moszkóvia határaiig szorítsák vissza, s ezáltal végképp megfosszák ezt az országot a reménytől, hogy egyszer (újra) a nemzetközi szcena fontos tényezője lehessen.

A Gorbacsov és Jelcin által hatalomra segített új oligarchia, amely Oroszország termelő rendszerét ellenőrzése alatt tartja, úgy alakítja át a mai monopolkapitalizmust, ahogyan azok az oligarchiák ejtették foglyul a gazdasági és politikai hatalom egészét, amelyek ma egyedül kormányozzák az Egyesült Államokat, Nyugat-Európát és Japánt. Ám míg ez utóbbiak kizárólagos szolgáltatásához rendelkezésükre áll egy állam, az imperialista triáson kívüli oligarchiák hatalmát Washington csakis annak függvényében fogadja el és támogatja, hogy hajlandók-e transzmissziós szerepet betölteni a külhoni imperialista uralom érdekében.

Ezért a kapitalizmus restaurációja dacára, a hidegháború folytatódik, csupán amiatt, mert a Putyin által kézbe vett orosz állam nem hajlandó elfogadni az USA által uralt hatalom szerepét, amit az Egyesült Államoknak, Jelcin elnökségének időszakában, sikerült Oroszországra oktrojálni. Mindez annak ellenére történik így, hogy Oroszország gazdasági rendszerét mind a mai napig olyan oligarchia uralja, amely kész lenne különösebb ellenállás nélkül belenyugodni a fennálló imperialista globalizáció kívánalmainak megfelelő komprádor uralkodó osztály szerepébe. Ennek megfelelően, ezen uralkodó osztály és Putyin ambíciói között, aki egy független államkapitalista

forma helyreállítását tűzte ki célul, a konfliktus várhatóan kiéleződik majd. Az Oroszországgal szembeni hidegháború folytatása bizonyíték arra, hogy Washington és alárendelt európai szövetségeseinek célja egész egyszerűen az, hogy az egész világra kiterjesszék – a *triász* (az USA, Nyugat-Európa és Japán) kizárólagos hasznára – az alávetett perifériák státuszát.

A Szovjetunió (miként a történelem bármely más társadalma) számára a külpolitikai alternatívák mindig szorosan összefonódtak a belső társadalmi dinamika követelményeivel. A *nyugati* – fasiszta és demokratikus – *hatalmak 1917 óta soha sem mondtak le arról, hogy legyőzzék a Szovjetuniót*, amely az 1945-ös győzelemben játszott meghatározó szerepe ellenére kimerülten, sőt, az Egyesült Államok atommonopóliuma által fenyegetve került ki a háborúból. Ilyen körülmények között, a jaltai egyezmények valójában nem a világ felosztását jelentették a győztes imperialista hatalmak között, hanem olyan minimális garanciákat, amelyeket a Szovjetunió saját biztonsága érdekében elért.

A Szovjetunió – csakúgy, mint Kína, Vietnám vagy Kuba – *soha nem törekedett forradalmának exportjára*, hanem mindig is alapvetően óvatos külpolitikát folytatott, fő célja saját államának védelme volt. Emiatt valamennyi forradalom szinte a „nagy testvér” szándékaival szemben jött létre: a kínai forradalom Moszkva tanácsai ellenére, és Vietnámé, illetve Kubáé is önmaga erejéből ment végbe. Ez a tény számomra soha nem okozott megrendülést, megpróbáltam az okait megérteni, bár azt azért nem fogadtam el, hogy a forradalmároknak e szempontoknak alá kellene vetniük magukat. Ellenkezőleg: túl kell lépjenek rajtuk, csakis saját erőikre szabad számítaniuk. Ezt tették egyébként azok a forradalmárok, akik sikerrel jártak (Kína, Vietnám, Kuba).

A *második hidegháborút* – a két háború közötti első után – Washington kezdeményezte 1947-ben. A Szovjetunió szigorúan tartotta magát a jaltai felosztáshoz (bizonyíték erre a görög forradalom kapcsán tanúsított magatartása), s *történelme során egyetlen pillanatra sem dédelgetett olyan tervet, hogy lerohanja Nyugat-Európát*. A szovjet háborúpártiságra vonatkozó szövegek az atlantista propaganda részét képezték. A zsdanovizmus (a két táborra osztott világ elve) jellegzetesen *defenzív* koncepció volt (arra való, hogy igazolja a Szovjetunió be nem avatkozását a jaltai határokon túl), és a Szovjetunió, illetve 1949-től Kína elszigetelődésének időszakát nyitotta meg, amelyet az atlanti tömb kényszerített rájuk, s amely viszont a maga részéről soha

nem habozott beavatkozni a harmadik világban (gyarmati háborúk, izraeli agressziós háborúk stb.).

A Szovjetunió és Kína az elszigeteltségből a bandungi konferencia után (1955) kezdett kitörni, miután megértették, hogy a harmadik világ felszabadító mozgalmainak – akár korlátozott – támogatásából hasznot húzhatnak. Soha nem vettem szemükre ezt a támogatást, de nem is vártam tőle többet, mint amit adhatott, hiszen a békés egymás mellett élésre törekvő politikája, amit az atlanti blokk elutasított, a támogatásnak határt szabott. Ezzel párhuzamosan, a szovjet katonai erőfeszítések az elrettentés tényleges egyensúlyához vezettek, ám csupán később (1970 körül). Ettől kezdve – de csakis ezután – a Szovjetunió szuperhatalommá vált, s ennek folytán új szakasz vette kezdetét.

A *bipolaritás*, amely az 1989–1991-es szovjet összeomlást megelőző húsz esztendőt jellemezte, *mindvégig aszimmetrikus maradt*, mivel a Szovjetunió csak katonai vonatkozásban volt szuperhatalom, anélkül, hogy a gazdasági befolyás képessége terén versenyre tudott volna kelni a nyugati imperialistákkal.

A jaltai határokon túli szovjet intervenciókat nehezebb definiálni. Az én szememben a Szovjetunió beavatkozásai nem fejeztek ki a „forradalom exportjával” kapcsolatos agresszív szándékot, vagy azt, hogy a Szovjetunió uralmát másokra akarta volna kényszeríteni. Inkább a viszonylag gyengébb pozícióban lévő fél defenzív stratégiáját tükrözték, a nukleáris elrettentés terén elért paritás ellenére. Mindenesetre, ezeket az intervenciókat olykor a növekvő katonai erő kifejeződésének tekintették. A „szociálimperializmussal” – a kínaiak által 1963-ban kitalált szófordulattal – kapcsolatos vita ezzel függött össze. Eszerint olyan társadalmi projektumról volt szó, amely – a nyugati szociáldemokrata kompromisszum analógiájára („revizionista”) kompromisszumot hozott létre a szovjet burzsoázia és a szovjet nép között, s lehetővé tette a külső expanziót (ahhoz hasonlóan, ahogyan Nyugaton az imperialista konszenzus támasztotta alá a gyarmati terjeszkedést). E fölfogásban nem volt semmi meglepő vagy elképzelhetetlen. Az igazi kérdés nem az volt, hogy a szovjet burzsoázia mindezt meg akarta-e valósítani vagy sem, hanem hogy képes volt-e rá. A válasz erre a kérdésre, véleményem szerint, továbbra is nyitott.

A szocializmus felé vezető úton elért előrehaladás olyan tervezés megvalósítását föltételezi, amely fokozatosan kiváltja a piac magángazdaságban betöltött szabályozó szerepét. Ezt követeli a termelési eszközök újfajta, társadalmi tulajdona.

Természetesen az efféle elvi kijelentés nem ad választ a tervezés megfelelő formáinak dilemmájára, amelyeknek meg kell felelniük a soron következő lépéseknek ezen a hosszú úton. És ezek a formák erősen különböznek, ha a kiindulópont valamely fejlett kapitalista gazdaság (amennyiben forradalmi előrehaladást föltételeznénk az Egyesült Államokban vagy Nyugat-Európában), vagy pedig a világrendszer egyik periférikus gazdasága (amilyen Oroszországa vagy Kínáé volt). Ám egyik esetben sem tudok elképzelni olyan technikailag tökéletes tervet, amely hatékonyságában azonnal fölülmúlná a piac magán szabályozását, s ráadásul lehetővé tenné a társadalmasítást is. Az átmenet csakis hosszú lehet, sőt, nagyon hosszú (egy évszázad?), mivel az új, épülőfélben lévő társadalom a kapitalizmus bűzös zsigereiből jön elő, ahogyan azt már Marx is megértette és kifejtette.

Egyébként a társadalmi (s nem csupán gazdasági) tervezés fejlődése során minden újabb lépésnek lehetővé kell tenni a gazdaságirányítás társadalmasításának előrehaladását, azaz szüntelenül ösztönöznie kell, hogy a gazdaság irányítását maguk a dolgozók tartsák kézben, vagyis hatalmuk fölváltsa a kapitalista vállalkozókéét. De itt sem állnak rendelkezésre kész receptek ennek az alapvető követelménynek a valóra váltására. A dolgozó nép közvetlen beavatkozásának módjait minden szinten, a vállalatoktól a nemzetgazdaságig, a mindenkor aktuális politikai gyakorlatnak kell kitalálnia. Sem a dolgozók vállalaton belüli öngazgatása, sem a az autoriter állami tervezés nem adekvát válasz erre a kihívásra, még akkor sem, ha ezek egyes elemei föl is lelhetők a szocializmus felé vezető út érdekében bevezetett rendszerben.

A megkerülhetetlen kiindulópont mindenesetre a legfontosabb termelési eszközök nacionalizálása/államosítása. Ez a negatív meghatározás azonban (a magántulajdon fölszámolása) csupán föltétele annak, hogy sor kerülhessen az új, dolgozói tulajdon fokozatos társadalmasítására. A magam részéről javaslatokat tettem például olyan konkrét formákra, amelyek egy modern, fejlett ipari társadalomban elindítói lehetnének a társadalmasításnak, s e formákat mint a piac társadalmi szabályozásának intézményesítését határoztam meg.⁵ Bár mely szocialista tervezés értékelésének fő kritériuma – kibontakoz-

tatásának minden szakaszában – a következő: elősegíti-e vagy sem a gazdasági, társadalmi és politikai élet irányításának társadalmasítását? A szovjet (vagy kínai) tervezést történetének valamennyi fázisában e szempont alapján kell értékelni. A tervezés elvét Lenin deklarálta az októberi forradalom másnapján: a Goszplant 1921-ben hozták létre. Tényleges működését azonban a NEP késletette: a mezőgazdasági termelés fölötti ellenőrzés nagyrészt a parasztság jobb módú rétegének (a kulákoknak) a kezében összpontosult, lehetővé téve az ipari fejlődés nélkülözhetetlen fölgyorsítását. A valódi szovjet tervezés ilyenformán csak a kollektivizálással – vagyis az első ötéves tervvel (1929–1933) – indult elvetté kezdetét, amely véget vetett a NEP-nek. , vagyis az első ötéves tervvel (1929–1933).

Nem térek ki újból arra, amit (i) e „sztálininak” hívott tervezés céljairól korábban írtam, tudniillik az iparosítás fantasztikus felgyorsításáról, az alapvető nehézipari szektor és a fegyverzet modernizációjának elsőbbségéről; (ii) az ennek érdekében bevezetett gazdasági stratégiáról (nevezetesen a mezőgazdasági többlet – s olykor e többleten fölüli források – átirányításáról az extenzív ipari fölhalmozás területére, aminek alapjául a vidéki lakosság jelentős csoportjainak átirányítása szolgált, annak érdekében, hogy városi munkásosztályt hozzanak létre); (iii) a központi tervezés formáiról, amelyet az állam egyedül és autoriter módon irányított.

Mondhatunk bármit e kísérlet szocialista vagy nem szocialista jellegéről. Céljait tekintve azonban nem létezett választási alternatíva, akkor sem, ha megvalósítása során el lehet képzelni olyan formákat, amelyek lehetővé tették volna a társadalmasított irányítás előmozdítását. Ezen opció sikere nyomán vált lehetővé, hogy a Szovjetunió 1941-re új, nagy, ipari és katonai hatalommá vált, s ami lehetővé tette, hogy a Vörös Hadsereg útját állja a náci hordáknak. Mert a győzelmet egyedül ez a hadsereg vívta ki. A nyugati hatalmak állítólagos segítsége elhanyagolható szállításokban merült ki. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia megkésétt katonai beavatkozásának – a Normandiában 1944-ben végrehajtott partraszállás nyomán létesült második frontnak – pedig csakis az volt a célja, hogy megakadályozza a Szovjetuniót abban, hogy egyedül szabadítsa föl Európát.

Ez nem zárja ki, hogy elismeréssel adózzunk a brit nép csodálatra méltó bátorságának, amely 1940-ben nem volt hajlandó megadni magát. Sem pedig Jugoszlávia és Görögország népei bátorságának, amelyek a náci megszállással szemben folyamatos felszabadító háborút vívtak. Ám kizárja az Egyesült Államok iránti elismerést,

amely csak akkor mozgósította erőit, amikor a náciizmus már elindult veresége felé.

Vajon a „sztálinizmusnak” az az alternatívája, amit Trockij javasolt 1927–1930-tól, „jobb” lehetett volna-e? Bizonyos, hogy nem, sőt, ellenkezőleg. Azok a döntések, amelyeket Trockij meghozott volna, ha megszerzi a párt és az állam irányítását (ami véleményem szerint, teljesen kizárt volt, szerencsére) a Szovjetuniót a biztos vereségbe kormányozta volna, és lehetővé tette volna a náci projektum sikerét. Trockij egy európai (s főként német) forradalmi munkásosztály mítoszát dédelgette. Nem vonta le a tanulságot a német forradalom 1919–1921-es vereségéből: a szocializmusnak egyetlen országban, elszigetelten, a nyugati hatalmakkal harcban állva kell előrehaladnia, ahogyan azt Lenin és Sztálin megértette. Trockij tervei ma már jól ismertek, nem csupán a szovjet levéltárakból, hanem a náci Németország és a konzervatív Nagy-Britannia archívumaiból is. Gover Furr a legapróbb részletekig bebizonyította, hogy Trockij „forradalmi defetizmust” hirdetett: a Vörös Hadsereg veresége, szerinte, náciellenes német forradalmat váltott volna ki!⁶

Trockij, miután 1927-ben emigrált, s nem viselt többé felelősséget a szovjet hajó navigálásában, a szocializmus szent elveinek fáradhatatlan ismételtetésével tetszeleghetett önmagának. A Negyedik Internacionálé a kezdetektől behódolt a világforradalom mítoszának, amit majd, úgymond, a fejlett kapitalista országok munkásosztályai állítanak a megfelelő vágányra. Az effajta diskurzus elfogadható lehet egyes akadémiai marxisták számára, akik megengedhetik maguknak a luxust, hogy gondtalanul „ragaszkodjanak elveikhez”: a valóság hatásos megerősökléséhez. A Negyedik Internacionálé emiatt nem tudott soha kitörni a maga teremtette szellemi gettóból. Kétségtelenül voltak kivételes marxista intellektüelek, akik, anélkül, hogy felelős tisztségeket töltöttek volna be forradalmi pártokban (még kevésbé államokban) – mint Baran, Sweezy, Hobsbawm s mások –, nem maradtak érzéketlenek a kihívások iránt, amelyekkel a történelmi szocializmusok szembesülni kényszerültek.

A módszer [ti. a sztálinista típusú tervezés – a ford.] folytatása a háború után lehetővé tette a minden más államnál inkább lerombolt ország rekordidő alatt véghez vitt újjáépítését, s ezen fölül katonai eszközeinek (nukleáris arzenál, rakétaprogram, amely előkészítette a szputnyik sikerét) modernizálását. Ám ezzel párhuzamosan, a tervezés módszerei kezdték elveszíteni hatékonyságukat, annak függvényében, hogy a gazdaság mind komplexebbé vált. A sztálini

terveket kezdetleges módon határozták meg (x tonna acél, sín, cement, gabona, y négyzetméter lakás, z méter szövet stb.), ami immár egyáltalán nem felelt meg a sokrétűbbé vált keresletnek.

E kihívásra kétféle válasz adható. Az egyik: helyet adni a piaci mechanizmusoknak, anélkül, hogy ez együtt járna a magántulajdonhoz való visszatéréshez. Ez esetben tudni kell, hogy a piaci viszonyok hozzáillesztése a tervhez, illetve az irányítás növekvő társadalmasításának igényéhez igen kényes földadat. Ezt tanúsítják Kína tapasztalatai, amely ezt az utat választotta, s ahol a magánkapitalista formák újjáéledése ma is fenn áll. A másik lehetséges válasz azon az elgondoláson alapul, hogy a jó központi tervezés, ami a legmodernebb informatikai eszközöket igényli, képes részleteiben is előre látni a kereslet szélsőséges diverzitását, és kijavítani a bármely emberi cselekvés esetében elkerülhetetlen tévedéseket. Itt olyan műszaki és matematikai eszményről van szó, amely korántsem teljesen új (gondoljunk a saint-simoni elképzelésre a tudósok kormányáról), ám amely, szerintem, nem vesz tudomást a társadalom reális működéséről. Mégis: azt, hogy ez az elgondolás tovább él, bizonyítják a (majdnem) „tökéletes” szocialista tervezésre vonatkozó javaslatok, amiket például Cockshott és Cottrell fogalmaztak meg,⁷ akikhez csatlakozott a XXI. századi szocializmus néhány más vizionáriusa is.

Mindazonáltal, Sztálin halála után a „desztalinizációs” retorika, amit Hruscsov indított útjára a Kommunista Párt XX. kongresszusán, nem vett tudomást erről az alapvető kérdésről.

A Hruscsov-féle projektum egészen más természetű volt: az egész sztálini korszak lejáratására irányult, arra, hogy annak minden megnyilvánulását sötétre fessék, ignorálják azokat a kihívásokat, amelyekkel a rendszernek szembe kellett néznie, és elhallgassák sikereit. Ma már meggyőző bizonyítékok állnak rendelkezésre arról, hogy „Hruscsov hazudott” (ez a címe Gover Furr könyvének).⁸ Egyidejűleg, Hruscsov egy teljesen abszurd reform megvalósításába fogott: a sztálini tervezés regionális decentralizálása a híres *Szovnarkozok* létrehozásával, csakis elképzelhetetlen fölforduláshoz és hatalmas visszaeséshez vezethetett. A „reformot” üres szövegek spékelték meg a legfejlettebb országok fejlődési szintjének gyors utoléréséről, és hozzákapcsolták egy állítólagos „olvadáshoz” a hidegháborúban, ami az imperialista hatalmak változatlan, valódi céljainak meg nem értésén alapult, amely hatalmak egy percre sem mondtak le arról, hogy megsemmisítsék az szocializmus iránt 1917 óta táplált reményeket.

Domenico Losurdo, Roger Keeran és Thomas Kenny, illetve Michael Lebowitz munkái⁹ alapján korrigálhatók ama zsigeri antisztálinizmus baklövésai, aminek ma divatja van, s amit lankadatlanul ismét a nyugati média, és sajnálatosan, elfogadtak az eurokommunizmus örökösei is.

A szovjet vezető osztály hamar pontot tett Hruscsov fantáziálására, anélkül, hogy belefogott volna a nélkülözhetetlen reformokba, s választott volna az említett kétfajta út között. Ezután a rendszer bezárkózott a „brezsnyevi pangás” viszonyai közé.

Fedorenkó, Nyemcsinov és Kantorovics¹⁰ 1961-ben kidolgozott tervei matematikai és kibernetikai módszereken alapultak, s így a központosítás erősítését jelentették, amit [a tervezés] komplexitásának interiorizálása tett hatékonná. E módszereket azonban a párt és az állam vezetői elvetették: a centralizálás helyett inkább a nagyobb mértékű decentralizálás felé hajlottak, s emiatt 1962-ben Libermann¹¹ reformjait részesítették előnyben, amelyek a vállalati autonómia erősítésén és a piaci mechanizmusokhoz való visszatérésen alapultak. Koszigin reformja nyomán (1965), amit ez az irányzat inspirált, elindult a tervezés fölszámolása, ami végül a tulajdonviszonyok liberalizálásába torkollott (s amit azután Gorbacsov vitt véghez a nyíltan liberális, prokapitalista Aganbegjan¹² tanácsára). A brezsnyevi pangás idején semmilyen pozitív kezdeményezés sem történt, a gyakorlatban azonban sok mindent toleráltak. Az orosz kollégák az „orosz baba” (a matrjoska) példáján keresztül szemléltették a korszak jellegét: az állami vállalatot jelképező bábú belsejében egy kisebb, magántulajdonú bábfigura rejtőzködik.

A három évtizeden át hanyatló szovjet rendszer, amely képtelennek bizonyult hatékony reformirányvonal kimunkálására, Gorbacsov peresztrojkájával ért véget. Nincs jelentősége annak, mi volt az SZKP utolsó főtitkárának szándéka, hogy azt hitte-e, így menthetők meg a szocializmus legfőbb vívmányai, vagy pedig egyszerűen viszsza akart térni a kapitalizmushoz. A történelem mint a katasztrófa kivitelezőjére – a kapitalizmus restaurálójára és a Szovjetunió felszámolójára – fog rá emlékezni. Érthető hát, ha Oroszországban a közvélemény jelentős része egyszerűen árulónak tartja. Alkalmam volt meghallgatni őt Riminiben, nem sokkal az összeomlás után. Az volt a benyomásom, hogy soha nem volt marxista, a marxizmus legelemibb elveiről sem volt fogalma. Arra a következtetésre jutottam, hogy Gorbacsov csupán olyan „aparatszik” volt, aki bármely politikai rendszerben karriert csinálhatott volna. A kérdés csupán

az, hogyan lehetett egy ilyen ember egy kommunistának mondott párt főtitkára?

A hanyatló szovjet rendszer jellemzői

Az itt következő elemzéshez kiválasztottam azokat a főbb jellemzőket, amelyek segítségével, véleményem szerint, megragadható a szovjet rendszer lényege, annak utolsó szakaszában, a „brezsnyevizmus” idején. Az 1917-es forradalom az emberiség történetének nagy forradalma volt, amely lényeges és nagyszabású ígéretekkel kecsegtetett. Az alábbi fejtegetésnek semmiképpen sem célja, hogy – miként manapság divik – elvitassa [a forradalom eredményeit], még kevésbé pedig, hogy azt sugallja: e főbb jellemzők már benne foglaltattak a forradalomban és a leninizmusban, vagy akár a sztálinizmusban. E jellemzés kizárólagos célja, hogy megvilágítsa az úttévesztés természetét, amely az összeomláshoz vezetett.

A kései szovjet rendszer, véleményem szerint, öt alapvető jellemzővel határozható meg: korporatizmus; autokratikus hatalom; társadalmi stabilizáció; lekapcsolódás a globális kapitalista rendszerről és szuperhatalomkénti beilleszkedése ebbe a rendszerbe. A „totalitárius rezsim” vulgarizált koncepciója az uralkodó ideológiai diskurzusban, itt – és másutt is – olyan lapos és üres fogalom, amely nem képes arra, hogy megragadja a szovjet társadalom valóságát, irányításának módját, illetve mindazokat az ellentmondásokat, amelyek fejlődését és bukását jellemezték.

1. Korporatizmus

Ezen azt értem, hogy a munkásosztály (amelyről azt állították, hogy „vezető” osztállyá vált) elveszítette egységes politikai tudatát, részint a hatalom akaratából, részint objektív körülmények miatt, például létszámának gyors felduzzadása okán, ami a fölgyorsított iparosításból fakadt. Valamennyi vállalat – vagy vállalatcsoportból álló kombinát – dolgozói a vállalat kádereivel és vezetőivel együtt szociális/gazdasági blokkot alkottak, és együtt védelmezték a rendszeren belüli pozícióikat. E „blokkok” konfrontálódtak egymással minden szinten: a minisztériumok és a Goszplan osztályai közötti „tárgyalások” („alkudozások”) során, vagy a mindennapi életben a kombinátok más vállalataival. A munka irányításának (a foglalkoztatás

és a munkavégzés feltételeinek), illetve az érintett dolgozók szociális juttatásainak kérdéseire korlátozott szakszervezetek e korporatista rendszerben foglalták el a maguk természetes helyét.

A korporatizmusnak meghatározó szerepe volt a rendszer egészének újratermelésében és kifejlődésében. Helyettesítő funkciót látott el, kettős értelemben is: (i) pótolta a „rentabilitást”, ami a kapitalizmusban, végső soron, a beruházási döntéseket vezérli; (ii) helyettesítette a piacot, amely a kapitalizmusban megszabja a normákat, amelyeken keresztül az árakat meghatározzák. A korporatizmus volt az a realitás, amiről a „tervezés” nem vett tudomást, arra hivatkozva, hogy a termelési rendszer makroökonómiai irányítása „tudományosnak” beállított racionalitását követi.

A korporatizmus a konkurens blokkok közötti tárgyalások/alkudozások során maga után vonta a regionális érdekek hangsúlyosabbá válását. A regionalizmus nem alapult „nemzeti” diverzitáson (mint a titói, föderális Jugoszláviában). Az Oroszország – mint a lakosság számát tekintve és történetileg is túlsúlyos nemzet – és a többi nemzet közötti viszony nem volt gyarmati természetű. Ezt tanúsítják a beruházásoknak és a szociális kedvezményeknek az „oroszokra” nézve hátrányos, a periférikus térségek számára kedvező redisztribúciós folyamatai. Emiatt mindig elutasítottam azt a képtelenséget, amely a Szovjetuniót valamiféle „birodalmi” rendszernek tekintette, ahol Oroszország uralkodik „belső gyarmatai” fölött – az orosz nemzet fölényérzete ellenére (amely egyes megnyilvánulásaiban arroganciát tükrözött). A regionalizmusok valójában a kis térségek regionalizmusai voltak (a köztársaságokon belül, ahova tartoztak), amelyeknek közös érdekeik voltak, s amelyek biztosították – a Goszplan racionalizáló diskurzusa által feltételezettnél aránytalanabb – függetlenségüket.

2. Autokratikus hatalom

Ez a fogalom nem arra szolgál, hogy enyhítse a rendszer kritikáját. A „demokrácia hiánya” nehézség nélkül megállapítható, legyen szó akár a képviseleti modellről (a választások csupán megelégedéseket nem tartogató szertartások voltak), akár a természeténél fogva haladóbb részvételi modellről, ahogyan azt 1917 forradalmárai elképzelték. A szakszervezeteket és a társadalmi szerveződés minden lehetséges formáját domesztikálták, betiltva ezáltal minden szinten a tényleges részvételt a döntéshozatalban.

E megállapítás azonban nem kínál semmiféle magyarázatot a „totalitarizmus” pszeudo-koncepciójához. Az autokratikus hatalom az uralkodó osztályon belül – a korporatista blokkok képviselői között – került megvitatásra. A felszíni autokrácia a valóság elkendőzését szolgálta: a hatalom a korporatista konfliktusok „békés rendezésén” nyugodott, ami képes volt kezelni e konfliktusokat.

3. Szilárd társadalmi rend

Nem kívánom elhallgatni a szovjet rendszer építését végigkísérő szélsőséges erőszakcselekményeket. Ezek különböző jellegűek voltak.

A forradalom kezdetén a fő konfliktus a szocialista projektum hívei és a „realisták” között feszült, akik – ha elméletileg nem is – a gyakorlatban abszolút elsőbbséget kívántak biztosítani az iparosítás útján való „utolérésnek”, a gyors ütemű modernizációnak. E konfliktus annak az objektív ellentmondásnak a következménye volt, amivel a forradalom szembesülni kényszerült: egyszerre kellett „utolérnie” (vagy legalábbis a késést lerövidítenie), minthogy a forradalom „elmaradott” országot kapott örököül (nem szeretem ezt a szót, inkább a „periférikus kapitalizmus” kifejezést használok), és egyben „valami más” (szocializmust) kellett csinálnia. Mindig is nagy hangsúlyt helyeztem erre az ellentmondásra, amely, szerintem, centrális jelentőségű a kapitalizmus világméretű meghaladásának problémájában („a kapitalizmusból a világméretű szocializmus felé vezető hosszú átmenetben”), amire itt nem térek ki újra. Az erőszakhoz folyamodás ezen első számú okának áldozatai a kommunista aktivisták voltak.

Az erőszakcselekmények másik csoportja a gyorsított iparosítás velejárója volt. E cselekmények bizonyos szempontból hasonlóak voltak ahhoz az erőszakhoz, amely Nyugaton a kapitalizmus építését, a vidékről a városokba vándorlást, a nyomorúságos proletarizálódást (a szállások túlszűfolttságát stb.) kísérték. A Szovjetunióban ez az építés rekordidő – néhány évtized – alatt ment végbe, szemben azzal a teljes évszázaddal, ami a centrumkapitalizmus országainak rendelkezésére állt. Arról nem szólva, hogy ez utóbbiak olyan előnyökkel is rendelkeztek, mint domináns, imperialista helyzetük, vagy az a lehetőség, hogy lakosságuk „feleslegét” kivándoroltathatták Amerikába. Az eredeti felhalmozással együtt járó erőszak a Szovjetunióban, ilyen körülmények között, nem tűnik sokkal tragikusabb méretűnek, mint másutt. Ellenkezőleg: a gyors ütemű iparosítás a Szovjetunióban az

alsóbb társadalmi osztályok gyermekei számára gigantikus mértékű társadalmi mobilitást kínált, ami teljesen ismeretlen volt a burzsoázia által uralt centrumkapitalista rendszerekben. Ez volt az a „sajátosság”, az eredeti szocialista intenciók öröksége, ami miatt a munkásosztály, sőt, a „kollektivizált” parasztok többsége is elfogadta a rendszert, annak autokratikus jellege ellenére is.

Nincs szó az erőszak vagy pláne a vele együtt járó bűncselekmények mentegetéséről, amiket el lehetett volna kerülni. Ám helyénvaló ezeket összehasonlítani a kapitalista fölhalmozással összefüggő erőszakkal. Ennek sorába tartozik az amerikai indiánok genocídiuma, a négerabszolga-kereskedelem, a gyarmatosítók által elkövetett mészárlások (a hódító katonák ünnepi fölvonulása, kezükben az ellenállók levágott fejével). És ez a barbárság ma a szemünk láttára folytatódik a NATO katonai beavatkozásai nyomán, amelyek célja módszeresen megsemmisíteni azokat a társadalmakat, amelyek képesek az ellenállásra, mint Jugoszláviában, Líbiában, Irakban vagy Szíriában. A kapitalista barbárság áldozatainak számát százmilliókban mérik.

A szovjetrendszernek, bármennyire ellentmondásos is volt, sikerült olyan társadalmi rendet létrehoznia, amely képes volt stabilizálódni, s valóban stabilizálódott is a Sztálin utáni korszakban. A társadalmi béke „ára” a – továbbra is autokratikus – hatalomgyakorlás mérséklődése, az anyagi életkörülmények fokozatos javítása és a „törvényszegésekkel” szembeni tolerancia volt. Kétségtelen, hogy ez a fajta stabilitás nem tart „örökké”. Ám az ilyesmivel hivatkozó ideológiai szövegek ellenére, egyetlen rendszer sem dicsekedhet ezzel a tulajdonsággal (akár „szocialista”, akár „liberális” kapitalista rendszerekről van szó). A szovjet stabilitás elfedte a rendszer ellentmondásait és korlátait, amelyek éppúgy tetten érhetők a felhalmozás extenzív formáiról annak intenzív formáira való áttérés nehézségeiben, mint abban, miféle akadályok tornyosultak az autokráciától való megszabadulás és a politikai irányítás demokratizálása előtt. Ezt az ellentmondást föloldhatta volna egy olyan irányú „fejlődés”, amelyet „középbálnak” neveztem: nyitás a piaci viszonyok felé (a kollektív tulajdon túlsúlyának megkérdőjelezése nélkül) és demokratizálás. Azt lehetett hinni, hogy Gorbacsovnak ez a szándéka. Kísérletének kudarca, ami – s ez a legkevesebb, ami elmondható – naiv és inkoherns volt, 1990 után „jobbrol” buktatta meg a rendszert, és helyreállította a kapitalizmust.

A szovjet termelési rendszer valóban erőteljesen lekapcsolódott az uralkodó kapitalista világrendszerről. Ezen azt értem, hogy a hatalom gazdasági döntéshozatalát meghatározó logika (beruházások és árak) nem felelt meg a globalizációra való „nyitottság” követelményeinek. A lekapcsolódásnak volt köszönhető, hogy a rendszer, mint ismeretes, gyorsított ütemben volt képest gyarapodni.

A szovjet rendszer mindazonáltal nem volt teljes mértékben független a világ többi (kapitalista) részétől. Egyetlen rendszer sem képes ilyesmire; a lekapcsolódás, a fogalom általam használt meghatározása értelmében, nem szinonimája az autarkianak. A Szovjetunió a világ-rendszerben elfoglalt helyét illetően „periférikus” pozíciót foglalt el: főként nyersanyagokat exportált.

5. Katonai és politikai értelemben vett szuperhatalom

A Szovjetunió sikereinek köszönhetőn – s nem kudarcai folytán – jutott el oda, hogy katonai szuperhatalommá vált. Hadereje legyőzte a náciakat, majd a háború után rekordidő alatt véget vetett az Egyesült Államok nukleáris és ballisztikus monopóliumának. Ez a siker jelölte ki politikai helyét a háború után a globális sakktáblán. Ezen fölül, a szovjet hatalom rendelkezett a náciizmus felett aratott győzelem és a „szocializmus” presztízsével, önmagát ennek letéteményesének tudta, bármilyenek is voltak a (gyakran „létezőnek” titulált) szocializmus valósága iránt táplált illúziók. A Szovjetunió képes volt e tekintéllyel „mértékletesen” élni, abban az értelemben, hogy – a szovjetellenes propagandával szemben – nem törekedett sem a „forradalom exportjára”, sem Nyugat-Európa „meghódítására” (ami a Washington és az európai burzsoáziák által fölhozott fő indok volt a NATO elfogadtatására). Politikai (és katonai) hatalmát mindazonáltal fölhasználta arra, hogy az uralkodó imperializmust rákényszerítse a harmadik világból való visszavonulásra, s ezáltal mozgásteret biztosított az afrikai és ázsiai uralkodó osztályok (és népek) számára – amit azután a Szovjetunió megszűnésével elveszítettek. Nem véletlen, hogy az Egyesült Államok fegyveres, hegemonista offenzívája 1990 után az ismert erőszakos formában bontakozott ki. 1945 és 1990 között a világ a szovjet jelenlét következtében „multipoláris” szerkezetű volt.

Az orosz és a kínai forradalom nehezen tudott stabilizálódni, mivel arra kényszerültek, hogy összebékítsék egymással a szocialista távlatot a kapitalizmusnak adott engedményekkel. Vajon a két tendencia közül melyik fog fölülkerekedni? E forradalmak így csak „thermidorjuk” nyomán stabilizálódtak, hogy Trockij kifejezésével éljünk. De vajon mikor következett be a „thermidor” Oroszországban, 1930-ban (miként Trockij állította)? Vagy már a NEP idején, az 1920-as években? Vagy pedig csak a brezsnyevi pangás alatt? És vajon Kínában Mao már 1950-ben a thermidor mellett döntött? Vagy meg kellett várni Teng Hsziao-pinget ahhoz, hogy thermidorról lehessen beszélni?

A francia forradalom leckéjének felelevenítése nem a véletlen műve. A modern idők három nagy forradalma (a francia, az orosz és a kínai) éppen amiatt volt *nagy* forradalom, mert jelenük követelése-ihéz képest sokkal messzebb tekintettek előre. A francia forradalom, Robespierre hegy párti Konventjével, egyszerre bizonyult népi és polgári forradalomnak, mint ahogyan az orosz és a kínai forradalom is kommunista ambíciókat dédelgetett, még ha a parancsoló követelmények – nem szabad az útról letérni, meg kell őrizni a továbblépés perspektíváját a későbbi időkre – nem engedték is meg, hogy e törekvések napirendre kerüljenek. Thermidor nem egyenlő a restaurációval. Franciaországban az utóbbi nem Napóleonnal következett be, hanem csupán 1815 után. Tudni kell azt is, hogy még a restauráció sem képes teljes egészében kitörölni ama hatalmas társadalmi átalakulást, amely a forradalom nyomán végbemegy. Oroszország esetében a restauráció még később következett be: Gorbacsov és Jelcin műve volt. És a restauráció ebben az esetben is ingatag maradt, amint azt azok a kihívások mutatják, amelyekkel Putyin kényszerül szembenézni. Kínában pedig nincs (vagy még nincs) szó restaurációról. Eric Hobsbawm,¹³ Florence Gauthier és a francia forradalom néhány más történetírója nem tesz egyenlőséget thermidor és restauráció közé, ahogyan a trockista leegyszerűsítés sugallja.

Az 1917-es forradalom történetének könyve végéhez ért, mint ahogy általában véve is lezárult az általa inspirált forradalmi fejlődés első hulláma az emberi és társadalmi emancipáció érdekében. Bele kell-e nyugodniuk ebbe a népeknek, le kell-e végleg mondaniuk a kommunizmus kreatív utópiájáról, s megelégedniük azzal, hogy igényeiket mindörökké a folytonosan módosuló kapitalizmushoz igazítsák?

A kapitalizmus nem egycsapásra, valamiféle csoda folytán alakult ki a XVI. században, a London–Amszterdam–Párizs háromszögben, amint azt az Európa-központú legenda el szeretné hitetni. Inkubációja tíz évszázadon keresztül tartott. Habár az egymást követő előrelépések Kínában, a X. századtól, később az Abbaszida Kalifátusban, majd az itáliai városokban nem vezettek el ahhoz, hogy kikristályosodjon az emberiség történetének ez az új szakasza, mégis kialakultak olyan elemek, amelyek lehetővé tették, hogy ez a kikristályosodás később, az atlanti Európában bekövetkezzen. Ám ha így van, akkor vajon az emberi civilizáció magasabb fokának tekintett kommunizmus innovációja miért ne emelkedhetne fel maga is a forradalmi fejlődés egymást követő hullámain keresztül?

Jegyzetek

- ¹ Lásd Annie Lacroix Riz fontos előszavát Geoffrey Roberts: *Les guerres de Staline: De la guerre mondiale à la guerre froide*. c. kötetéhez (Párizs, Editions Delga, 2014).
- ² *Communist Party of India (Marxist)* – India (Marxista) Kommunista Pártja (1964). (A ford.)
- ³ A maoizmus agrárpolitikájáról lásd: Chine 2013 c. cikkemet (*La Pensée*, 2013). [Magyarul: Kína útja az 1950-es évektől napjainkig, *Eszmélet* 110. sz. (2016. ősz), 161–180.]
- ⁴ A kijevi euro-náci államcsinnnyről lásd: *La Russie dans la longue durée* c. munkám 6. fejezetét (Párizs, Les Indes savantes, 2016).
- ⁵ Vö. Samir Amin: *L'implosion du capitalisme contemporain : Automne du capitalisme, printemps des peuples ?* Párizs, Éditions Delga, 2012, 123–128.
- ⁶ Gover Furr: *Les amalgames de Trotsky*. Párizs, Éditions Delga, 2016.
- ⁷ Vö. W. Paul Cockshott – Allin Cottrell: Gazdasági tervezés, számítógépek és munkaértékek, *Eszmélet* 56. sz. (2002. tél), 68–78. (A ford.)
- ⁸ Gover Furr: *Khrushchev Lied. The Evidence That Every „Revelation” of Stalin’s (and Beria’s) „Crimes” in Nikita Khrushchev’s Infamous „Secret Speech” to the 20th Party Congress of the Communist Party of the Soviet Union on February 25, 1956, is Provably False*. Kettering, Erythros Press and Media, LLC. 2011 https://archive.org/stream/pdfy-nmIGAXUrQ0J87zK/Khrushchev%20Lied_djvu.txt
- ⁹ Domenico Losurdo: *Stalin. Storia e critica di una leggenda nera*. Róma, Carocci editore, 2015; Roger Keeran – Thomas Kenny: *Le socialisme trahi - Les causes de la chute de l’Union soviétique (1917–1991)*, Párizs, Éditions Delga, 2012; Michael Lebowitz: *The Contradictions of „Real Socialism”: The Conductor and the Conducted*. Monthly Review Press, 2012.
- ¹⁰ Nyikolaj Prokofjevics Fedorenko (1917–2006), akadémikus, elméleti közgazdász, matematikus, az 1963 és 1985 között működött Központi Közgazdasági Matematikai Intézet (CEMI) egyik megalapítója és első igazgatója; Vaszilij Szergejevics Nyemcsinov (1894–1964), akadémikus, közgazdász, statisztikus, a matematikai és informatikai modellezés egyik úttörője a közgazdasági tervezésben; Leonyid

Vitaljevics Kantorovics (1912–1986), Nobel-díjas (1975) matematikus, közgazdász, a lineáris programozás megalkotója, a gazdasági erőforrások optimális felhasználása elméletének kidolgozója. (A ford.)

- ¹¹ Jevszej Grigorjevics Liberman (1897–1981), közgazdász, a népgazdasági tervezés új, a demokratikus centralizmuson alapuló módszereinek, az állami vállalatok autonóm gazdálkodásának hirdetője, a csehszlovák (Ota Šik) és a magyar piaci szocialista gazdaságpolitika egyik elméleti megalapozója. (A ford.)
- ¹² Abel Gezovics Aganbegjan (1932–), akadémikus, makroközgazdász, a peresztrojka idején Mihail Gorbacsov SZKP-főtitkár vezető gazdaságpolitikai tanácsadója, az MTA tiszteleti tagja (1988). (A ford.)
- ¹³ Eric J. Hobsbawm: *Aux armes, historiens. Deux siècles d'histoire de la Révolution française*. Párizs, La Découverte, 2007.

(Fordította: Lugosi Győző és Szalai Miklós)

Eredeti megjelenés: <http://bouhamidimohamed.over-blog.com>, 2017. április 10.



Hogyan kezdődnek el a forradalmak?

L'Humanité, 1921. augusztus 6.

Kétkedő barátom, aki realistának tartja magát, mosolyogva így fordul hozzám: „Rosszul áll a forradalom szénája! A munkáserek szétforgácsoltsága egyre nagyobb. Lám, Moszkva a vizsály magvait hinti el a forradalmi szakszervezetek tagjai között. Nincs hát még itt az idő...”

Erre azt felelem neki: „A forradalmak nem a vezetők művei. Nem lehet úgy forradalmat csinálni, ahogy egy felkelést készítenek elő. A forradalmak teljesen önállóan törnek ki. Kiszámíthatatlanságuk minden előrejelzést összezavar. A vezetők csupán akkor lépnek színre, s csakis akkor fejtik ki hatásukat a forradalomra, amikor az már kirobbant. Példa erre a francia forradalom és az orosz forradalom.

1789-ben Franciaországban nem voltak se pártok, se újságok. Összeesküvésnek, szervezkedésnek nyoma sem volt. Később néhány reakcionárius történész mégis ennek ellenkezőjét állította. Augustin Cochin,² aki átvette a jezsuita Barruel³ által megfogalmazott összeesküvés régi tézisé, a '89-es burgundiai választási kampányról szóló tanulmányában be kellett vallja, hogy a bizonyítékok hiányoznak ehhez.

Joseph de Maistre⁴ is kénytelen volt tisztára mosni a felvilágosult szabadkőműveseket a vád alól, hogy titkos páholyaik mélyén ők tervelték ki a robbanást.

Tényleg nehéz lenne megérteni, hogyan lett volna képes néhány ezer szabadkőműves, akik többsége a kiváltságos osztályokhoz tartozott, mozgásba hozni *jacquerie*-k megszámlálhatatlan sokaságát, amelyek a Rendi Gyűlés összehívásának másnapján, váratlanul robbantak ki az ország majd minden pontján. Elég elolvasni a királyi ügynökök, intendánsok és tartományi kormányzók levelezését ahhoz, hogy fölmérjük ama ellenállhatatlan mozgalom páratlan ösztönösségét, amely rémülettel és a tehetetlenség érzésével töltötte el őket. A kastélyokat ostromló parasztcsapatok vagy a vámhivatalokra és a községházakra

támadó iparos tömegek élén álló népvezérek ismeretlen emberek voltak, akiknek még a nevüket se tudjuk. Valóban, spontán kirobbant anarchiáról volt tehát szó, ahogyan arra Taine⁵ rámutatott.

Az orosz forradalom sem kezdődött másként 1917-ben. A bolsevik vezetők, akik néhány hónap elteltével a forradalmat irányították, börtönben voltak külföldön. Lenin Svájcban követte nyomon az eseményeket. Nem a Duma kadétjai adtak jelet a zavargások kitöréséhez. Az események meglepték és rémülettel töltötték el őket. A Duma kénytelen volt tudomásul venni a kész tényeket. Az első szovjetek vezetői, amelyekben munkások és katonák fraternizáltak egymással, éppoly ismeretlenek voltak, mint azok a parasztok, akik Provence-ban, Bretagne-ban, Elzászban, Dauphinéban s tíz másik tartományban lázadtak föl, 1789 januárjától júliusáig. A később föltűnt forradalmárokat meglepte, hogy a rombolás mily könnyen végbement.

A dolgok logikusan következnek egymásból. A vezetők, éppen amiatt, mert vezetők, tisztában vannak felelősségükkel. Mielőtt cselekednének, gondolkodnak. Semmit nem akarnak a véletlenre bízni. Félnek a kudarcoktól. Bátorságukra nyomasztón hat a kiszámíthatatlan jövő. 1792 áprilisában, alig pár hónappal a trónt megdőntő augusztus tizedike előtt, az elbizonytalanodott Marat sem hitt a sikerben.

Ami a forradalmat jellemzi és megkülönbözteti a lázadástól, az a mindent magával sodró anarchikus lelkesedés. A lázadás csupán egy párt híveit állítja csatasorba. A forradalom a szervezetlen tömegeket hozza mozgásba. A felkelés napját előre kitűzik. A forradalmi robbanás időpontját senki sem képes megjósolni.

De ez nem azt jelenti, hogy ne lehetne fölismerni a biztos jeleit annak, hogy közeleg az idő. Midőn a kiváltságos osztályokban is kéréség támad előjogaikkal kapcsolatban, és sűrűn váltogatják az engedményeket s az erőhatalom megnyilvánulásait, amikor nem képesek már gyógyírt találni az állam bajaira; másfelől, amikor a tömegek, amelyek ellenőrzése immár kicsúszott a kezükből, kollektíven fejezik ki elégedetlenségüket, s az agitáció járványszerűvé válik, amikor tehát a nép többé már nem hajlandó engedelmeskedni, a külső megfigyelő föllálíthatja diagnózisát.

Hogy a lázadást forradalom kövesse, elengedhetetlen, hogy a fönálló rend már csak undort és gyűlöletet keltsen a nép többségében. E lélektani tényezőnek döntő szerepe van. Nem számít, hogy az elégedetlenséget, a fölkelés lelkét, különböző s gyakran ellentétes okok váltják ki, miként ez a Franciaországban 1789-ben történt. A lényeg,

hogy az elégedetlenség egészen addig a pontig nőjön, amíg előhívja a tömegekben a bármi áron való változás iránti vágyat.

A kollektív szenvedélyben, amelyből a forradalmak táplálkoznak, ugyanannyi a bosszúsomj és a romboló gyűlölet, mint a pozitív gondolat. A francia parasztok, akik a Nagy Félelem⁶ időszakát elindították, jól tudták, hogy mit *nem* akarnak. Nem akartak többé dézsmát, robotot, karhatalmat, adókat stb. Azt már nem annyira tudták, hogy az utált rendszer helyébe mi kerüljön. Jaurès ezt a fejekben kavargó sötét indulatot vette észre, midőn egy helyen a gyűlölet termékenységről ír.

Kételkedő barátom, amikor a forradalmárok megosztottságából merít indokokat ahhoz, hogy *sine die* elnapolja reményei beteljesedésének napját, érveivel a történelmen kívül helyezkedik.

A névtelen tömegek tartják kezükben sorsukat. Nem tehetünk semmit nélkülük, s még kevésbé ellenük. Azok a kormányok vagy pártok, amelyek erőszakot próbálnak tenni rajtuk, kudarcot vallanak.

Fordítói jegyzetek

- ¹ Albert Mathiez (1874–1932) a francia polgári forradalom történész-kutatója, az *Annales historiques de la Révolution française* c. történettudományi folyóirat alapítója (1908). Fő műve: *La Révolution française I–III*. Párizs, Librairie Armand Colin, 1922–1927. I. *La Chute de la royauté (1787–1792)*; II. *La Gironde et la Montagne*; III. *La Terreur*. Legújabb kiadása (egy kötetben): *La Révolution française*. Préface de Yannick Bosc et Florence Gauthier. Párizs, Éditions Bartillat, 2012. Magyarul: *A francia forradalom*. (Fordította: Mihályi Gábor.) Budapest, Bibliotheca Könyvkiadó, 1957. Mathiez a francia forradalom „jakobinus-marxista” historiográfiai irányzatának első nagy alakja, akit Georges Lefebvre-től, Albert Soboulon át Michel Vovelle-ig számos kiemelkedő történész mesterének tekintett. Ennek megfelelően, az 1960-as évek közepén főöltűnt ún. *revizionista* irányzat, élén François Furet-vel (1927–1997), kritikáját – kortársán, Soboulon kívül – főként szintén Mathiez munkásságával szemben fogalmazta meg.
- ² Augustin Cochin (1876–1916) katolikus, mérsékelt liberális történész, szociológus. Szerinte a forradalom nem ösztönös népi mozgalom eredménye, hanem államcsíny (puccs) volt, amelyet a „gondolkodó társaságok”-ban (*sociétés de pensée*), vagyis az angol mintára a XVIII. század közepétől létrejött klubokban, szalonokban, olvasókörokbén, akadémiákban, szabadkőműves páholyokban stb. készítettek elő. Hivatkozott műve: *La campagne électorale de 1789 en Bourgogne*, Párizs, H. Champion, 1904.
- ³ Augustin Baruel (1741–1820), jezsuita pap, esszéíró, publicista. Írásaiban amellett érvelt, hogy a forradalom nem a tömegek spontán lázadása, hanem a szabadkőműves páholyokban és klubokban (főként a jakobinus klubban) folytatott hosszas szervezkedés nyomán tört ki, annak érdekében, hogy a liberális burzsoázia ma-

gához ragadja a hatalmat. *Mémoires pour servir à l'histoire du Jacobinisme* c. négykötetes, több nyelvre lefordított művében, amely 1797–1799 között jelent meg, a forradalmat keresztényellenes cselekménynek állítja be, amelyet a filozófusok, a szabadkőművesek és a zsidók gerjesztettek.

- ⁴ Joseph de Maistre (1753–1821), savoyai arisztokrata, író, politikus (1803-tól 1816-ig Savoya, majd a Szárd-Piemonti Királyság szentpétervári nagykövete), szélsőségesen konzervatív politikai eszméiről nevezetes filozófus, a francia forradalom egyik legmegátalkodottabb ellensége, Edmund Burke mellett a modern konzervatív gondolkodás egyik előfutára.
- ⁵ Hyppolite Taine (1828–893), történész, kritikus, bölcselelő, a modern irodalomtörténet egyik megalapozója. Fő műve a *Les Origines de la France contemporaine* c. hatkötetes, közel kétezer oldalas monográfia (legújabb kiadása: Párizs, Robert Laffont, 2011, Jean-Paul Cointet előszavával).
- ⁶ *Nagy Félelem/Grande Peur*: a francia forradalom történetében az 1789. július 20. és augusztus 6. közötti időszak elnevezése, amikor a parasztok a Párizsból érkezett hírek – köztük a Bastille bevételének híre – és *rémhírek* hatására – miszerint az arisztokrácia összeesküvést készít elő és rablóbandákat toboroz, hogy felélessék a parasztok még éretlen gabonáját, s megsemmisítsék a termést – fegyvert ragadtak, csapatokba szerveződtek, hogy megvédjék magukat a csupán képzelet szülte rablóbandákkal szemben. A pániktól feltüzelt parasztok ezután (néhány földrajzi régió kivételével: Elzász, Languedoc és Bretagne nagy része) országszerte ostrom alá vették, elfoglalták és kifosztották a főúri kastélyokat és apátságokat, elégették a levéltárakat, a *terrier*-ket (földkatasztereket) és a feudális szolgáltatásokról szóló szerződéseket. A Nemzetgyűlés augusztus 4. éjszakáján nagyrészt a Nagy Félelem hatására hozta meg döntéseit valamennyi nemesi, feudális kiváltság eltörléséről. A Nagy Félelemről lásd főleg: Georges Lefebvre: *La grande peur de 1789*, Párizs, Armand Colin, 1914 (1932).

(Fordította: Lugosi Győző)

Harc a Volga mentén

Alekszej Iszajev történésszel

Oleg Nazarov és Vlagyimir Rudakov beszélget

A sztálingrádi csata a II. világháború sorsfordító eseménye volt, s egyben a Harmadik Birodalom hanyatlásának kezdete. A csatát a világtörténelem egyik legfontosabb ütközeteként tartják számon. 200 napig tartott, hosszabb ideig, mint sok más háború, s több millió katona vett részt benne a világ különböző országaiból, felvonultatva a kor legmodernebb fegyvereit. A Volga-menti csata elvesztése igazi sokk volt a náci Németország és a Wehrmacht számára: a Harmadik Birodalomban háromnapos gyászt rendeltek el az elesettekért. A városokban, a hajókon, s még koncentrációs táborok parancsnokságain is félárbócra eresztették a zászlókat, a rádiókból gyászzené szólt. A leigázott Európa népei azonban reménykedve fogadták a sztálingrádi győzelem hírért.

Az 1942-es tervek

Miért döntött Hitler a Moszkva melletti vereség után úgy, hogy a Kaukázus és a Volga felé nyomul tovább, miért nem próbált szerencsét a bevált irányban?

Az 1942-es évre vonatkozó Wehrmacht-tervek már a moszkvai vereség előtt elkészültek. Hitler még 1941 novemberében tervbe vett egy hadjáratot a kaukázusi olajmezőkért, és erről még a moszkvai kudarc után sem volt hajlandó lemondani. Hangsúlyozom, hogy az első helyen a kaukázusi olaj állt, Sztálingrád mint cél igencsak periférikus helyet foglalt el az elképzelésekben. Eredetileg csupán el szeretnék volna érni a várost, és bombázást indítani ellene. Az akciót meghatározó 41-es számú direktívában olyan parancs, hogy el kell foglalni Sztálingrádot, nem volt. A dokumentum értelmében elég lett volna, ha a városhoz közeli hídfőállásokig eljutnak.

Ez azt jelenti, hogy 1942-ben a német felsővezetés már a korábban megfogalmazott tervekkel operált, amelyek nem voltak összhangban a valóságos fronthellyel? És aztán ez hibának bizonyult?

Nehéz ezt hibának nevezni, hiszen az olaj volt az egyik olyan forrás, amelyért a háború ténylegesen folyt. A náciknak vonzó perspektívának tűnt megfosztani a Szovjetuniót a bakui olajtól. Fontos megjegyezni, hogy a II. világháború idején a grozniji és a bakui olaj az egész Szovjetunióban kitermelt „fekete arany” körülbelül 75-80%-át tette ki. Ha sikerül blokkolni a grozniji és bakui olajmezőkhöz való hozzáférést, az igen komoly csapás lett volna a Szovjetunió számára. Ugyanakkor 1942-ben a szovjet katonai vezetés tartalékainak jelentős része a moszkvai vonalon összpontosult, ezért annak lehetősége, hogy a Wehrmacht egyenesen a főváros ellen induljon hadba, elég csekély volt. Ezzel szemben, ha a déli frontvonalon csoportosítja az erőit, és áthelyezi Moszkva alól a légierőt, illetve friss hadtesteket irányít oda, az már reális sikerrel kecsegtette Németországot. Ráadásul a tágas déli területek könnyen megközelíthetőek voltak tankokkal, ami nagyon kedvező volt a német hadviselési gyakorlat számára. Az a tény pedig, hogy a németek eleinte nagy sikereket könyvelhettek el, megerősítette őket abban a hitükben, hogy helyesen döntöttek, amikor a déli irányvonalat választották. Ezzel szemben a szovjet katonai vezetés feltételezése, hogy újból támadást fognak indítani Moszkva ellen, tévesnek bizonyult.

Sőt, Joszif Sztálin azt a cél tűzte ki, hogy 1942 végére teljes egészében megtisztítja az országot a támadóktól...

Igen, 1942 januárjában – felbuzdulva a moszkvai csatát követő ellentámadás sikerén – Sztálin valóban tett egy ilyen kijelentést. De nagyon hamar egyértelmű lett: a Vörös Hadsereg helyzete nem teszi lehetővé egy ilyen ambiciózus feladat megvalósítását. Bár 1942 nyarán a szovjet vezetés is komolyan fontolóra vette, hogy a nyugati stratégiai vonalon támadást indítanak.

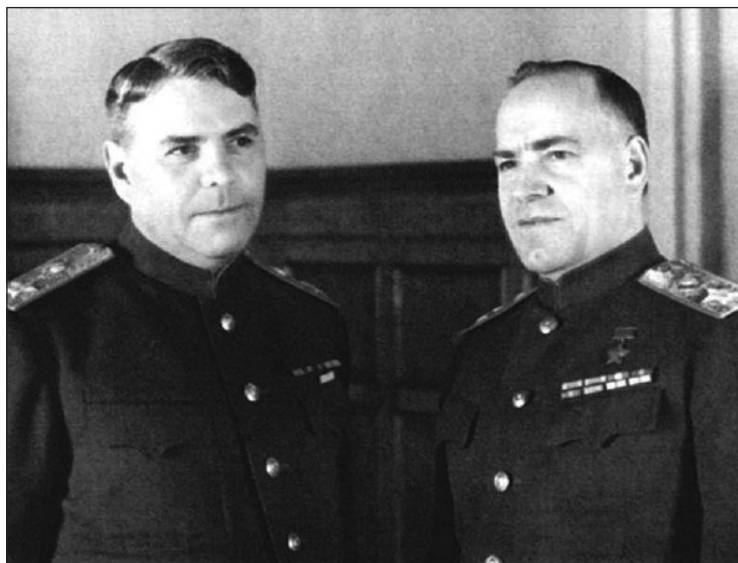
Mennyire voltak reálisak Hitler tervei a Kaukázus és Sztálingrád elfoglalását illetően? Hiszen a későbbiekben azzal vádolták, hogy szétforgácsolta a Wehrmacht erőit, ami végül a katasztrófához vezetett.

Lényeges, hogy pontosan lássuk, ki miért felelős. Ma sokan úgy hiszik, hogy a Kaukázus és Sztálingrád elleni egyidejű támadás ötlete Hitlertől származik. Viszont ha megnézzük a német forrásokat, akkor kiderül, hogy a város ellen fordulni, elfoglalni és a lakásait télire rekvirálni két parancsnok – a B hadseregcsoport parancsnoka, Maximilian von Weichs vezérezredes és a 6. hadsereg élén álló Friedrich Paulus vezérezredes – 1942. június 20-án felterjesztett ötlete volt. Három nappal később jött a direktíva Hitlertől, melyben ténylegesen jóváhagyta a tervezetet. De tulajdonképpen Paulus volt az, aki célként jelölte meg Sztálingrádot a csapatai számára.

A két oldal hibái

Miért 1942. július 17-ét tekintjük a sztálingrádi csata kezdetének, és nem 23-át, amikor napvilágot látott Hitler direktívája?

A történetírás a csata kezdetének azt a momentumot tartja, amikor a két fél először összecsapott. Július 17-én, de ha egészen pontosak akarunk lenni, akkor már 17-e előestéjén, 16-án megtörtént az első összecsapás a sztálingrádi front 62. előretolt csapatai és a németek



Georgij Zsukov és Alekszandr Vaszilevskij

között. De akkor még senki sem gondolta, hogy kezdetét vette a történelemkönyvekbe sztálingrádi csataként bevonuló összeütközés. És bár az első fázis rendkívül kedvezőtlenül alakult a szovjetek számára, a későbbiekben Paulus és von Weichs rosszul mérte fel a Vörös Hadsereg erejét, ami egy sor elhibázott döntéshez vezetett a német katonai hadvezetés részéről. Talán helyénvaló egy sakkban használt terminussal élni, hogy érzékeltessük a helyzetet: *zugzwang*, lépéskényszer, vagyis amikor a játékos annak tudatában kénytelen lépni, hogy csak ront a helyzetén.

Milyen hadműveletekről volt szó?

Paulus biztos volt benne, hogy semmi sem áll az útjában. A Don kanyarulatában azonban a német csapatok szembe találták magukat két friss szovjet hadsereggel, amelyeket a tartalékból vonultattak fel, és súlyos harcokba keveredtek velük. Emiatt a Vörös Hadsereg kudarcai ellenére sem tudták menetből elfoglalni a Don meredek kanyarulatát és lerohanni Sztálingrádot. A német parancsnokság ezek után a város ellen fordította a 4. páncélos hadsereget Hermann Hoth vezérezredes parancsnokkal az élén, melyet eredetileg a Kaukázus elleni hadjáratban akartak bevetni. Egy 150 kilométeres sztyeppei kerülő hadművelet után Abganerovo községben is szovjet tartalékegységekbe ütköztek. Később már minden további lépés újabb problémákat generált, és arra kényszerítette Hitleréket, hogy azonnali megoldásokat találjanak. Végül is ez vezetett az egész német stratégia bukásához.

Miért történt ez így?

Sztálingrádnál a németek megint alulértékelték a szovjetek lehetőségeit, ami a tartalékok kiképzését, oktatását és mozgósítását illeti, amivel 1942-ben megismételték az 1941-es hibát. Ez lett a későbbi sikertelenség egyik kiváltó oka. Össze sem lehetett hasonlítani az új német alakulatok méreteit a szovjetek által bevetett tartalékokéival. A német hadvezetés egyszerűen képtelen volt biztosítani az állandó utánpótlást. Biztos vagyok benne, hogy miként 1941-ben, 1942-ben is a nagyszámú utánpótlás mentette meg az országot. Ne feledjük: a Sztálingrádot védő 62. és 64. hadseregek új alakulatok voltak. Az 1943-ban felsorakoztatott tartalékok pedig lehetővé tették, hogy a Dnyeperig üzzék a németeket.

Kivitelezhető lett volna a Kaukázus elfoglalása anélkül, hogy katonákat és felszerelést vezényeljenek át Sztálingrádból?

Persze. Tovább mehettek volna Kaukázus felé anélkül, hogy befordultak volna a Don-kanyarba. Arról nem is beszélve, hogy a szovjet hadvezetés pont erre számított a németek részéről. A Szovjet Fegyveres Erők Főparancsnoksága, a *Sztavka* megkövetelte a sztálingrádi fronttól, hogy foglaljon el védelmi állásokat a Don nagy kanyarulatában, hozzon létre két páncélos hadsereget, majd csapjon le az ellenséges szárnyakra. A szovjetek számára valószínűleg katasztrofális lett volna egy ilyen hadművelet eredménye, mert az minden bizonnyal a harckocsik ismételt megsemmisítésével fejeződött volna be, ahogy ez Voronyezs és Kotlubany mellett történt. Ami a tűzérseget illeti, a Vörös Hadsereg komoly problémákkal küzdött, így aligha tudott volna komoly csapást mérni az ellenségre.

Milyen hibákat követett el a szovjet hadvezetés? Hogyan vált egyáltalán lehetségessé, hogy a németek és szövetségesei eljutottak Sztálingrádig?

A szovjet hadvezetés alapvetően abban hibázott, hogy alábecsülte az ellenség délen összpontosított erejét. Ez vezetett aztán a krími, a harkovi és a voronyeysi vereséghez 1942 tavaszán, nyarán. Az első helyen a Voronyezs melletti csatát említeném. A problémák a voronyeysi frontvonalra mért német támadással kezdődtek, amely áterjedt délre a Don-folyó mentére is. Azután Millerovónál a németek körbeverték a Harkov mellől visszavonuló délnyugati front legfőbb erőit. A harkovi csatában a délnyugati front elvesztette az utánpótlását és a tűzérseget, pedig az itt odaveszett 250 ezer katona stabilizálni tudta volna a millerovói helyzetet. A hitleristák áttörését Sztálingrádhoz az is segítette, hogy visszavonuláskor a szovjet csapatok elvesztették a 122 milliméter kaliberű lövegeknél nagyobb nehéztűzérseget. Paulus 6. hadseregének 144 darab 150 milliméteres tábori lövege volt, és 5 osztálynyi (kb. 40 egység) 210 milliméteres ágyúja. Ez előre megjósolható vereséget hozott a szovjet csapatok számára a Don nagy kanyarulatában.

A sztálingrádi csata kezdetén Sztálin, aki egyben a védelmi népbiztos funkcióját is betöltötte, aláírta a 227-es parancsot: „Egy lépést se hátra!” Milyen hatással volt ez a sztálingrádi csata kimenetelére?

Azt gondolom, ezt a parancsot a pánik szülte. Sztálin nem remeggett meg 1941-ben, azonban 1942 július–augusztusában megingott, tanácstalan volt és zavart. A büntető és a visszautat eltorlaszoló osztágok megalakítása késlekedett. Az idézett parancs pedig inkább káros volt, mint hasznos. A Volga-menti csatát még az 1941-ben használt eszközök segítségével sikerült megnyerni, vagyis a felhalmozott tartalékokkal és a totális háború üzemmódjában működő iparral. Büntető paragrafus volt már korábban is. Az 1941. augusztus 16-án kelt 270. számú rendelet értelmében golyó általi halál járt a pánikkeltőknek, amit nem voltak restek alkalmazni. Káros volt az 1942 októberében kiadott 306-os számú rendelet is, amely kimondta, hogy az offenzíva során tilos a csapatokat mélységből felvonultatni. A dokumentum értelmében a hadosztály parancsnokának a támadáskor egyetlen egy zászlóalja maradhatott tartalékban, az ezred parancsnokának pedig egy százada. Ennek eredményeképpen – ellentétben a korábbi gyakorlattal – a parancsnokok nem tudták a tartalékokkal érdemben befolyásolni a harc kimenetelét. Vegyük például, hogy két zászlóalj támadásba indul. Az egyiknek sikere van, a másiknak nem. Akkor a hadosztály parancsnoka bedobja a harmadikat, a tartalékos ezredet, megerősítendő a sikeres első támadását. A 306-os rendelet a bukás szélére sodorta az 1942 novemberében zajló Uránusz hadműveletet. A délnyugati front parancsnoka, Nyikolaj Vatutyin ezért már decemberben de facto ignorálta azt, jöllehet még senki sem törölte el.

A csata kezdete

1942. augusztus 23-án a német légerő súlyos csapást mért Sztálingrádra, elpusztítva a város jelentős részét és több tízezer lakosát. Hogyan történhetett ez meg? Elkerülhetetlen volt a légitámadás?

Elkerülhetetlen volt, hiszen Hitler elrendelte az intenzív bombázás végrehajtását annak érdekében, hogy demoralizálják Sztálingrád védőit, megkönnyítve ezzel a Wehrmachtnak a város elfoglalását. A németeknek akkor elsöprő fölényük volt a levegőben. Kevés realitása volt, hogy sikerül a saját erőnkre támaszkodva visszaverni a légitámadást. Ráadásul Sztálingrád légvédelme mégsem vetekedhetett Moszkváéval. A támadás azzal kezdődött, hogy augusztus 23-án, reggel a német páncélos egységek kijutottak a Volgához és elsöpörték a Latosinki körzet átkelőhelyét védő légelhárító zászlóaljat. Ezzel sike-

rült rést ütni Sztálingrád légvédelmi pajzsán. Ezen keresztül sikerült aztán a nap folyamán légi csapást mérni a városra. A német repülők gyakorlatilag követve a harckocsik útvonalát betörték Sztálingrád fölé, s mind a levegőben, mind a szárazföldön támadást indítottak ellene. A szovjeteknek nem maradt idejük az ellentámadásra, és ha volt is ilyen irányú próbálkozás, azok gyengék maradtak. Azt ugyan nem állíthatjuk, hogy rekordmennyiségű bombát használtak fel a németek, viszont több napon át tartottak a bombázások, amelyek során hozzávetőlegesen 40 ezer szovjet állampolgár vesztette életét. Az óriási veszteség oka nem feltétlenül a légicsapás mértékében keresendő. Az sem elhanyagolható tény, hogy a város alapvetően faházakból állt, melyek augusztus közepére jócskán kiszáradtak, s így könnyebben kaptak lángra, a vízvezetékek pedig még az előző támadás során megrongálódtak. Ez a körülmény és a Volgán kiömlött olaj rendkívül megnehezítette a tűzoltást: Sztálingrád jelentős része leégett. Később a németek arról számoltak be, hogy a támadásaik célpontjai éppen a munkásnegyedek voltak, amelyekből csak a porig égett házak kémenyei maradtak meg. Ezt az apokaliptikus képet több német fotó is őrzi. 1942 októberéig napközben a németek uralták az eget, ami az egyik legfőbb problémája volt Sztálingrád védelmezőinek, bár éjszaka a szovjet légierő is sok gondot okozott a németeknek. A 8. légi hadsereg pilótái messziről berepülve csapást mértek a hátszágban lévő német kommunikációra. A szovjet légicsapások időnként igen hatásosak voltak, és ezt még a németek is elismerték. De a város feletti harcokban mégis a németek oldalán volt a fölény.

Miért nem tudta a Wehrmacht rögtön, már 1942 szeptemberében menetből bevenni Sztálingrádot?

1942 őszén a Wehrmacht legjobb hadosztályait vetették be az ún. „északi reteszen” (németül Nordriegel), melyek északon, a kotlubanyi vasútállomás környékén állomásoztak.* Az „északi retesz” alapját, amely többször visszaverte a sztálingrádi front szovjet csapatait, a 14. páncélos hadtest adta. Az a tény, hogy folyamatosan ellen kellett állni

* A Nordriegel („északi retesz”) a Sztálingrádtól északra állomásozó német erőket jelöli, amelyek feladata az volt, hogy biztosítsák a város elfoglalásáért harcoló német csapatokat. A német erőket lényegében ez az északi szárny választotta el a 6. hadseregtől északra lévő szovjet egységektől. (A szerk.)

a Vörös Hadsereg előrenyomulásának egy másik szakaszon, ahhoz vezetett, hogy a sztálingrádi csatába a legrosszabb hadosztályaikat dobták át. Ezért nem sikerült azonnal bevenni a várost. Rontotta a németek helyzetét, hogy a szovjet csapatok újabb és újabb egységeket vontak be a csatába arra kényszerítve a németeket, hogy ők is új csapatokat vessenek be. És ez így folytatódott november közepéig.

Hogyan értékeli a Németországgal szövetségben álló országok szerepvállalását a sztálingrádi csatában?

Bármennyire is furcsa, de az olaszok meglehetősen kemény diónak bizonyultak. Ismeretes például a 3. szavoyai lovassági hadtest támadása Izbuzenszkij tanya mellett 1942. augusztus 24-én. Dokumentumok bizonyítják, hogy a szovjet 304-es gyalogos hadosztály 812-es ezrede komoly veszteséget szenvedett ebben az összeütközésben. Az olasz gyalogság szablyával kaszabolta le a vöröskatonákat, s több százat foglyul is ejtett közülük. Még azután sem vonultak rögtön vissza, hogy a szovjetek ellentámadásba lendültek: egy darabig ellenálltak, ráadásul sikerült kilőniük az útjukba kerülő szovjet tankokat, többek között T-34-eseket is a saját, azaz nem a német felszerelést használva. A románok sokkal gyengébbek voltak az olaszoknál, a németekkel pedig végképp nem vették fel a versenyt. Persze, ha nem állt volna a németek rendelkezésére a két román hadsereg, nem tudták volna mivel betömni a frontvonal réseit, s a román hadseregnek köszönhetően sikerült is bizonyos erőket felszabadítani a város támadására. Másrésről azonban az a tény, hogy román csapatok álltak a szárnyakon, katasztrofális következményekkel járt a németek számára. A románok alkalmatlannak bizonyultak, hogy felvegyék a harcot a szovjet tankokkal. Ebben egyaránt közrejátszhatott a gyenge morális tartásuk és a gyér technikai felszereltség is.

Harcok a város utcáin

Egy interjúban ön azt mondta, hogy miközben a 62. hadsereget irányító Vaszilij Csujkov altábornagy „életben tartotta a minden egyes méterért folyó harc” mítoszát, „ő magának sikerült egy nap alatt elveszíteni a sztálingrádi traktorgyár nagyobbik felét [...], majdnem egy nap alatt pedig a Barikád lőszergyár területének jelentős részét.” Szükséges-e felülírni azt a konszenzusos véleményt, amely szerint Sztálingrádban az utolsó csepp

Áttekintésre szorul a városért folyó harc története úgy egészben. Olykor túlságosan leegyszerűsítve beszélnek róla, mintha ez egy egyenletes nyomás lett volna a németek részéről nyugatról keletre a Volga irányába. A harc azonban ennél jóval bonyolultabb sémát követve bontakozott ki. A minden házért folyó ádáz küzdelem mítoszáát nem támasztják alá az operatív dokumentumok.

Akkor az egyes csomópontokért folyó harcokról beszélhetünk?

Nem, még csak arról sem volt szó, hogy a város minden csomópontjáért folytak volna a harcok. Példának okáért, a Sztálingrád déli részéért dúló küzdelem a mindkét oldal által elkövetett sorozatos hibák története. A németek először bevették a területet uraló silót, de nem fordítottak kellő figyelmet a védelmére, ezért mindössze 26 vöröskatona vissza is tudta foglalni. Hamarosan csatlakozott hozzájuk némi erősítés is, melynek az lett a vége, hogy a németeknek két hadtestet kellett ellene odairányítani. Később ugyanitt Csujkov kezéből csúszott ki az irányítás, mert nem küldte idejében az erősítést, s ez oda vezetett, hogy a kulcsfontosságú helyen fekvő silót komolyabb harcok nélkül veszítették el. További stratégiai pontok voltak még a gyárak. Ezek az erős téglá- és betonépületek erős bástyaként szolgálhattak volna, Csujkov viszont a sztálingrádi traktorgyár jó részét egy nap alatt elbukta. E kudarcot egy 97,7 méteres magaslat elvesztése előzte meg. A 102 méteres Mamajev kurgán története mindenki előtt ismeretes: e magaslat jelentőségében semmivel sem maradt el tőle.* A Barikád gyár nagyobbik részét azért veszítették el a szovjetek, mert elhamarkodottan vetették be a 138. lövész hadosztályt, s a Vörös Október (Krasznaja Oktyabr) gyár jelentős részét is egyetlen csapással vették be a németek. Ily módon több kulcsfontosságú pont komolyabb harc nélkül került az ellenség kezére. Természetesen voltak olyan pontok, amelyekért valóban minden erejüket megfeszítve harcoltak a szovjet katonák. Az ún. Északi hadszínteret például sikeresen védte a 124.

* A Mamajev kurgán Sztálingrád egyik legfontosabb stratégiai pontja volt, amely a csata során többször cserélt gazdát, s birtoklásáért rendkívül véres küzdelmek folytak. (A szerk.)

önálló lövészbrigád Szergej Gorohov ezredes vezetésével és a 138-as lövész hadosztályt vezető Ivan Ljudnyikovnak is sikerült rehabilitálni magát, miután a Barikád gyár elvesztése részben az ő lelkén száradt. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a város védői Sztálingrád különböző kerületeiben egyik akadályt gördítették a másik után, ami arra kényszerítette a német vezetést, hogy újabb és újabb csapatokat vessenek be.

Ennek ellenére a babért mégis Csujkov 62. hadserege aratta le. Mennyire jogos ez? A várost a 64. hadsereg is védte Mihail Sumilov altábornagy vezetésével?

Véleményem szerint a döntő győzelem mégiscsak a 62. hadseregé. A 64. hadsereget a németek kiszorították a Volgához, és úgy tervezték, hogy később fogják szétverni. Őket nem érték olyan mértékű csapások, mint Csujkov hadseregét, amely a leginkább ki volt téve a német támadásoknak, ráadásul ellenük vetették be a legtöbb friss, jól felszerelt hadtestet.

Mi történt a csata alatt a civilekkel?

Az egyik legelterjedtebb legenda szerint Sztálin megtiltotta, hogy evakuálják a város civil lakosságát. A valóságban azonban nem volt ilyen rendelet. Tény, hogy igen kedvezőtlenül befolyásolta az egyébként is nehéz helyzetet az, hogy az evakuálásért felelős Szemjon Tyimosenko tábornagyot 1942. július 25-én Vaszilij Gordon váltotta fel, aki nem volt kész egy ilyen volumenű feladatra és egy ilyen magas tisztség betöltésére. Nehezen vette át a stafétabotot: minden olyan feladat, ami nem kapcsolódott a szűkebb értelemben vett fegyveres harcokhoz, látótere periferiáján maradt. Ha a poszton Tyimosenko marad, akkor a civil lakosság kimenekítése érdekében egészen biztosan komoly erőfeszítéseket tettek volna. A kialakult helyzetet hátrányosan érintette továbbá a volgai átkelőhelyek csekély száma. A meglévő hidakon ráadásul elsősorban a vágóállatokat és a mezőgazdasági gépeket mentették keletre. De azért mire megkezdődött a tényleges bombázás, addigra sikerült rengeteg embert a folyó túlsó oldalára menekíteni. Sajnos azonban a városban még többen maradtak... Rendkívül nehéz akár csak hozzávetőleges számot mondani a civil lakosság veszteségét illetően. A háború előtt körülbelül 400 ezer fő lakott Sztálingrádban, 1943 februárjára pedig mindössze pár ezer em-

ber maradt. Lehetetlen feladat szétszálazni, hogyan alakult az egyes sztálingrádi lakosok sorsa, ráadásul nem is volt pontos kimutatás a civil lakosságról – bár ez nem csak Sztálingrádra igaz.

Az Úránusz hadművelet és a sztálingrádi katlan

Mikor és ki dolgozta ki az Uránusz hadműveletet, amely Paulus 6. hadseregének bekerítését is magában foglalta?

A hadművelet ötlete olyan emberek fejében született meg, akik jól tudták, mi is az a harcokocsis háború. Georgij Zsukov és Alekszandr Vaszilevszkij ilyen volt, ők voltak a hadművelet fő értelmi szerzői, amely meghozta az igazi áttörést a harcok végkimenetelében. A zseniális ötlet lényege az volt, hogy messziről erős csapást mérnek a 6. hadsereg két oldalán álló románokra, s áttörve a védvonalat, előre nyomultak a nyílt sztyeppén át. Ehhez páncélos hadtestek kellettek, melyek 1942 júliusában a frontnak ezen a szakaszán még nem álltak rendelkezésre. Az Uránusz hadművelet főpróbáját szeptemberben tartották: Sztálingrádtól délre lecsaptak a románokra, akik megfutamodtak, de akkor még az átdobott német tartalékok meg tudták menteni a helyzetet.



A Wehrmacht hadifogságba esett katonáinak oszlopa Sztálingrádban, 1943. február 1.

Melyek voltak a legfőbb nehézségek, amelyekkel szembe találták magukat az Uránusz hadművelet kidolgozói?

Nagy problémát jelentett, hogy az ellentámadás során a szovjet csapatok déli szárnya lényegében egy sík terepen haladt keresztül, ahol nem igazán voltak tájékozódási pontok. Ilyen körülmények között nagyon nehéz támadást indítani, hiszen egy nagy kiterjedésű területen és hosszú arcvonalon kellett megszervezni az ellátást. A másik gondot a már említett 306-os számú sztálini rendelet jelentette. A vezér előírásai nem egyeztek meg sem a szabályzattal, sem azzal, ahogy később a Vörös Hadsereg eljár. A harmadik probléma a légierővel volt, amely nem bírta felvenni a versenyt a német fölényvel. Mindeközben érvényben volt egy szintén Sztálintól jövő rendelet, ami tiltotta, hogy bármilyen hadműveletbe kezdjenek a légierő nélkül. Ennek ellenére a támadást mégis enélkül kezdték el. Rossz idő esetén a harckocsizó hadtest esetleg találhatott a sztyeppén valamilyen



Vaszilij Csujkov, a sztálingrádi csata egyik főszereplője

fedezéket, ahol gond nélkül fel tudott tankolni. De ha tiszta idő volt, akkor a német légierő kegyetlen megsemmisítő akciókat hajthatott végre. Pontosan ez történt később Orjol mellett is.

Mekkora volt a német haderő létszáma, amely a sztálingrádi katlanban ragadt?

Összesen körülbelül 330 ezer fő. Körbekerítették és elvágták őket az utánpótlástól, ennek következtében a 6. hadsereg fegyverzet és ellátmány nélkül maradt. A katlanból mindösszesen 20 ezer német katonát sikerült repülővel kimenteni, a többiek a rájuk záródó gyűrűn belül ragadtak.

1942. november 19-re, mire a Vörös Hadsereg ellentámadásba ment át, az erőviszonyok a Szovjetunió számára voltak kedvezőbbek: a három front (Vatutyin délnyugati frontja, Rokosszovszkij doni frontja és Jerjomenko sztálingrádi frontja) seregeiben összesen 1,1 millió ember szolgált. Velük szemben állt a 800 ezer fős német haderő, melyben már a két román és az egy olasz hadsereg is benne volt.

Egy grandiózus ellenállás eredménye

Mit tudunk a két szembenálló fél veszteségeiről?

A Vörös Hadsereg a csata 200 napja alatt összesen 1,2 millió, a németek és szövetségeseik pedig körülbelül 800 ezer embert vesztek. Az akkori viszonyok között ez óriási siker volt, korábban ennél sokkal nagyobb veszteségekkel kellett volna számolni. A Sztálingrádnál aratott hatalmas győzelem, ha nem is feleltette, de némileg igazolta a korábbi időszak kudarcait.

Németországban ugyanakkor háromnapos gyászt hirdettek. Miért volt ennyire traumatikus a Volga-menti vereség?

A csata elvesztése azért is volt különösen fájdalmas a németek számára, mert a Harmadik Birodalom 1942 őszén éppen dicsőségének zenitjén állt. Németország és szövetségesei ekkor uralták a legnagyobb területet Európában, sőt Afrikában Egyiptomot is elérték. Erejük teljében voltak, s közben a legnagyobb hadseregük szenvedett vereséget, az a hadsereg, amely addig győzelmet győzelemre

halmozott és gyakorlatilag verhetetlennek tűnt. A vereség ráadásul messzemenő következményekkel járt. A sztálingrádi csata az egész II. világháború fordulópontja. A volgai katasztrófa után a németek keresztet vethettek a további támadó hadjáratokra. Arról nem is beszélve, hogy a tetemes emberi és anyagi veszteség a továbbiakban kérdésessé tette Németország előrenyomulását. Egyértelmű lett, hogy a Wehrmacht jövőbeni hadműveleteinek volumene csökkenni fog. Ezt a Kurszki csata is bizonyította, amely egy kisebb, behatárolt területen bontakozott ki. A sztálingrádi győzelem egyik folyományaként sikerült a német csapatokat visszaszorítani a Volgától, ami jelentősen csökkentette a Vörös Hadsereg leselkedő veszélyt, hogy elveszíti a számára létfontosságú olajmezőkhöz való hozzáférést. Ha másképp alakultak volna az események, semmiféle kölcsönbérleti törvény* nem tudta volna kárpótolni a veszteségeket még csak kis mértékben sem. És végül fontos tényező volt a Vörös Hadsereg számára az embertartalék. A szovjet hadsereg visszaszorította az ellenfelet, és eljutott majdnem Zaporozsjéig. Ez lehetőséget adott arra, hogy olyan embereket sorozzanak be, akik az átmenetileg megszállt területen éltek. Ha megnézzük, hogy a Kurszki csata előtt honnan töltötték fel a hadsereget, akkor azt látjuk, hogy a katonák felét a felszabadított területekről hívták be. És ezek emberek, akik saját bőrükön tapasztalták meg a megszállás minden keservét, különösen motiváltak voltak a németek elleni harcban. A sztálingrádi győzelemmel fordult a kocka: felszabadítjuk a megszállt területeket, s ezzel új emberekhez jutunk. Megnyílt az út a végső győzelem felé...

(Fordította: Vértes Judit)

Eredeti megjelenés: *Isztorik*, 2018. február, 7–15.

* A kölcsönbérleti törvény (*Lend-Lease Act*) az Egyesült Államokban 1941. március 11-én hozott jogszabály, amely az USA számára lehetővé tette fegyverek és egyéb hadianyagok szállítását szövetségeseinek, elsősorban Nagy-Britanniának és a Szovjetuniónak. (A szerk.)

Tiro di bandiera

Kedves Olvasó!

Az Eszmélet szerkesztősége arra kért, hogy írjak egy rövid, ismertető bevezetést grafikai sorozatom elé.

Hadd kezdjem a metszetek központi, egyben legbrutálisabb elemével, a csontvázsal – a halál allegóriájával! Honnan jön ez a figura, milyen önkényes játéka ez a szellemnek? Az egyik forrás, amire tudatosan támaszkodtam, a középkori halálábrázolás. Részint döbbenetes, részint mosolyogtató nézni ezeket a korabeli metszeteket. Az archetípus keménysége az elmúlás kérlelhetetlenségéből adódik. A figurák és különösen helyzeteik azonban mulatságosak, ahogyan a középkori társadalom egyes tagjait – a királytól és a nemes asszonytól a koldusig és a parasztig – egyforma következetességgel szólítják meg, és cipelik el.

A másik forrás, ami hatott rám, José Posada (1852–1913) mexikói grafikus művészete volt, aki metszeteiben előszeretettel keltette életre a koponyák és a csontvázak világát. Ő ezt a mexikói hagyományokból merítette: az emberek Halottak napja estéjén koponyák és csontvázak alkotta maskarákba bújnak, és ijesztgetnek, gúnyolnak minden halandót. Posada lapjain e népies hagyomány elevenedik meg: figurái sétálnak, korzóznak, kerékpároznak, lovagolnak, s teszik mindezt humoros, ripacskodó, kísérteties formában – a szatirikus ünnepség keretein belül. Grafikáin nemcsak a mindennapi élet hibáit, nyomorúságát mutatta be, hanem leleplezte a hiú, ambiciózus, képmutató közszereplőket és politikusokat is.

A következő lapokon látható linóleummetszet-sorozat címe „Tiro di bandiera”. A kifejezés eredetileg azon csapatok tevékenységét jelölte, akik a közösségi ünnepek felvonulásain különféle látványos attrakciókat mutattak be zászlóikkal – a nézők gyönyörűségére. Az én „hőseim” nem akrobaták, hanem gyászos figurák – maguk a végzet. E csontvázak a halál emberei, akik zászlókat forgatnak. Ezek azonban a szlovák, az ukrán vagy a

magyar neofasiszták lobogóinak keverékei, középkori, istentelen alakokkal vegyítve. Zászlóikkal ők is megpróbálják elkápráztatni a nézőket – mindannyiunkat. De mi van akkor, ha ezek a figurák egyszer csak megelevenednek, fogják magukat és a házuk előtt vagy a szomszéd utcában, a falunk, városunk főutcáján kezdenek el trappolni? A válasz a nézőké – a miénk. Nem tolhatjuk át másra: a szomszédra, a testvérré, a kollégára. És Zeus, a görög főisten sem száll le közénk, hogy helyettünk válaszoljon, magunknak kell véleményt formálni, magunkért kell helyállni.

Kovács Keve grafikusművész









„Aux armes, citoyennes!”*

A Párizsi Kommün és a női emancipáció

„Megint egy forradalom, amelynek során a nők semmit sem fognak nyerni, mert a mostani forradalom célja is a férfiak felszabadítása, nem a nőké [...]. Meg lehetne írni egy bizonyos szemszögből a forradalmak történetét 1789 óta, azzal a címmel, hogy a forradalmi párt következtetlenségeinek története. Ebben a nők kérdése lenne a leghosszabb fejezet, azaz annak bemutatása, hogy ennek a pártnak hogyan sikerült híveinek felét, akik mást sem akartak, mint vele együtt menetelni, az ellenség oldalára állítania.” (André Léo).¹

„Párizs forradalma sok fontos tényt hozott a napvilágra, de talán mind közül a legjelentősebb a nők belépése a politika színpadára. A körülmények nyomása alatt, a szocialista eszmék és a klubokban folyó propaganda révén mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy a nők hozzájárulása elengedhetetlen a társadalmi forradalom győzelméhez, amely most jutott el abba a szakaszába, hogy a nő és a proletár, a régi rend két utolsó elnyomottja, nem remélheti másként felszabadulását, csak ha összefognak a régi rend erőivel szemben.” (Benoît Malon).

Aligha lehet ennél kifejezőbben illusztrálni, mennyire ellentétes vélemények jellemzik mind a kortársakat, mind a történészeket írásunk témájával, a Kommün és a női emancipáció viszonyával kapcsolatban. Sőt, őszintén szólva, még a Kommün története is jórészt homályos – beleértve híveit, rajongóit, tisztelőit is –, és ember legyen a talpán, aki a vitás kérdések erejében biztosan eligazodik. Ahogy az ismert mondás

* A Marseillaise refrénje első sorának – „Aux armes, citoyens!” („Fegyverbe, polgártársak!”; a közkeletű magyar változatban: „Hajrá, fegyverbe hát!”) – parafrázisa a *citoyen* (polgártárs) szó nőneművé alakításával: *citoyenne* (polgártársnő). (A szerk.)

tartja: „egy valaki ismeretlenebb még az ismeretlen katonánál is – az asszonya”. Nos, úgy hisszük, van, ami még a Párizsi Kommün történeténél is kevésbé ismert: a Kommünben játszott női szerepek históriája.

A bizonytalanságot azonban nemcsak a társadalmi forradalom rendkívül összetett jellege okozza, hanem az is, hogy a Kommünnel kapcsolatos reprezentációk gyakran fölülírják a valóságot. Marx híres mondata is, miszerint „a Kommün legnagyobb tette saját gyakorlati létezése volt”, valami ilyesmit akar mondani. Ennek oka pedig az, hogy a Kommün mindkét oldal számára két civilizáció harcává, a jó és a rossz küzdelmévé vált (Versailles vs. Párizs, az örök reakció vs. az örök forradalom). A kommünárok meg voltak győződve róla, hogy ez a régi világ (állam, hadsereg, egyház, kizsákmányolás) vége, ellenfeleik pedig, hogy a Kommün maga a vörös apokalipszis, a barbárság legfelső foka, az abszolút metafizikai gonosz... A szociális különbségek morális tartalmat kaptak (lásd majd a mi kommününk, a *Tanácsköztársaság* jellemzését: „patkánylázadás”), és mindenki tisztában volt vele, hogy valami egészen elképesztő dolog történt: *a nép került uralomra...*

E valódi kulturális forradalomban – „kulturális” a szó legkiterjedtebb értelmében, azaz az „egész civilizációt érintő” módon –, ahol a *Monsieur/Madame* megszólítás sértésszámba ment, s amit a korszak minden nagy, „polgári” írójának rettegő megvetése kísért (Flaubert-től, Gautier-n és Sandon át egészen Zola-ig, kivéve Victor Hugo-t, aki mint mindig, most is a nép mellé állt), sok korlát ledőlt. Többek között a patriarchátus rendszere is megremegett egy pillanatra: a nők aktív részvétele a forradalomban a Kommün mítoszának egyik legfontosabb eleme volt. Ezért igazából nem lényeges, hogy a Kommün alatt valóban megtörtént-e a női jogok formális elismerése (nem történt meg, a nők nem rendelkeztek szavazati joggal); ami fontos, az az, hogy a nemek közötti egyenlőség kérdése egy radikális társadalmi megújulási kísérlet részévé vált.

Mindez viszont nem csupán mítosz, hiszen a legendát a *valóság* táplálta: a nők szinte magától értetődően személyesítették meg a társadalmi forradalmat, a radikális lázadást, egy új világ eljövételének igényét és a kitartást a végsőkig. A Kommün antitézise volt a burzsoá világ etatizmusának, klerikalizmusának, hierarchiájának és patriarchális rendjének. A nők részvétele a Kommünben része volt a „had-üzenetnek”. Nem véletlen, hogy az angolszász újságokban később, a szüfrazsett-mozgalom idején is fenyegetésként és rémképként hatott a „*Parisienne*” (a „párizsi nő”).

Mint ahogy az sem véletlen, hogy „Versailles” – vagyis a reakció – szemében a férfi kommunárok barbárok, szörnyek, démonok voltak, akik a hübrisz pecsétjét viselik magukon, és nem képesek levetközni alacsony származásukból fakadó, szánalmas középszerűségüket: Ők a „megrészegült Szardanapálok”, a „külvárosok Herosztratoszai”, akik egyszerre mérhetetlenül bűnösök és hitványak ... És a kommunár nők még náluk is rosszabbak, hiszen nemcsak a rájuk szabott társadalmi helyet, hanem a nemük meghatározta szerepet is elhagyták: tébolydászökevények, férfitúntzatok (*virágók*), a külvárosok szégyentelen kreatúrái, excentrikus, tomboló fúriák, részeg prostituáltak ... A kor ráadásul a fizionómia kora, s ezért a kommunár nők erkölcsi romlottsága párban jár esztétikai csúfságukkal: „sosem láttam még hozzá hasonló csúnyaságot: vékony száj, valami nehezen beazonosítható vadság, mocskos, szintelen haj, elkerekedett szemek, ostoba nevetés” – írja Maxime du Camp egy, a Kommün bukása után bíróság elé állított „sötét nőtényről”. Ahogy ifj. Alexandre Dumas (a nagy író fia) fogalmazott a Véres Hét idején: „Nem mondunk semmit a kommunárok nőtény-fajtájáról, ama respektusból kifolyólag, amit a nők iránt érzünk, akikre ők is hasonlítani fognak – haláluk után.” Vagy egy versailles-i tiszt, szinte mentegetve a nyilvánvalóan *aliénée* („lelkibeteg”, „tébolyodott” – ez is „szép” hagyományt teremt, egészen az egzaltált, zsíroshajú feministák ma is létező képeiig; a lázadó nő „nyilvánvalóan” mentálisan sérült) kommunárokat: „A Kommünben résztvevő nők közül sokan a társadalmi klubokban hallott szocialista tanok hatására azt hitték, hogy egy új világ kezdetén járunk”.

Egyébként éppen ez történt.

Írásunkban a Kommün történetének „női szempontú” elmesélésén túl, megpróbáljuk szélesebb összefüggésbe helyezni a kérdést, hogy valóban megérthessük, milyen szerepet játszottak a nők a Kommünben, illetve a Kommün a női emancipáció történetében.

„A nők nem munkára vannak teremtvé, hanem a családi fészekben való gyermeknevelésre” (az I. Internacionálé határozata, 1866, Genf)

Mint tudjuk, a XIX. század sok tekintetben a tőkés rendszer legtisztább, klasszikus megjelenési formáját nyújtotta. Így volt ez a nőket érintő kirekesztéssel is: ez a század valósította meg és vitte végsőig a társadalmi munkamegosztás nemek szerinti szegregációjának folyamatát. A háztartási munka kezdetben nem feltétlenül női munka

volt. Sőt, a kapitalizmus kezdetén éppen a nők dolgoztak először tőkés körülmények között, amit a bér munka kizárólagos uralomra jutása szüntetett meg. Ezután az anyaság (*maternité*) és a háztartás (*ménage*) vált a nők világának kizárólagos terepévé, a női bér munka legfeljebb kiegészítő jellegű és időleges lehetett.

E folyamat nemcsak anyagi, hanem ideológiai jelleget is öltött. Sokáig a nők voltak a „nép cementje”, azaz legfőbb képviselői a modernizáció hegemonisztikus ideológiájával – az ipari társadalommal, a bér munka istenségével – való szembenállásnak. Bennük öltött testet a városi ellenállás, ők voltak az eredeti népi kultúra megőrzői az uniformizáló modernitással és annak tömegkultúrájával szemben – még ha az proletár ellenkultúra is. A XIX. század első felének közhelye, hogy a nők „éles nyelve” sokkal többet megőrzött az eredeti népi szabadságból és szabadságból: ironikus, spontán és szubverzív, valóban a népi emlékezet őrzője. A férfiak szavai már a modernitás, a bér munka által meghatározott világ szavai.

Amikor a „népet” felváltották az osztályok, amelyek olyan dolgok – termelés, bér, gyár stb. – köré szerveződnek, amik a nők számára idegenek voltak, a nők a lázadás élcsapatából annak segéderőivé lettek. A női lázadás nagyrészt megmaradt spontánnak: célkeresztjében a modernitás világa állt. A nők városban „flangálását” felváltotta a gyári termelés, az iskola, a tömegközlekedés szigorú időrendje. S valóban, a nők – a szó eredeti értelmében – jóval *folklorikusabbak* lettek, akiket a modernitás háttérbe szorított.

A XIX. században a „nőkérdés” legfőbb dimenziójává nem annyira a nők politikai jogai, mint inkább a bér munkában való részvételük vált: végül is valóban ez jelentette belépést a tőkés társadalomba, ami a munkásmozgalom számára különösen fontos volt. Az I. Internacionálé 1866-os genfi kongresszusán, mint ismeretes, állást foglalt a nők munkavégzésével szemben (amit, jellemző módon, a gyermekmunkával együtt tárgyaltak). A korabeli munkásmozgalom – mondjuk így – nem nagyon lelkesedett a női emancipációért.

A francia iparosodás lassúsága – Franciaországban az ipari forradalom valójában csak az első világháború nyomán ment végbe, a francia nagyipar jelentősége sokáig csekély volt – természetesen komoly következményekkel járt a francia proletariátus szerkezetére is. Anélkül, hogy ennek részleteibe belemennénk, témánk szempontjából a fontos az, hogy hosszú ideig (a Kommün koráig bizonyosan) a termelés alap egysége az *atelier*, a műhely maradt, ahol alkalmazottak sokszor nem is voltak, vagy amelyben legfeljebb pár embert foglalkoztattak. Ezek

viszonya a „főnökhöz” teljesen más jellegű volt, mint egy modern gyárban. A család itt valójában a munkaszervezés eszköze: a nők – a „proletárok proletárjai” – egyrészt megmaradtak a „természetes” férfiuralom családi fennhatósága alatt, másrészt szerepük a hagyományos női, „családot ellátó” feladatokra korlátozódott.

A „dolgozó nő” képe természetellenesnek tűnt nemcsak a burzsoázia, hanem a tradicionális proletariátus szemében is. Proudhon fölfogása a nőkről nem véletlenül volt népszerű, hisz’ nagyon is megfelelt a munkások egy jó része elképzeléseinek: a műhely – szembeállítva a háztartással (*foyer*) – a férfiak világa maradt. Ez gyakran térbeli kirekesztést is jelentett, bár a korabeli lakásviszonyok mellett, a nők nem voltak bezárva a *ménage*-ba: nagyon is az „utcán éltek”, a „hivatalos” közterekről, beleértve a szakszervezeti helyiségeket is azonban kizárták őket.

Túlmutatna tanulmányunk keretein annak a kérdésnek a boncolgatása, hogy a szocialista mozgalom miért nem volt képes valódi civilizációs „hadüzenetet” intézni a polgári világnak, azaz hogyan vette át a burzsoá erkölcsiség számos elemét. Témánk szempontjából mégis fontos, hogy a polgári család s benne a férfi és női szerepek miként váltak a szocialisták számára is a „szabadság”, az „ellenállás”, az „autonómia” helyeivé (természetesen az anarchista mozgalmat kivéve): a „szabadságé”, ahol sem az államnak, sem a tőkésnek nincs hatalma; az „ellenállásé”, ahol létrejön és nemzedékről nemzedékre átadásra kerül egy közös kulturális és politikai (proletár vagy egyszerűen *populaire*) patrimonium; és az „autonómiáé”, azaz ahol a dolgozó családfő tekintélye megkérdőjelezhetetlen. A munkásmozgalom tehát alapvetően elfogadta a férfi és női „szféra” elválasztását, mivel a munkás férfi éppen háztartási kötelezettségeitől megszabadulva tudott szert tenni annyi szabad időre, hogy a burzsoáziával azonos jogokkal és lehetőségekkel lépjen fel a közéletben. Ilyen értelemben a munkásemancipáció kizárta a női emancipációt – és megerősítette a fennálló patriarchális rendet.

A Második Császárság utolsó éveiben a gyülekezési jog liberalizálása elhozta a nők „tanulóidejét” is a politikában. A „nőkérdés” az egyébként is élénk közéleti viták egyik központi témájává vált, annál is inkább, hogy a nők helyzete fokozatosan megváltozott a munkásmozgalomban is.² E változás egy szélesebb generációs váltás része volt: a „szociális császárság” sikeresen kooptálta a francia mozgalom proudhonista vezetőinek egy részét. A hatvanas évek legvégén fellépő új generáció viszont már szemben állt e politikával, s ennek része volt

a proudhonisták mély nőgyűlöletének elutasítása is: Eugène Varlin³ és társai már a női emancipáció oldalán álltak, sőt, számukra a nők elnyomása egy szélesebb alávetettség szimptomájának számított, amit a burzsoázia gyakorol a munkásosztály felett. Lassan megváltoztak a mozgalom célkitűzései is: a női munka többé nem minősült ördögtől valónak; ekkor született meg az „egyenlő munkáért egyenlő bért!” követelése is (ami, ha megvalósult volna, nyilvánvalóan kivette volna a női munka ellenzőinek kezéből legfontosabb gyakorlati érvüket, vagyis azt, hogy a női munka letöri a férfiak bérét).

Mindenestre, a XIX. században, mint láthattuk, a népi osztályok női képviselői a társadalom jelentős része számára potenciális prostituáltak, vérszomjas fúriák vagy tápláló, passzív családanyák voltak. A Kommün női szereplői ennek a fölfogásnak üzentek hadat.

Ahogy a Kommün különbözik az öt megelőző vagy az öt követő politikai rendszerektől, ugyanúgy a női emancipáció kérdése is más és más az egyes társadalmi berendezkedésekben. A Második Császárság militarista, nacionalista, katolikus, romantikus és rurális ideológiájának nőideálja a konzervatív családanya alakja volt. A Kommünt követő III. Köztársaság ezzel szemben szcientista, kolonialista, racionalista és urbánus jellegű volt, s ehhez illeszkedett a „modern nő” fokozatosan előtérbe kerülő képzete. A Kommün, „a végre megtalált politikai forma” (Marx) – sokáig a „proletárdiktatúra” szinonimája – mindkét rendszertől különbözött: a Kommünben való női részvétel fontos összetevője volt a társadalmi forradalomnak.

„Tábornok, gondolkodjunk el egy pillanatra: lehetséges volna forradalmat csinálni nők nélkül?” (André Léo J. Dombrowskinak)

A történelmi körülmények közismertek: 1870 szeptemberében Franciaország gyorsan elvesztette a Poroszország elleni háborút: a hónap végén a porosz csapatok körülférték Párizst. A város lakói védelemre rendezkedtek be, s felfegyverezték a férfi lakosságot: megalakult a *Nemzeti Gárda*. Miközben a burzsoá – immár *köztársasági* – kormány (III. Napóleon és vele a Második Császárság szeptember elején megbukott; kikiáltották a köztársaságot) a fegyverszünetről tárgyalt, Párizs népe nem volt hajlandó megadni magát. Ahogy Victor Hugo mondta: *a poroszok „úgy hitték, hogy Szodomával találkoznak, de Spártával találták szemben magukat”*. A porosz ostromgyűrű bezárult a város körül, ahol egyre inkább az éhség és a rettentő hideg lett az

úr: „Párizs fullasztó, halálra ítelt, kő- és aszfaltsivataggá vált” – írták a kortársak.

A fővárosban nemcsak az élelmiszer és a tüzelő volt egyre kevesebb (a párizsiak az állatkert egzotikus állatait is megették), hanem a munkalehetőség, s így a munkabér is. Márpedig tudjuk: egy nő sohasem dolgozik annyit, mint akkor, amikor a férje munkanélküli. A nyomor „menedzselése” mindig is női munka volt. A nők szerepe ebben a helyzetben felértékelődött: férjeik többnyire a Párizst övező, még létező erődítményeken „harcoltak” (harci cselekményekre valójában nem nagyon került sor, a köztársasági kormánynak ugyanis esze ágában sem volt fölvenni a harcot, a poroszok pedig egyszerűen ki akarták éheztetni a várost), a családok számára pedig elsődleges problémává a női feladatnak számító élelmiszer-beszerzés vált. A Kommün ideje sok szempontból még nagyon is a XIX. századé. Később, a kommunikáció és a tömegközlekedés fejlődésével a valódi nélkülözés egyre ritkább lett a nagyvárosokban, s vele eltűnt a női politizálás egyik terepe is: a kenyérért folytatott küzdelem. A modern szociális konfliktus, a sztrájk sokáig szinte kizárólag a férfiak ügye volt, minthogy hogy a nők a bér munkában másodlagos szerepet játszottak. Az utca viszont inkább a nők terepe volt: mivel nem voltak 12-14 órán át műhelyekbe zárva, itt ők ismerték ki magukat jobban. Később a népet felváltotta az osztály, a *folk-lore*-t az ideológia, amikor is a munka, a bér, a termelés lett a „minden” – amiből a nők hosszú időre kiszorultak. A Kommün e tekintetben is a XIX. század: a *peuple* még nem adta át a helyét a *classe*-nak, a lázadó nő a tekintélyes szakszervezeti munkásnak, a bér munkára épülő társadalom oly jellemző termékének.

Párizshoz visszatérve: a Bordeaux-ban székelő kormány tisztában volt a párizsi nép gyors radikalizálódásával, s ezért a lehető leghamarabb békét kívánt kötni a poroszokkal, hogy ezután a lázongó főváros ellen fordulhasson. Aztán január 28-án megérkezett a hír a körülfárt városba: Franciaország kapitulált! 400 000 fegyverben lévő francia a 200 000-es porosz hadsereg ellen: a kormány egyszerűen belátta, hogy könnyebb szót érteni a poroszokkal, mint „Belleville”-lél, azaz az egyre nyíltabb lázadásban lévő párizsiakkal. Párizs népének csalódottsága és haragja határtalan volt: a megadás nemcsak azt bizonyította, hogy a kormány hónapokok óta hazudozott valamiféle támadási tervről, hanem azt is, hogy a lakosok négy hónapos szenvedése (most először fordult elő, hogy egy ekkora város ilyen hosszú ideig álljon ki ostromot) tökéletesen értelmetlen volt. A republikánus és patrióta

párizsiak számára súlyos megaláztatással ért föl a poroszokkal megkötött harc nélküli béke. Hamarosan a szégyenletes békefeltételek is közismertek lettek, s az is, hogy a kormány rendcsinálásra készül Párizsban. Azonban a nép továbbra is fegyverben állt: vihar előtti volt a csend.

A híres „ágyúk ügyével” azután a vihar is megérkezett. Megkezdődött „egy hatalmas, nagyszabású vigasság [...], amelyet Párizs népe, a francia nép [...] esszenciája és szimbóluma nyújtott a világnak. A közösség tavaszünnepe, a kitagadottak és a proletárok ünnepe, a forradalom és a forradalmiság ünnepe... örömmel átitatott, egyszerű, totális multság, a modern idők legnagyobb multsága” (Lefebvre): a *Párizsi Kommün*.

Az ostrom, majd a Kommün idején a nők egyáltalán nem elégedtek meg hagyományos szerepükkel: mai szóval, humanitárius női szervezetek alakultak szerte a városban. Céljuk, egyrészt, a nők munkához juttatása volt (a rendkívül helyzet miatt legtöbbször a Nemzeti Gárda egyenruháit varrták), másrészt az, hogy megszervezzék az élelmszerellátást. Az ostrom körülményei közepette a párizsi nők kitörték a modern társadalom által rájuk osztott háztartásbeli szerepkörből. Szociális akcióik politizálták és radikalizálták őket: tömegesen csatlakoztak a Kommün ügyéhez.

Az első női szervezetek tehát a háború és az ostrom idején megalkult jótékonyági szervezetek voltak. Ezek azután a forradalmi körülmények hatására – még a Kommün előtt –, burzsoá jótékonyági szervezetekből a republikánus filantrópia intézményeivé váltak.

A nők jelentős számmal vettek részt a Nemzeti Gárdában is – mint markotányosnők vagy ápolónők –, és elkísérték férjüket, társukat a város környéki erődítésekhez. Sőt, felfegyverzésük is felvetődött: ez volt – pontosabban: *lett volna* – a híres „*Amazones de Seine*” (a „Szajna amazonjai”) nevű „hadtest” – amelyről ma már tudjuk, hogy csak legenda volt.

De nem is ez volt a lényeg, hanem valami ennél sokkal fontosabb: a nők bekapcsolódása a közéletbe. Ráadásul egy olyan közéletbe, amely fokról-fokra radikálisabbá vált: Párizsban, szinte az ostrom kezdetétől, kettős hatalom alakult ki: a kormány csupán névleg irányította a várost. *Éberségi bizottságok* (*comités de vigilance*) alakultak, amelyek a közvetlen, helyi hatalom szervei voltak. A Montmartre-on létezett egy kizárólag nőkből alakult *comité* is, Louise Michel és Sophie Poirier vezetésével. (A Kommün bukása után mindketten új-kaledóniai száműzetésben gondolkodhattak el a „köztársaság”

nagyszerűségéről...) Emellett a Nemzeti Gárda helyi szervezeteinek és központi irányító testületének – mint a városban működő egyetlen hatékony katonai erőnek –, illetve a *társadalmi klubok* egész városra kiterjedő hálózatának volt még tényleges hatalma. A klubok – mint a Második Császárság utolsó éveire jellemző *közgyűlések* (*réunions publiques*) népi, radikalizálódott örökösei –, váltak a részvétel első számú helyszíneivé: minden fontos politikai kezdeményezés tőlük eredt. Az a körülmény, hogy a klubok templomokban jöttek létre, éppúgy sokkolta a reakció erőit, mint az, hogy a klubokban a női szónokok főszerepet vittek; ez olyannyira újdonság volt, hogy a „szónoknő” (*oratrice*) kifejezés is e korból származó neologizmus. Ahogy a Kommün bukása után az egyik tiszt fogalmazott a katonai bíróság előtt: „az erkölcstelenségnek, a lopásnak és a gyűjtogatásnak ezek a hősnői templomaink szószerékén az Evangélium szavait bűneik propagálásra cserélték fel.” Több tucatnyi ilyen klub működött Párizsban, általában megtartva a templom nevét (megfosztva, persze, „szent” előtagjától): *Paul, Louis, Eustache* (ez volt a „központi” klub), *Ambroise, Sulpice, Séverin, Eloi, Germain-l’Auxerrois*. A legnépesebb klubok a népi negyedekben alakultak, azokban a ma is létező neoklasszicista templomokban, amelyekkel a Második Császárság szórta tele a munkásnegyedeket az 1848. júniusi munkásfelkelés után, hogy lakóit visszatérítse a vallás és a társadalmi rend kebelére.

Először fordult elő a modern kori történelemben, hogy ezek a klubok (vagy legalábbis többségük) nyitva álltak a nők előtt is, akik tömegesen részt vállaltak a közvetlen demokrácia gyakorlásában. A helyzet újdonsága nem annyira abban állt, hogy a nők szerepet játszottak az eseményekben, mint abban, hogy aktivitásuk nem korlátozódott a speciális „női feladatra”, a család ellátására. Míg 1789 októberében az *asszonyok menete* éhségmenet volt, 1793-ban pedig a párizsi *sans-culotte* nők tömegei a „Veszetteket” főként az ún. *maximum-törvények* miatt támogatták, addig a Kommün alatt valódi társadalmi-közéleti tér nyílt számukra: a varrónők, mosónők és háziasszonyok az ostrom és a Kommün folyamán szónokok, „közéleti emberek”, sőt, katonák lettek – hogy majd emiatt, a bukást követően, megöljék, börtönbe vessék, megalázzák, lepócskondiázzák, száműzzék őket.

Mivel a férfiak többsége a Nemzeti Gárda soraiban „harcolt” (legalábbis ott töltötte idejét), április elejétől a nők gyakorlatilag többségbe kerültek a klubokban. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy a Kommün ellenfelei, Edmond Goncourt-tól Maxime du Campon át az ifj. Alexandre Dumas-ig a nőkkel kapcsolatos írásaikban mindig

kiemelték azt a „szégyenletes” szerepet, amelyet ezek az – úgymond – egzaltált, beteges, hisztérikus nők játszottak a templomok szószékeiken. A reakció erőinek másik botránykövei a *tanítónők* voltak, akik az iskolákban felváltották az apácákat, s „akik meggyalázták a gyermeki tisztaságot, és kiragadták a kegyelmes nővérek kezéből az iskola tiszteletreméltó feladatait.”

A Kommün első intézkedései beváltották a nép Kommünhöz fűzött közvetlen reményeit. Hiszen a Kommün a legtöbbet kétségtelenül szociális ügyekben tette. A lakbérhátralékok elengedése, a zálogházba tett kisebb javak visszaszolgáltatása, a népkonyha-rendszer bevezetése elsősorban a hagyományos női feladatoknak számító ügyekben könnyítette meg a párizsi nép életét. Megkülönböztetett figyelmet érdemel az a rendelet, amely az árvák ellátásban nem tett különbséget a házasságban és a házasságon kívül született gyermekek között. Hatalmas gyakorlati jelentősége is volt annak, hogy a Kommün elismerte ezeknek a gyermekek jogait. Szajna-megyeről vannak pontos adataink arról, hogy a születések negyede „illégitime” családban történt, aminek oka nemcsak a proletariátus antiklerikalizmusa, hanem a válás lehetetlensége is volt. E rendelet lényegében a munkás családmódel állami elismerését jelentette, aminek jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. Ahogy Arthur Arnould, a Kommün tagja, majd történetírója fogalmazott: „az antik *macula bastardiae* eltörlése véget vetett a római jog, az Egyház és a polgári törvénykönyv uralmának. „Ez a dekrétum a nőt mind a törvények, mind az erkölcsök tekintetében abszolút egyenlővé tette a férfival, s halálos csapást mért a házasság vallási, monarchikus intézményére [...] Férfi és nő uniója csakis teljesen szabad lehet: egy ilyen unióban mind az erkölcsi kötelességek, mind a jogok csakis kölcsönösek és egyenlők lehetnek.”

A nőket közvetlenül érintő másik nagy kérdés az oktatás volt, két szempontból is. Egyrészt a fiatal lányok taníttatása szinte teljes egészében, ahogy Blanqui mondta, „a fekete hadsereg”, vagyis a papok kezében volt. A nők virulens antiklerikalizmusa innen eredt: céljuk a magánélet kivonása volt az egyház hatalma alól, amely elsősorban őket tartotta gyermeki rabságban. A Kommün egyik „cementje” kétségkívül a lázadók harcos egyházellenessége volt. Az 1860-as évekbeli rekrisztianizációs kampány a céljával ellenkező hatást ért el, különösen a nők körében.

Korábban az oktatás egyáltalán nem volt tekintettel a tanulók osztálykörülményeire. A Kommün olyan szakiskolákat kívánt létrehozni, ahol az oktatás gyakorlati ismeretek átadásával egészül ki.⁴ De nem

csak gyakorlati kérdésekről volt szó: a Kommün kulturális forradalmában az oktatás radikális megújítása éppoly fontos volt, mint a termelési viszonyok átalakítása. Az oktatás közszolgálat gyanánt való felfogása, kötelezővé, általánossá és ingyenessé tétele, laicizálása, egy modern bölcsődei program kidolgozása valódi forradalmi oktatási programmal egészült ki:⁵ „megtanítani a gyermekeknek szeretni és tisztelni társaikat, megismertetni velük az igazságosság szeretetét, megtaníttatni velük, hogy műveltségre azért kell szert tenniük, hogy hasznosak lehessenek a közösség számára.” Külön női bizottság alakult a női oktatás elősegítésére. Elsősorban Paule Minck kezdeményezésére, szakiskolák jöttek létre számukra (a leghíresebb a Montmartre-on, a Szent Péter templomban), a blanquista Edouard Vaillant által vezetett oktatási bizottság pedig a tanárnők számára rendeletbe foglalta az egyenlő munkáért egyenlő bért elvét.

Émile Zola észrevételei – aki újságíróként tudósított a Kommün alatt – igen beszédesek: „Párizsban a nők rendkívül nyughatatlanok. Este az asszony csaknem minden munkásháztartásban fennhangon adja elő politikai véleményét, amelyet nem egyszer rá is erőltet a férjére. A családokban együtt olvassák az újságokat, és általában nem éppen kíméletesek a fennálló hatalommal szemben. A lázadó női beállítottság teszi Párizst ellenzéki városból valódi forradalmi várossá. Egyetlen más városban sem hallottam, hogy a gyengébb nem ennyire magabiztosan beszélt volna kormányzati ügyekről.” Vagy: „Nem egyszer előfordult, hogy politikáról beszéltem ezekkel a hölgyekkel, mintegy irodalmi érdeklődésből. Bevallom önöknek, legtöbbjük tökéletesen tisztességes hölgy, kissé bőbeszédű, de jó anya és jó feleség. Egyszerűen nagyvárosba születtek, az utca politikai vitáin nevelkedtek. Miközben a húsleveset kavargatták, a Képviselőház legutóbbi üléséről vagy a következő kormányról csevegtek. Ez vérükben van, a levegőben, amit belélegeznek Párizs városának vibráló légkörében. [...] Figyelemmel kell lenni szavaikra. Ahogy Michelet írta, ők az igazság megszállottjai. Midőn a férfi puskát vesz a kezébe, a nő kiüvölti magából, amitől viszket a tenyere, de ahhoz sem kell sok, hogy a klubok szószékére álljon, miként az sincs már messze, hogy maga is puskát, kardot vagy egyszerűen kést ragadjon.”

A versailles-i propaganda szerint, a kommünár nők többsége laza erkölcsű nő vagy egyenesen prostituált volt. A valóságban ennek éppen az ellenkezője volt igaz: több olyan kerületi klubról is tudunk, ahol a női szónokok hatására egyenesen be akarták tiltani a prostitúciót, a bordélyházakat pedig több kerületben be is zárták. A Kommün szá-

mára nem nagyon kérdéses, hogy a prostitúció igazi áldozatai maguk a prostituáltak.⁶ Louis Michel szerint: „a régi világnak ők a legszomorúbb áldozatai, nekik van a legtöbb joguk harcolni az új világért”.

A Kommün alatt egyetlen kimondottan női sajtótermékről tudunk: a *Le Père Duchêne* című lapnak – amelyet az 1789-es forradalom hasonló hangvételű, *Le Père Duchesne* c. hébertista újság mintájára hoztak létre – jelent meg „női változata”, a *La Mère Duchêne* (később: *La Mère Duchêne, marchande de poissons*) címmel, nyolc oldalas brosúra formájában. Az eredeti laphoz hasonlóan szabadszájú, népi hangvételű lap lényegében a proletárnők érzelmeinek szószólója kívánt lenni: „Mère Duchêne kezd dühbe jönni” (április 3.), „Mère Duchêne szomorú. De nem sír. Dühöng!” (május 4.) „Mère Duchêne harcba indul a monarchák, a kapitalisták, a papok és a katonák ellen” (május 18.).

A Kommünben aktívan részt vett nők szociális összetételéről a perbe fogott kommünár nők statisztikája segítségével kaphatunk képet. Összesen 1051 nő került bíróság elé, s ha levonjuk belőle a 256 „prostituált” számát, akkor a következő adatokat kapjuk: a nők 37%-a a textiliparban dolgozott, 8% a cipő- és kesztyűiparban, 4% a luxuscikk-iparban. 13% mosó- és vasalónő, 10% napszámos, 11% háztartási alkalmazott, 8% pedig kiskereskedő volt. Azaz a Kommün mindekelőtt a munkásnők ügye volt, másrészt ezek a számok nagyjából megfeleltethetők a teljes népességben levő arányoknak is, azaz a Kommün a város női munkássága egészének ügye lehetett. A női munka ekkor egyáltalán nem volt ritka jelenség: az 1860-as évek végi összeírások adatai arra engednek következtetni, hogy a mintegy 700 000 párizsi, munkaképes korban levő nő közül 350 000 dolgozhatott (ebből nagyjából 100 000 háztartási alkalmazottként vagy házmesterként). Jelentős női proletár lakosságról volt tehát szó, amely a számok tanúsága szerint valóban „csinálta” a Kommünt.

A Kommün minden hibája ellenére egyet biztosan megtett: elismerte, hogy mindkét nemnek joga van hozzájárulni az új világhoz, a társadalom új formájához. A női emancipáció és a társadalmi forradalom először járt kéz a kézben. Ez két dolgot is jelentett. A Kommün nőinek hősiessége nemcsak egyéni bátorságot jelentett, hanem annál sokkal többet: annak egyértelművé tételét, hogy ezek a lányok, asszonyok tisztában voltak azzal, hogy minden követelésük teljesülése a Kommün sorsától függ. A nők részvétele azt is jelentette, hogy megkérdőjeleződött a társadalmi felépítmény egyik legfontosabb eleme, a nemek közötti hierarchia; másrésről részvételüket éppen a társadalom megremegése tette lehetővé.

A Kommün történetének egyik ma sem teljesen tisztázott kérdése a „Párizst védő és a sebesülteket ápoló nők szövetsége” („Union des femmes pour la défense de Paris et les soins aux blessés”, továbbiakban: Union), azaz a forradalom női proletárszervezetének születése. Az Uniont a marxista történészek sokáig egyszerűen az Internacionálé „női szekciójának” tekintették. Ez a feltételezés azonban nem állja meg a helyét: az Internacionálénak soha, sehol nem volt „női szekciója”, az Union a Kommün fennállása alatt semmiféle kapcsolatban nem állt a londoni Főtanáccsal, ellenben nagyon is erős szálak fűzték magához a *Kommün Központi Tanácsához*. A mai vélemények szerint, az ostrom során a nők által betöltött szerepek intézményesüléséről volt szó. Nyilvánvaló, hogy az Internacionálé női tagjainak elsődleges szerepük volt benne, de nem ebből született az egész városra kiterjedő, több száz tagú szervezet. A legvalószínűbbnek az látszik, hogy a meg-lévő polgári, humanitárius szervezetek töltődtek fel munkásnőkkel és az Internacionálé női tagjaival – s így persze radikalizálódtak.

Az április 11-én létrejött szervezet alapító nyilatkozata alighanem a legradikálisabb („legszocialistább”) szöveg a Kommün történetében. Leszögezi, hogy a nők felszabadulása csakis a Kommün védelmével, a kizsákmányolás és a tőke uralmának fölszámolásával képzelhető el. A mostani harc egy örök antagonizmus utolsó fejezete, a jog és az erő, a munka és a kizsákmányolás, a nép és a nép hóhérai között dúló harc. A Kommün célja: „soha többé kizsákmányolókat, soha többé urakat, munkát és jólétet mindenkinek, a nép kormányzását önmaga által [...]. Szabadon dolgozva élni, vagy harcolva meghalni.” „Párizs polgártársnői, a Nagy Forradalom örökösei, akik a nép és az igazság nevében Versailles-ba mentek, hogy fogolyként hozzák vissza XVI. Lajost; mi, a francia nép anyái, lányai és nővérei meddig tűrjük még, hogy a nyomor és a tudatlanság ellenséggé tegye fivéreinket? Polgártársnők, a kocka el van vetve: győzünk vagy meghalunk.” Vagy a szervezet május hatodikai kiáltványa: „Munkások, munkásnők, még egy utolsó erőfeszítés, hogy mindörökre véget vessünk a kizsákmányolásnak és a kizsákmányolóknak. Éljen a szociális Világköztársaság! Éljen a Kommün!”

Még érdekesebb az Union első üzenete a Kommün Tanácsához: „a forradalom célja lerombolni valamennyi privilégiumot és egyenlőtlenséget [...]. A nemek közötti egyenlőtlenség olyan antagonizmus, amelyen az uralkodó osztályok kiváltságai alapulnak.” E megállapítás

már-már félelmetesen modern, lényegében minden mai feminista elmélet és gyakorlat egyik alaptétele! Alighanem valóban történelmi pillanat lehetett, amikor 1871. április 11-én, a *Temple* utca 79. szám alatt, a *Larched* teremben egy proletár nőszervezet kinyilvánította, hogy minden hatalom alapja a nemek közötti egyenlőtlenség, vagyis az osztály- és a társadalmi nemi (gender) érdekek ugyanannak a harcnak két, egymással közvetlen kapcsolatban álló aspektusát jelentik.

Nehéz lenne megfelelőbb szimbólumot találni arra, hogy a Kommün sok tekintetben hatalmas népi mulatság is volt, mint az, hogy e proletár nőszővetségnek – a forradalom elvi és gyakorlati szinten is talán legszocialistább szervezetének – egy orosz arisztokrata hölgy, Elisabeth Dmitrieff⁷ lett a vezetője. Dmitrieff az Union „politikai komisszára”, a Kommün Vera Pavlovája, s vélhetőn az Union összes politikai-ideológiai kiadványának szerzője volt. Marx *Russian Ladyjét*, az Internacionálé küldöttét Benoît Malon, a korabeli francia munkásmozgalom egyik vezető alakja – Eugène Varlin barátja – „vezette be” a párizsi körökbe. Dmitrieff rövidesen a női mozgalom vezetőjévé vált, amelyet megtisztított *patronneuse*-ök – az ostrom alatt aktív szerepet játszó, jótékonykodó polgárasszonyok – befolyásától. Az Union az Internacionálé koncepcióját valósította meg, nemcsak eszmei tekintetben, de szervezetiileg is. Központosított és autoriter szervezet volt, amely nem átalott például nyilvánosan „helyre tenni” André Léot, aki elkövette a „borzasztó bűnt”, hogy a női munka szervezésében nem kívánt kizárólagos szerepet adni az Unionnak. (A „montmartre-iak”, mint Louise Michel vagy Anne Jaclard, inkább a női oktatás megszervezésével foglalatoskodtak, s így nem jelentettek konkurenciát az Uniónak.).⁸ Dmitrieff szerepét illetően a későbbi visszaemlékezések meglehetősen kétarcúak. Mindenki elismerte munkabírást, elkötelezettségét és képességeit, mégis sokan nézték ferde szemmel amiatt, hogy ez az arisztokrata „nagyasszony” forradalmárt játszik egy női munkásszervezet élén. Lissagaray a Kommün történetéről írt művének második, „megszelídített” kiadásban igen visszataszítóan ír az első kiadásban még becsült, rejtélyes orosz hölgyről.⁹ A Kommün alatt 21 éves Elisabeth Dmitrieff az „Union Végrehajtó Bizottságának főtitkára” hangzatos címével szignózta a szervezet legfontosabb kiáltványait: a nők harcba szólítását, az Union többé-kevésbé „közhatalmi elismerését”, a Munkaügyi Bizottságnak tett javaslatokat, a női munka megszervezésének tervezetét, a női szakszervezetek alakításának megkezdését, s végül a barikádokra való felhívásokat. Maga Dmitrieff is

fegyverrel harcolt a Kommün védelmében, ehhez nem férhet kétség. Az utolsó napokban ő mentette ki a sebesült Frankelt a Faubourg Saint-Antoine utcai – egyik utolsó – barikád mellől, s együtt menekültek el (Dmitrieff előbb Svájcba, majd Oroszországba).

De térjünk vissza az Unionhoz! A szervezet közvetlen kapcsolatban állt a Kommün Tanácsával, elsősorban Frankel Munkaügyi Bizottságával.¹⁰ Úgy tűnik, hogy a Kommün talán „legszozialistább” társadalmi projektumát, a női munkahelyek kollektivizálását az Union (valószínűleg személyesen Dmitrieff) javasolta a bizottságnak, amely azt el is fogadta.

Az Union síkra szállt a nők részvételéért a forradalomban, aminhez kérte a Kommün segítségét, amely a kérést nem is tagadta meg tőle. Egyrészt a szervezetet lényegében intézményesítették a Kommün mellett: a Union kerületi testületei „nőket érintő kérdések” felelősei lettek. Másrészt, s ez jóval fontosabb, a Frankel által irányított Munkaügyi Bizottság, amely a munkaszervezésért felelt, alapvető jelentőségűnek tartotta az Union szervezetét. A női munka megszervezése különösen fontos a Kommün „szocialista” jellegének megítélése szempontjából is. Itt látszik talán leginkább a társadalmi újjászervezés gondolatának megvalósulása. Már nem a rossz emléktű 1848-as *nemzeti műhelyekről* volt szó – azaz arról, hogy emberbaráti okokból munkát kell adni a munkanélkülieknek –, hanem a társadalom átalakításáról, a munkások (nők és férfiak) által létrehozott termelési kollektívákról. A Kommün átvette az ostrom és a forradalom ideje alatt elhagyott műhelyeket (amiért kártérítést fizetett a tulajdonosoknak), s azokat továbbadta az Union női munkások kollektíváinak. Ezekben természetesen az „egyenlő munkáért egyenlő bért” elve uralkodott. A tervek nemcsak a termelési viszonyok átalakítását célozták, hanem a munkavégzés formáit is. A hosszú munkanapokat és az embertelen munkakörülményeket humánusabb viszonyokkal kívánták felváltani, mondván, „a fizikai erőt kimerítő munka szükségképpen vonja az erkölcsi erő kimerülését is.” A társadalmi reorganizáció célja pedig aligha lehetett volna egyértelműbb: „a cél a munkás számára biztosítani a termelés eredményét, kivonva őt a kizsákmányoló tőke jáрма alól [...]. Biztosítani, hogy a munkások saját maguk irányítsák ügyeiket [...]. Cél mindennemű konkurencia megszüntetése a két nem között, hiszen érdekeik magától értetődően azonosak.”

Az Union igen jól szervezett volt: kerületenként létesült egy 11–11 tagból álló *comitéja*, amely főszabály szerint naponta ülésezett. Az Union legfontosabb funkciója a feladatok kiosztása volt nőtagjai kö-

zött, hogy ki, mit tehet a Kommün érdekében. Gyakran közvetlenül a Kommün helyi szervezetei mellett tevékenykedtek, szerepüket nagyjából úgy lehet leírni, mint „női ügyekkel” foglalkozó képviselőkét.

Az Union kétségtelenül munkásszervezet volt: vezetését munkásnők alkották. Bár pontos számokat nem ismerünk, tagságát a történészek három-négyszázra becsülik. Nagyon keveset tudunk arról, hogy más „szocialista” nők miért nem léptek be a szervezetbe. Edith Thomas szerint, sokuknak nem tetszett a szinte monolitikus párt mintájára felépített, kizárólagosságra törő, centrális struktúrájú, egyszemélyi vezetésű szervezet. Ez nem tűnik valószínűtlennek, de nem is bizonyítható.

Az Union számára a klubokban való részvétel stratégiai kérdés volt: a propaganda kiemelkedő terepét látták benne, alighanem joggal. Az Union „küldöttei” (köztük a két leghíresebb és legradikálisabb küldött, Nathalie Lemel vagy Blanche Lefevre, a rettegett „blanchisseuse”) szájából olyan dolgok hangzottak el a társadalmi átalakulással vagy a nők szerepével kapcsolatban, amelyek ugyancsak a Kommün legradikálisabb szövegei közé tartoztak. Egyrészt szociális kérdésekben, másrészt vad antiklerikalizmusukkal tűntek ki, egyszerre proklamálták az ész hatalmának eljövételét és követelték a „szürke nővérek” (az apácák) kiűzését a templomokból. Az Union nemcsak elvi szinten volt a Kommün talán legradikálisabb (legszociálisabb, legosztályharcosabb) szervezete – a Frankel-féle Munkaügyi bizottság mellett –, hanem a propagandában is: „a műhelyek a mieink lesznek, mieink a munkaeszközök, mi fogjuk szétszítani magunk között erőfeszítéseink gyümölcsseit [...]. Proletárok, újjá fogtok születni!” „Soha többé főnököt, aki a munkásokat termelő gépeknek tekinti! A munkások egyesülését akarjuk!”

A Frankel-féle bizottság május 10-én helyi női szakszervezetek alakítására szólított fel. Erre azonban már nem maradt idő, mert az alakuló központi gyűlést akkora tüzték ki, amikor a versailles-iak Párizsra támadtak. Mindenesetre tény, ha ez megvalósult volna, a nők teljes egyenlőségét jelentette volna a munkásmozgalom szakszervezeti szárnyában – amire, mint tudjuk, valójában még évtizedeken keresztül nem került sor. A Kommün rövid fennállása alatt csupán a rendelkezésre álló műhelyek felmérése történt meg, s mindössze pár olyan műhelyről tudunk, amelyekben valóban megindult termelés a női kollektívák irányítása alatt. Bár elsősorban egyenruha-varrásról volt szó, a dolog jelentősége mégsem elhanyagolható, hiszen a lehető legtisztábban mutatja, mi volt a Kommün valójában: a termelés és a

társadalom teljes átalakításnak radikális kísérlete a lehető legnehezebb körülmények között.

Másrésről, ha volt Marxnak valamiféle – természetesen közvetett – befolyása a Kommün eseményeire az alighanem éppen Dmitrieff (és persze Frankel) eszméiben és gyakorlatában öltött testet. Emiatt talán megkockáztathatjuk, hogy az Union, szélesebb értelmében a „szervezett, szocialista nőmozgalom” volt a Kommün „legmarxistább” összetevője.

Ápolónők, markotányosnők, katonák...

Nyilván túlzás lenne azt állítani, hogy nők politikai-társadalmi aktivitása kimerült volna akár az Unionban, akár a női tagokkal (talán többséggel is) működő „comité”-kben, vagy a társadalmi klubokban való részvételben. Jóllehet a marxista történetírás – az Internacionáléval való vélelmezett kapcsolata miatt – sokáig elsősorban az Unionra helyezte a hangsúlyt, a klubokban fellépő vagy a klubokat látogató nők ezreinek csupán elenyésző része lehetett az Union tagja. Sőt, valójában még a klubok női tagjai is csak a Kommün alatti női aktivitás csekély részét képviselték: szinte semmit nem tudunk a Kommünben szerepet vállalt nők névtelen sokaságáról.¹¹ Jellemző, hogy a Kommün „vörös legendájának” egyik alapkönyve, egy valóban a „népből” (mondjuk így: a munkásarisztokráciából) érkező beszámoló¹² nem is tud az Union létezéséről, s a klubokat meg sem említi. Louise Michelről is csupán ennyi szerepel a könyvben: „nem ismertem [...], nem tudtam a nők mozgalmairól sem, sohasem tettem be a lábam egyetlen népgyűlésre sem.” Szerzője, Victorine Brocher, markotányosnő, majd betegápoló volt a Nemzeti Gárdában. Mint nő, feloldódott a kommünárok tömegében, tette a dolgát, amit egy nő tehetett a korban – alighanem ez tipikusabb részvétel volt, mint az Union tagjaié. Mindenesetre az is elmondható, hogy szemben a Nemzeti Gárdával, a klubokkal, vagy akár magával a Kommünnel (mint történelmi eseménnyel), a női részvétel valóban szinte kizárólag proletár- s nagyon kis részben non-konformista értelmiségi jellegű volt.

Mint láthattuk, az ostrom alatt Párizs lányainak-asszonyainak egy részét is mozgósították mint ápolókat vagy markotányosnőket – azaz a lehető leghagyományosabb női szerepekben. A Nemzeti Gárda – mint népi milícia – esetében e szerepek nem mindig különültek el a tényleges katonai szerepektől. A részvétel politikai motivációin kívül

az is komoly szerepet játszhatott a nők magas számában (elvben minden *bataillon* mellett négy ápolónőnek kellett lennie), hogy az ápolónők ugyanannyi zsoldot kaptak, mint a Gárda férfi harcosai.

A Kommün mítoszában kulcsszerepet játszik a nők részvétele a harcokban. Ez természetesen a Kommün ellenfeleinek oldaláról a kommunárok barbárságának kifejeződése volt, míg a másik oldal szemében a heroizmusé, a végsőig való kitartásé. A női részvétel azt is jelentette, hogy Versailles valóban az egész párizsi néppel került szembe. A Kommün történetére általában is igaz, hogy a későbbi ábrázolások gyakran keveredtek a történeti valósággal: a női harcosokkal kapcsolatban sokszor még a történészek is forrásnak tekintik a különböző litográfiákat. Ez alighanem abból fakad, hogy – mint említettük – a Kommün a kortársak és a későbbi nemzedékek számára is „két világ harcaként” jelent meg, ahol a történelmi igazság kevésbé számít, mint a „jó és a rossz” küzdelmének bemutatása.

A kérdés mindkét oldalon némileg anekdotikussá vált: a nők jó pár ábrázoláson – mint zászlótartók (természetesen vörös színben) az egyik barikád vagy a Nemzeti Gárda valamelyik egysége élén – már-már eleven allegóriaként tűnnek föl. Ez a fiatalos, szabados és harcias allegória még erősen 1789-at vagy 1848-at idézi: frígiai sapka, ugyanaz a vehemencia az ábrázolt nőalak attitűdjében és kifejezésében, fedetlen mell, mellkas vagy combok (de az egész test sohasem meztelen). Ez a fajta nőalak szinte megszemélyesítette a Kommünt, amely ebben is inkább a XIX. századi forradalmakra hajaz. Később helyébe a szocialista mozgalom a maszkulin proletárférfi alakját állította.

Hány nő harcolhatott a Vörös Hét alatt a Kommün barikádjain? Igen nehéz pontos számot mondani: Malon és Louise Michel tízezer nőről beszél, ami talán túlzás, ám nagyot nem tévedhetünk, ha számukat pár ezer főre tesszük. Bizonyos, hogy a végső harc apokaliptikus hangulatában nem kevés nő ragadt fegyvert a Kommün védelmében, vagy a város utcáin bízta harcra a férfiakat. Az egyik beszámoló szerint, a párizsi nők szinte az antik drámák kórusát fölidézve tüzelték harcra a férfiakat: „Ton pavé, citoyen!”, „Fogd az utcaköved, polgártárs!”. Ma már valószínűnek mondható, hogy az egyik leghíresebb, a Blanche-téri női légioról szóló történet (ahol állítólag egy „több száz főből álló női egység” órákon keresztül állta a barikád ostromát) legenda csupán. Bizonyítékaink vannak azonban arról, hogy szervezett „női egységek” is alakultak: az Union a szervezet központjában, a XI. kerületben a barikádokra hívta tagjait, a XII. kerületben pedig többen láttak egy nagyjából száz fős, csakis

nőkből álló csapatot. A szemtanúk a *Racine*, az *École de la Médecine*, a *Pot-de-Fer* és *Mouffetard* utcát, illetve a *Panthéon* vagy a *Chateau d'Eau* (ma: *La République*) teret emlegetik, ahol a nők „harcoltak, akár a démonok”. A női áldozatok igen magas száma¹³ is arra mutat, hogy elég sok nő küzdött a barikádokon. Malon 4000 kivégzett nőről tud, s bár ezt nehéz igazolni, a nők csoportos agyonlövése, minden szemtanú szerint, igen gyakori volt, olyannyira, hogy ezen még a jobboldali *Le Figaro* is megbotráncozott (aztán persze megnyugtatta magát és olvasóit azzal, hogy csupán prostituáltakról volt szó...).

A szerencsésebb kommünár nőket – miután végigvezették őket Párizson, ahol a burzsoá tömeg kigúnyolta és leköpdöste őket – a *Gare de l'Ouest* (ma: *Montparnasse*) pályaudvaron gyűjtötték össze, ahol mindennapos volt velük szemben a fizikai erőszak, s az embertelen körülmények miatt sok női fogvatartott elvetélt, megháborodott. A végállomás többnyire a hírhedt Satory-laktanya volt.

Valószínűleg a tömeges kivégzések nagy száma az oka annak, hogy meglepően kevés nőt citáltak bíróság elé: összesen 1051-et, és közülük is csupán 133-at ítélték el. Gyakran megesett, hogy valakit azért sújtottak több éves börtönbüntetéssel, mert tanárnői állást vállalt a forradalom alatt, vagy éppen „propagandát fejtett ki a Kommün mellett”, és „sértegette a Versailles-i kormányt”. Ahogy a forradalmak után lenni szokott, az ellenforradalom szemében minden törvénytelené vált, ami a forradalom alatt törvényesnek számított, hiszen az előbbi nem ismerte el legitimnek az utóbbi törvényeit, rendfenntartó erőit, hadseregét stb. Ezért minden forradalmi tett köztörvényes bűncselekménnyé vált. Semmiségekért szabtak ki börtönbüntetést vagy száműzetést. A legsúlyosabb büntetés a vasketrecekben való deportálás volt Új-Kaledóniába, ami húsz kommünár nő osztályrésze lett, akiknél bizonyítottak látták, hogy fegyverrel harcoltak a Kommün oldalán.

A reakció képzeletvilágának szerves részét képezte a – nálunk kevésbé ismert – „gyűjtogató nő” („pétroleuse”) figurája, amely a Párizsi Kommün eltiprásakor öltött testet. Azokról a nőkről van szó, akikről a Kommün bukásakor azt állították, hogy petróleumot locsoltak szét Párizsban, hogy lángba borítsák a várost. Ma már tudjuk: ez merő fabuláció s alaptalan rágalom volt. miként jó ideje az is közsímet, hogy a Kommün idején a tűzeseteket csak nagyon ritkán okozták kommünárok, a felelősök sokkal inkább a várost barbár módon ostromló versailles-i csapatok voltak. Két kivételt említhetünk: a Városházát valóban kommünárok gyújtották fel, hogy a Kommün székhelye „ne jusson az ellenség kezére”; a Tuileriák-palotáját pedig

azért „mivel többé nincsenek királyok, nincs szükségünk palotákra sem”. Bár a „gyűjtogató nő” alakja nyilvánvalóan fikció, ez nem akadályozta meg az ellenforradalom bíróságait, hogy két „pétroleuse-pert” is rendezzenek, összesen négy halálos ítélettel. A *pétroleuse*-nek sokáig volt kulcsszerep jutott a reakció Kommün-ábrázolásában: a külvárosok szégyentelen teremtményeként, részeg bacchánsnőkként,¹⁴ hisztérikus Messzalinákként vagy boszorkányokként jelentek meg.

A nők részvételének *valósága* a Kommün harcaiban táplálta, erősített a mítosz keletkezését és megszilárdulását: a Kommün lányai és asszonyai megtestesítették és megszemélyesítették a társadalmi forradalmat, amit a rend erői vérbe fojtottak. A Kommün története maga is a proletariátus mártíromságának szimbólumává, a Kommün női harcosainak históriája pedig az egyik legheroikusabb fejezetévé vált a proletármozgalom és a népi felkelések történetének. Vajon voltak-e bármelyik királynőnek Hugo-hoz, Verlaine-hez vagy Rimbaud-hoz mérhető udvari költői, a párizsi mosónők, varrónők, tanítónők vagy prostituáltak emlékét megörökítették?

„If the French nation were composed by only the French women, what a terrible nation it would be” (The Times, 1871. május 19.)¹⁵

Az angolszász feminista, „gender”-történészek figyelme nem véletlenül fordult a Kommün felé: köztudott jelenség volt, hogy a Kommün alatt „a nőkkel történt valami”. Míg a francia történészek inkább arra hajlottak, hogy ez nem volt igazán forradalmian új, hiszen a női egyenjogúság nem valósult meg (például a szavazati jog szóba sem került), az pedig, hogy a nők is részt vettek a forradalom különböző eseményeiben nem is volt olyan nagy újdonság. Létezett ilyesmi 1789–1795 között és 1848-ban is.

A formális francia felfogással szemben (a nők a politikai jogok tekintetében nem voltak egyenlők a férfakkal), az angolszász történészek máshogy közelítik meg a kérdést. Vajon a Kommün alatt a tradicionális „gender”-kategóriák legalább részlegesen feloldódtak? Hiszen az aligha tagadható, hogy a hagyományos társadalmi rétegződés felbomlott, s nem is csupán részlegesen: a Kommün valódi társadalmi forradalom volt, ahol (félretéve a Kommün „szocialista jellegéről” szóló évszázados vitát) egy valami biztos volt: a hatalom a nép, az alsóbb néposztályok kezébe került. A szociális hierarchia valóban megingott, a Föld kifordult a sarkából erre a hetvenkét napra.

Ezzel egyébként természetesen mind a kommünárok, mind ellenségeik tisztában voltak. A Kommün megdöbbenően véres eltiprása, és az ezt követő elképesztő propaganda-hadjárat egyaránt arra utal, hogy itt valóban egy új világról volt szó (érdemes megjegyeznünk, hogy ehhez képest a Kommün gyakorlati intézkedései mennyire mérsékeltek voltak).

M. P. Johnson tézise például az, hogy az állampolgárság új, forradalmi meghatározása nemcsak a társadalmi hierarchiát robbantotta fel, hanem a XIX. századi nemek közti hierarchiát is. A Kommün alatt az volt „állampolgár” (azaz a Kommün, a város politikai közösségének tagja), aki harcolt a Kommünért. Emiatt a választójognak ebből a szempontból csak csekély jelentősége volt – úgy tűnik, hogy maguknak a kommünároknak a szemében is. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy ha a nők absztrakt egyenjogúságról szóló nyilatkozatok ritkák is, nagyon gyakoriak azok, amelyek részvételt követelnek a nők számára a Kommün életében. Azaz az egyenjogúság az utóbbiban valósult meg. Ez borította fel a hagyományos társadalmi nemi distinkciókat: a „nő” és a „citoyenne” között igen nagy volt a különbség: az utóbbi a politikai közösség tagja lett azáltal, hogy kommünár volt.¹⁶

Mit érthetünk hát a *woman's citizenship* fogalmán (Jones-Vergès)? Hiszen tény: a nők sehol sem voltak jelen a hivatalos politikában, még a legalapvetőbb szinten sem, azaz nem volt szavazati joguk. A Központi Tanács egyetlen tagja sem volt nő, és a bizottságokban is elenyésző volt a számuk (elsősorban a Vaillant-féle oktatási bizottságban voltak jelen, de mint láthattuk, helyi szinten az Union képviselői is lényegében közhatalmi feladatokat láttak el, miközben az is igaz, hogy csak hagyományosan „női ügyekben”). A Kommün egyébként kétségkívül igen aktív volt a női követeléseket illetően, s nem is lehet vitás, hogy a női kérdések rendezése nagyon is részét képezte a Kommün társadalom-átalakító programjának.

Mint ahogy az is fontos igazság, hogy noha a Kommün „választott forradalom volt” (mint ismeretes nem csak a létrehozása történt demokratikus úton, hanem még „időközi” választásokat is tartottak, a tisztségviselők visszahívhatóak voltak stb.), maguk a választott testületek jóval kisebb szerepet játszottak, mint egy hagyományos közvetett demokráciában. Tulajdonképpen még a Kommünre is igaz, hogy az intézményesített politika világában alig voltak jelen nők, ám e társadalmi forradalomnak éppen az volt az egyik legfontosabb jellemzője, hogy az intézmények csekély szerepet játszottak benne. A Kommün egy másik közéleti teret létre (pontosabban, közéleti

terek sokaságát) hozott létre, ahol a nők nagyon is jelen voltak. A közhangulat is gyökeresen megváltozott: teljesen eltűntek a 48-as forradalomra is jellemző, a politizáló nőkön való tréfálkozások,¹⁷ a hivatalos iratokban a nép megszólítása legtöbbször *citoyen/citoyenne* volt. A Kommün nagyon is kész volt elősegíteni a nők önszerveződését egészen a szakszervezetekig, számos női egyenjogúságot hirdető szöveg jelent meg stb.

A női egyenlőség a kommünár nők számára valóban nem valamiféle absztrakt jogi egyenlőséget jelentett, hanem egyenlő részvételt a Kommünért való küzdelemben. Ezt végül is a Kommün valóban megvalósította: a párizsi nőket senki sem akadályozta meg abban, hogy életüket adják a Véres Hét alatt.... A fegyveres harcban való női részvételnek természetesen nem csak a Kommün mítosza szempontjából van jelentősége. Ha igaz, hogy a nők tömegével harcoltak a Kommün oldalán, akkor igaz lehet az is, hogy a gender hierarchia valóban megdőlni látszott egy igen komoly kérdésben, az erőszak férfi-monopóliumát illetően. Komoly érvet jelent mindez a „revolutionary citizenship” mellett is: itt nem a választójog volt az elsődleges kérdés, hanem a társadalmi forradalomban való részvétel, amely a nők számára is lehetséges volt, egészen a fegyveres harcig.

A fentieket még egy ügyben igazolni látjuk. Egy, az események alatt Párizsban tartózkodó, a Kommün iránt heves ellenszenvet tápláló, burzsoá üzletasszony emlékiratát említhetjük. Céline de Mazade a Kommün alatt, érdekes módon, nem is említette a nőket – túl nagyok voltak a szociális különbségek, hogy egyáltalán észrevegye őket –, a bukás után azonban véres bosszút követelt, amelyben a nőkkel sem akart kivételezni: ők is éppoly szörnyetegek voltak, s ezért ugyanaz a bosszú jár nekik is... Sok férfi megfigyelő említi a burzsoá nők „vérszomjasságát”, ám nem is ez az igazán érdekes, hanem az erre történt férfi reakció. Jellemző, hogy többnyire elítélően szólnak róla, éppen ama nemi előítéletből, amiért a Nemzeti Gárda egyes tagjai sem akartak női harcosokat látni – mondván, hogy ez nem a nők terepe. Egy másik anti-kommünár memoár-író és költő, Augustine-Malvina Blanchecotte is hasonló elveket fogalmaz meg: sem a kommünár nők, sem a vérszomjas burzsoák nem igazi nők, mert egy valódi nő egyik oldalon sem bocsátkozik harcba. Azaz a korban mindenki tisztában volt avval, hogy a női részvétel és a szociális hierarchiák megrendülése összefügg egymással.

Igen, a fennálló rend számára a veszedelmet politikai-társadalmi síkon a szociális forradalom, személyes-individuális szinten pedig

a női egyenjogúság jelentette. Ez lehet a háttérében annak, hogy a bukás után a női foglyokkal vadállati módon bántak (ami a korban egyáltalán nem volt megszokott). Magát a forradalmat akarták megbüntetni. A rend visszaállítása: a hatalom visszaállítása a nők felett. A nők uralása: uralása a forradalmi városnak. A reprezentációban azért is ilyen fontos a nők szerepe. Ebből a szempontból valóban mindegy, hogy a *pétroleuse* alakja létezett-e, hogy a reményvesztett munkásnők valóban fel akarták-e gyújtani a várost, a büntetésüket mindenképpen megszolgálták. Egy amerikai szemtanú, William Gibson említ egy esetet, amikor egy nőt, akit azzal vádoltak, hogy negyven katonát mérgezett meg, „a házához vitték, és az ajtaja előtt lőtték agyon, hogy példát statuáljanak”. Alighanem a nők számára is világos lehetett az üzenet: „természetellenes, hogy nem vagytok otthon”. Ugyanez volt a helyzet a bukás után bíróság elé került kommünár nőkkel is. A bíróságok rendre rákérdeztek „természetellenes szexuális viselkedésükre”, amin egyszerűen azt is értették, hogy bizonyos kor után egy nő miért nincs férjnél. Mi mást jelenthetett mindez, mint azt, hogy a rend képviselői számára egyszerűen a természettel volt ellentétes a kommünár nők viselkedése: szinte biológiai magyarázatot kerestek rá.

Ennél talán érdekesebb és valóságosabb felvetés, hogy a Kommün inkább mást és többet jelentett a női emancipáció történetében: egyszerre volt túl a munkásmozgalom felfogásán (azaz a munka általi női emancipáción) és a republikánus fölfogáson (női egyenlőség az egyenlő jogok által). Munkásnőkn és állampolgárokon, bér munkán és államon túl, e valódi társadalmi forradalomban feltűnt (legalább) a horizonton a nők valódi felszabadulása.

„Azért voltam a Kommün híve, mert ez a társadalmi forradalmat jelentette” (Louise Michel)

Az igazság alighanem valahol félúton van az írásunk elején idézett André Léo és Benoît Malon szöveg között. A Kommün nem volt „nők nélküli forradalom”, de nem volt a nők teljes felszabadulása sem. A Kommün kulturális forradalmában a női emancipáció problémája hangsúlyosan előtérbe került: először járt kéz a kézben a női egyenjogúság és a társadalmi forradalom. Ahogyan a Kommün a híres meghatározással a társadalmi forradalom „csírájaként” jellemezhető, úgy beszélhetünk a valódi női emancipáció biztató kezdeteiről is 1871 Párizsában.

A női emancipáció történetében is nagyjából ugyanaz a helyzet a Kommün esetében, mint általánosságban: a Kommün inkább a vége valaminek, mintsem a kezdete, a „városi negyedek női lázadásának” alkonya, nem a (szocialista) feminizmus hajnala. Mind a szocialista, mind a polgári feminizmus más módokon kereste a női emancipáció útját. A Kommün forradalmában a férfiakkal való formális, jogi, a meglevő intézményi keretek közötti egyenlőség elvesztette relevanciáját: a társadalmi forradalom ügye mindent felülírt. Ennek sokáig nem is lesz folytatása.¹⁸ A társadalmi forradalom és a női emancipáció ügye újra elvált egymástól: nem lehetetlen, hogy ismét új korszakot kellene kezdenünk. Aligha kérdéses: a Párizsi Kommün előtt még szép napok állnak.

Jegyzetek

- ¹ André Léo a XIX. századi francia „feminizmus” egyik legeredetibb képviselője, a Kommün fontos szereplője, aki Benoît Malon élettársaként került közel a szocialista mozgalomhoz. Az írónő és szocialista mozgalmár a női és gyermekjogok harcosa, az oktatásügy jelentőségének egyik első felismerője, republikánus szocialista volt. Egy róla szóló híres könyv címevel: „A Kommün Júnója”, azaz számos lap rendszeres cikkírója, a női részvétel legfőbb propagátora volt, s tagja az oktatás reformjáért dolgozó női bizottságnak is.
- ² A munkásmozgalom valódi intézményesülése az 1880-as évek kezdetén egyben magával hozta azt is, hogy a „nőkérdés” lényegében megszűnt autonóm politikai problémaként létezni. Új politikai tér nyílt, ahol a nőknek sokáig nem jutott szerep: „az átmenet a nép asszonyából a munkásnőig együtt járt a színpad elhagyásával is.” A nők problémái ettől kezdve nem autonóm módon értékelődtek, s a nő immár nem volt több, mint morális és társadalmi kérdések jelképe – mindkét oldalon. Egyikük szemében a „veszélyes osztályok” („classes dangereuses”; Balzac) vadállati szexualitásának, határok közé nem szorítható prokreációjának, primitív promiszkuitásának szimbóluma, míg a munkásosztály számára a hatalom és a kizsákmányolás játékszere.
- ³ Nagyon is jellemző, hogy Eugène Varlin, a Kommün egyik nagy alakja és mártírja, nem a hagyományos munkásmozgalmi utat járja be. Ő nem a proudhonizmusból, hanem a fourierizmus egyik formájából érkezett az Internacionáléba.
- ⁴ Fő kezdeményezője az oktatás és nevelés reformjának és laicizálásának élharcosa, az Internacionálé aktivistája, Marguerite Tinayre, aki többek között az első női tanfelügyelő is volt az 1848-as forradalom után. A Kommün leverése után letartóztatták és a Châtelet börtönébe zárták. Szabadulásakor előbb Genfben emigrált, majd nővéréhez Magyarországra (Kassára, később Budapestre) költözött. 1880-ban térhetett haza Párizsba. 1895-ben hunyt el.
- ⁵ A Kommün historiográfiájának egyik irányzata úgy vélekedik, hogy a „Kommün sok tekintetben a későbbi fejlemények előfutára” volt: a kötelező, általános, ingy-

nes, világi oktatásban, a szociális állam csiráinak megteremtésében, vagy éppen a női részvétel kérdéseiben stb. Ez éppen olyan kevésbé tartható álláspont, mint a Kommünnek a bolsevik forradalom közvetlen előzményeként értelmezése: a Kommün társadalmi és kulturális forradalom volt, sok tekintetben hadüzenet a burzsoá világnak. Témánknál maradva: az oktatás nem egyszerűen általánossá vált, hanem célja változott meg: „arra van szükség, hogy egy szerszámforgató ember képes legyen megírni egy könyvet is. Megírni, szenvedéllyel és tehetséggel” – írta Eugène Pottier, az Internacionálé szerzője.

- ⁶ A XIX. század közepén élt párizsi nők társadalmi helyzetéről szóló nagy mű, Jules Simon munkája (*L'Ouvrière*, 1861) alig hagy kétséget afelől, hogy a korban egy munkásnőnek gyakorlatilag lehetetlen volt egyedül élnie a bérek hihetetlenül alacsony volta miatt. A korban, ha nem is volt általános, de igen gyakori volt a fiatal, egyedülálló munkáslányok prostitúciója: a bér „ötödik negyede”, ahogy akkoriban nevezték (a szépirodalomban Zola „Párizs” c. regénye meséli el mindezt a szörnyűséget).
- ⁷ Az orosz vidéki arisztokráciából származó Elisabeth Tomanovszkaja a hatvanas évek orosz forradalmi generációjának tipikus képviselője volt. A hatvanas évek végén került ki Genfbe, az orosz emigráció korabeli fővárosába. Maga is alapító tagja lett az Internacionálé orosz szekciójának. Noha Londonba Marxhoz egy nem túl nemes küldetéssel küldték (az orosz szekció egyik szokásos perpatvaráról, egy Bakunyin-ellenes szervezkedésről volt szó), Tomanovszkaja hamarosan Marx kedvelt beszélgetőpartnere és barátja lett. A „Russian Lady” jelentőségét nehéz meghatározni, de valószínű, hogy komoly szerepet játszott abban, hogy Marx figyelmét ráirányítsa az „orosz fejlődés” jellegzetességeire. Mint ismeretes, az *obszcinának* (miként a Párizsi Kommünnek is) lényeges szerep jutott a politikus Marx „államellenes” fordulatában, aminek csúcspontja a *Gothai program kritikája* lett (1875). Tomanovszkaja a párizsi küldetéséhez választotta a Dmitrieff álnevet; személye a szakirodalomban is leginkább így ismert.
- ⁸ Noha Louise Michel és André Léo is a női egyenlőség, a Kommünben való női részvétel természetes hívei és szószólói voltak, Dmitrieff-fel szemben egyikük sem támogatta a nők különálló szervezkedését.
- ⁹ Prosper-Olivier Lissagaray: *Histoire de la Commune de 1871*, Brüsszel, Henry Kistemaekers, 1876. A jelentősen kibővített második kiadást a Librairie E. Dentu jelentette meg Párizsban, 1896-ban. (A szerk.)
- ¹⁰ Általánosságban is elmondható, hogy Munkaügyi Bizottság tartotta a kapcsolatot a munkásszervezetekkel és a társadalmi klubokkal. Ide küldték el javaslataikat, a Bizottság élén álló Frankel pedig kulcsszerepben volt a Kommün társadalmi újjászervezést érintő kérdéseiben.
- ¹¹ A Kommün női szereplőinek lexikona mintegy 800 nevet tartalmaz, s ezek közül csak 270-nek tudjuk a korát: majdnem kivétel nélkül 30 és 50 év közöttiek voltak.
- ¹² Victorine B. (valódi nevén Victorine Brocher), egyike a Kommün mellett végsőig kitartó „pétroleuse”-öknek. Emiatt a „véres hét” során – anélkül, hogy személyazonosságukról megbizonyosodtak volna – több „Victorine B.”-t is főbe lőttek, míg az igazinak sikerült elmenekülnie és Svájcba távoznia, ahol az Internacionálé munkatársa lett. V. Brocher 1909-ben, Lausanne-ban, Victorine B. névvel megjelentette visszaemlékezéseit, „Souvenir d'une morte vivante” („Egy élőhalott visszaemlékezése”) címmel – utalásként arra, hogy hivatalosan 1871-ben kivégezték.

A nemrég újra kiadott könyv (Párizs, Libertia, 2017), a „szó nélküliek hangja” szerepét tölti be a Kommün historiográfiájában.

- ¹³ Valójában ma sem tudunk pontos adatot a Kommün utáni megtorlás áldozatainak számáról. A „nép Szent Bertalan éje”, ahogy egy korabeli szemtanú nevezte, mindenképpen több mint tízezer áldozattal járt: az újabb kutatások az áldozatok számát 15 000 és 20 000 közé teszik. A Kommünnek egyébként a végső összececpás előtt legfeljebb 25 000 fegyverese lehetett, azaz ezek a számok, a kb. 5000, főleg Új-Kaledóniába deportálttal kiegészítve, azt mutatják, hogy a megtorlás csaknem teljes volt.
- ¹⁴ Visszatérő motívum a reakció képzeletvilágban, hogy a Kommün alatt mindenki ittas volt. Ezzel azt akarták igazolni, hogy a kommünárok képtelenek voltak elhagyni külvárosi szokásaikat, s még a pusztítás sem volt önálló akaratuk terméke, hiszen mindvégig részegen cselekedtek.
- ¹⁵ „Ha a francia nemzet csupa francia nőből állna, micsoda rettentő nemzet lehetne.”
- ¹⁶ Van erre egy igen érdekes bizonyítékunk: történt, hogy egy kommünár hölgyet meg akart akadályozni az őrség, hogy belépjen a *La Rocquette* börtönbe, arra hivatkozva, hogy nők oda nem mehetnek be. A hölgy így válaszolt: „Én nem nő vagyok, hanem férfi, mert markotányosnő vagyok!” Azaz számára a társadalmi nem kategóriáját felülírta az a körülmény, hogy aktívan részt vesz a Kommünben.
- ¹⁷ „Femmes soucialistes”, ahogy a korban nevezték a szocialista nőket még az Ideiglenes Kormány ellenzékében is. Erre válaszul írta egy női újságíró a szocialistáknak: „olyanok vagytok, mint a lengyel nemes, aki szabadságharcba indul, de nem szabadítja fel jobbágysait [...]. Úgy is fogjátok végezni”.
- ¹⁸ Érdekes megfigyelni, hogy az 1917-es forradalom centenáriuma szinte teljes egészében történelmi kommemoráció, azaz megemlékezés volt: az esemény valamiképpen „aktualitása” szóba sem került. Ezzel szemben a Párizsi Kommün mint történelmi tapasztalat: mint „városi lázadás” s mint a „valódi, szociális, részvételi demokrácia mintája” (manapság, amikor mindenki újra „sans-culotte”, azaz amikor az osztályok helyett visszatért „a nép”) egyre aktuálisabb. Aligha véletlen, hogy a 2016-os, forró párizsi tavaszon a lázadók a „La République” téren mire cserélték le az utcátáblákat: „Place de la Commune de Paris”.

Felhasznált irodalom

- Agulhon, Maurice: *Marianne au combat. L'imagerie et la symbolique républicaines de 1789 à 1880*, Paris, Flammarion, 2001.
- Albistour, Maïté-Armogathe, Daniel: *Le féminisme comme mouvement (1879–1871), Grandes manœuvres, maigres conquêtes*. In: *Histoire du féminisme français du Moyen Âge à nos jours*, Paris, Editions des femmes, 1977, 213–337.
- Alpern-Engel, Barbara: *Les femmes dans la Russie des révolutions*. In: Christine, Fauré (sous la direction de): *Encyclopédie politique et historique des femmes*, Paris, PUF, 1977, 433–471.
- Balázs, Gábor (2015a): „Polgártársak, képzeljétek el, hogy a magatok urai vagytok! – Párizs, szabad város, 1871, http://rednews.hu/index.php/az-elméletgyakorlata/663-polgartarsak-kepzeljete-el-hogy-a-magatok-urai-vagytok-parizs-szabad-varos-1871?screen_width=1280

- Bianchi, Serge: *La révolution culturelle de l'an II, Elites et peuple 1789–1799*, Paris, Aubier, 1982.
- Brabant, Sylvie: *Élisabeth Dmitrieff, aristocrate et pétroleuse*, Paris, Belfond, 1993.
- Brocher, Victorine: *Souvenirs d'une morte vivante*, Paris, Libertalia, 2017.
- Dalotel, Alain: *Les femmes dans les clubs rouges 1870–1871*. In: Corbin, Alain-Jacqueline, Lalouette- Riot-Sarcey, Michèle (sous la direction de): *Femmes dans la cité, 1815–1871*, Paris, Créaphis Editions, 1998, 293–305.
- Dalotel, Alain: *André Léo (1824–1900), la Junon de la Commune*, Chauvigny, Association des publications chauvinoises, 2004.
- Dalotel, Alain: *La barricade des femmes*. In: Corbin, Alain-Mayeur, Jean-Marie: *La barricade*, Paris, Éditions de la Sorbonne, 1997, 341–355.
- Diatkine, Manuel : *Vie privée et vie publique des femmes devant le siège de Paris 1870–1871*. In: Corbin, Alain-Jacqueline, Lalouette- Riot-Sarcey, Michèle (sous la direction de): *Femmes dans la cité, 1815–1871*, Paris, Créaphis Editions, 1998, 305–319.
- Dufrancatel, Christiane: *La femme imaginaire des hommes. Politique, idéologie et imaginaire dans le mouvement ouvrier*, In: Dufrancatel, Christiane-Farge, Arlette-Fauré, Christine et al.: *L'Histoire sans qualité*, Paris, Editions Galilée, 1979, 159–186.
- Gullickson, Gay L.: *Unruly Women of Paris: Images of the Paris Commune*, Ithaca, Cornell University Press, 1996.
- Johnson, Martin Philip: *Citizenship and gender: The Légion des Fédérées in the Paris Commune of 1871*, *French History*, 1994, Vol. 8, 276–295.
- Jones, Kathleen-Vergès, Françoise: *Women, politics, and the Paris Commune of 1871*, *History of European Ideas*, 1991, Vol. 13, No. 6., 711–732.
- Lefebvre, Henri: *La Proclamation de la Commune*, Paris, Gallimard, 1965.
- Léonard, Mathieu: *L'émancipation des travailleurs: Une histoire de la Première Internationale*, Paris, La Fabrique, 2011.
- Lissagaray, Prosper-Olivier (1876, 1896): *L'histoire de la Commune de 1871*, Paris, La Découverte, 2004.
- Malon, Benoît (1871): *La Troisième défaite du Prolétariat Français*, Paris, Ressouvenances, 2001.
- Michel, Louise (1898): *La Commune, Histoire et souvenirs*, Paris, La Découverte, 1999.
- Noël, Bernard: *Dictionnaire de la Commune*, Paris, Ed. Mémoire du Livre, 2000.
- Planté, Christine: *Le récit impossible: Malvina Blanchecotte, Tablette d'une femme pendant la Commune*. In: Bellet, Roget-Régner, Philippe: *Ecrire la Commune, témoignages, récits et romans, 1871–1931*, Tusson, Editions du Lérot, 1994, 19–42.
- Perrot, Claude: *L'action des femmes*. In: Bruhat, Jean-Dautry, Jean-Teren, Emile: *La Commune de 1871*, Paris, Editions sociales, 1970, 179–194.
- Perrot, Michelle: *La femme populaire rebelle*. In: Dufrancatel, Christiane-Farge, Arlette-Fauré, Christine et al.: *L'Histoire sans qualité*, Paris, Editions Galilée, 1979, 123–156.
- Rey, Claudine-Gayat, Annie-Pepinot, Sylvie: *Dictionnaire des femmes de la Commune, Des oubliées de l'histoire*, Paris, Editions Les bruits des autres, 2013.
- Régner, Philippe: *Les femmes saint-simoniennes: de l'égalité octroyée à l'autonomie forcée, puis revendiquée*. In: Corbin, Alain-Jacqueline, Lalouette- Riot-Sarcey,

- Michèle (sous la direction de): *Femmes dans la cité, 1815–1871*, Paris, Créaphis Editions, 1998, 495–515.
- Riot-Sarcey, Michèle: *Les femmes et la gauche en France: entre discours émancipateurs et pratique de domination*. In: Becker, Jean-Jacques-Candar, Gilles (sous la direction de): *Histoire des gauches en France, Volume 1, L'héritage du XIXe siècle*, Paris, La Découverte, 2004, 362–379.
- Riot-Sarcey, Michèle: *Histoire du féminisme*, Paris, La Découverte, 2002.
- Riot-Sarcey, Michèle: *La mémoire des vaincus: l'exemple de Victorine B., Souvenirs d'une morte vivante*. In: Bellet, Roget-Régnier, Philippe: *Ecrire la commune, témoignages, récits et romans, 1871–1931*, Tusson, Editions du Lérot, 1994, 43–57.
- Ross, Kristin: *L'imaginaire de la Commune*, Paris, La Fabrique, 2015.
- Rougerie, Jacques: *1871: la Commune de Paris*. In: Christine, Fauré (sous la direction de): *Encyclopédie politique et historique des femmes*, Paris, PUF, 1977, 405–431.
- Rougerie, Jacques: *Procès des Communards*, Paris, Julliard, 1964.
- Rougerie, Jacques: *Paris libre 1871*, Paris, Seuil, 1971.
- Rousin, Francois: *Les Femmes „socialistes”*. In: Corbin, Alain-Jacqueline, Lalouette-Riot-Sarcey, Michèle (sous la direction de): *Femmes dans la cité, 1815–1871*, Paris, Créaphis Editions, 1998, 515–531.
- Schuldkin, Eugène W.: *Le rôle des femmes dans la Commune de 1871, „1848”*, *Revue des révolutions contemporaines*, 1950, No. 185, 16–19.
- Shafer, David: *„Plus que des ambulancières”: Women in articulation and defence of their ideals during the Paris Commune (1871)*, *French History*, 1993, Vol. 7; 1993, 85–101.
- Thomas, Edith: *Les Pétroleuses*, Paris, Gallimard, 1963.
- Thomas, Edith: *Pauline Roland. Socialisme et féminisme au XIXe siècle*, Paris, M. Rivière, 1956.
- Tombs, Robert: *Paris, bivouac des révolutions. La Commune de 1871*, Paris, Libertalia, 2014.
- de Villiers, Marc: *Histoire des clubs de femmes et des légions d'amazones (1793–1848–1871)*, Paris, Plon-Nourrit et Cie, 1910.
- Zancarini-Fournel, Michelle: *La Commune, le peuple au pouvoir?* In: *Les luttes et les rêves. Une histoire populaire de la France de 1685 à nos jours*, Paris, La Découverte, 2016, 336–378.
- Zylberberg-Hocquard, Marie-Hélène: *Féminisme et syndicalisme en France*, Paris, Éd. Antropos, 1978.

A tőke elterjedése Magyarországon

I. A tőke magyar nyelvű fordításai és a kiadások történelmi háttere

1. Az európai államok többségéhez képest Magyarországon *A tőke* I. kötetének első fordítása viszonylag későn jelent meg. E téren hazánkat nemcsak a vezető centrumkapitalista országok, hanem Oroszország, Bulgária, Románia és Szerbia is megelőzték, s ráadásul a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) 1890. decemberi megalakulása előtt Karl Marx és Friedrich Engels más műveit sem adták ki. Paradox módon, több közvetítéssel az alakuló kongresszuson elfogadott *Elvi Nyilatkozat* tartalmazott először Marxtól származó szöveget. E dokumentum ugyanis az osztrák testvérpárt hainfeldi kongresszusának hasonló nevű határozatát vette át, amely az 1882. évi brünni programon alapult, az pedig Karl Kautsky fordítása nyomán, Marxnak a francia szocialisták részére 1880-ban készített tervezetét használta fel.¹

E sajátos átvételtől eltekintve, a marxi életműből először „Tőke és munka” címmel *A tőke* I. kötetéből készült kivonat és ismertetés jelent meg, a Népszava Kiadó által gondozott *Magyar Munkáskönyvtár* sorozat VI. füzeteként. Az 1893-ban publikált 80 oldalas kiadvány rövid Marx életrajzot és 14 fejezetet tartalmazott, amelyek a mű legfontosabbnak ítélt szövegrészeit tekintették át. A füzetben a szó szerinti fordítások sem idézetként, hanem az ismertetés részeként jelentek meg, az alapvető jelentőségűnek tartott állításokat pedig magyarországi történeti tapasztalatokkal, az 1890-es népszámlálás, valamint egy vasúttársaság ebből az évből származó beszámoló jelentésének adataival támasztották alá. Ez utóbbiak alapján, a munkanélküliek számát 200 ezerre becsülték, illetve 100 %-os, *A tőke* I. kötetének példáival azonos nagyságrendű tényleges értéktöbblet-rátát számítottak ki, miközben az abszolút és a relatív értéktöbblet fogalmát nem ismertették. A kiadvány egyébként a példányszámot nem jelölte meg, s a szerzők nevét sem tüntette fel.²

Bár a kiadvány előszava jelezte, hogy a kivonatos ismertetést rövidesen az egész mű magyar nyelven történő kiadása követi,

A *tőke* I. kötete megjelenése ekkor elmaradt. E hiányosságot részben pótolta, hogy 1903-ban az MSZDP vezetőségének talán legbefolyásosabb tagja, Garami Ernő lefordította Karl Kautsky „Marx gazdasági tanai” című könyvét.³ Közben Marx és Engels műveinek kiadása is megkezdődött; 1896-ban megjelent *A Kommunista Párt kiáltványa*, 1898-ban pedig a *Bérmunka és tőke*. 1905-ben, majd 1909-ben Szabó Ervin szerkesztésében két kötetben publikálták *Marx és Engels Válogatott Műveit*, ami ebben a korszakban meghatározó szerepet játszott munkásságuk magyarországi elterjesztésében. Az első kötet többek között *A Kommunista Párt kiáltványát* és a *Louis Bonaparte brumaire 18-át* is tartalmazta, a másodikban pedig *A politikai gazdaságtan bírálatához* című könyv is megjelent, lehetővé téve Marx érték- és pénzelméletének eredeti forrásból történő tanulmányozását.

1919-ben, a Tanácsköztársaság kikiáltása után ismét fontos feladatnak tekintették *A tőke* lefordítását, az első szocialista kísérlet bukása azonban kizárta, hogy a mű Magyarországon megjelenjen. Ugyanakkor a *Kommunisták Magyarországi Pártja* (KMP) 1921-ben Bécsben megbízta Guth Antal (1886–1938) egykori egészségügyi, majd munkaügyi és népjóléti népbiztost, hogy fordítsa le magyarra az I. kötetet. Megbízatását feltehetően német nemzetisége miatt kapta, azon feltételezés alapján, hogy nyelvismerete megkönnyíti a feladat elvégzését. Guth fordítását két könyvben a *Julius Fischer Kiadó* jelentette meg; az első kötet *A tőke* 1–13. a második pedig a 14–25. fejezeteket tartalmazta. Az impresszum a példányszámot nem tüntette fel, s az sem ismert, hogy e kiadványt Magyarországon olvashatták-e. Utószavában Guth megjegyezte, hogy Marx művének első magyar nyelvű fordítása során elsősorban a proletár olvasót, s nem a tudósokat tartotta szem előtt, s ezért az idegen kifejezések helyett, ahol csak lehetőség nyílt rá, magyar kategóriákat használt.⁴

A *tőke* magyarországi elterjedésének következő szakaszát a világ-gazdasági válság kora, s az azt követő időszak alkotta. E periódusban először Schönstein Sándor kommunista orvos (1892–1945) füzetsorozata jelent meg, amely a rendszeres marxista iskolázás célját szolgálta. A 32 oldalas terjedelemben publikált tankönyvszerű füzetek a Hermann Duncker (1874–1960), Alfons Goldschmidt (1879–1940) és Karl A. Wittfogel (1896–1988) által kiadott *Marxistische Arbeiterschulung* magyarra fordított szövegét tartalmazták. Schönstein eredeti elképzelése az volt, hogy a kiadvány mindhárom kurzusát, a közgazdaságtant, a munkásmozgalom történetét, valamint a dialek-

tikus materializmust egyaránt lefordítja és megjelenteti, 1933-ban történt letartóztatása miatt azonban csak az első témakörbe tartozó hét füzetet adhatta ki. Ezek közül öt *A tőke* I. kötetének, kettő pedig III. kötetének legfontosabb tételeit foglalta össze. A Közgazdaságtani kurzus *A tőkéből* vett számos idézet mellett Engels *Anti-Dühring*-jéből is hosszú szövegrészeket vett át, s ezen kívül élesen bírálta a kispolgári szocializmus, illetve a szociáldemokrácia nézeteit. Egyes füzetek utolsó pontja a Szovjetunió termelési viszonyairól, illetve munkáosztályának helyzetéről adott rövid ismertetést, a kor szellemének megfelelően, idealizált formában. A füzetek impresszuma egyébként nem tüntette fel sem a példányszámot, sem a kiadás pontos dátumát, miként ezek az információk az eredeti német kiadvány esetében is hiányoztak. Ezt részben azzal magyarázhatjuk, hogy a Neufeld Zoltán nyomdájában készült sorozat nem került könyváru forgalomba, a füzeteket megrendelés alapján szállították ki.⁵

1934–1937 között aztán hazánkban is megjelent *A tőke* I. kötetének teljes magyar nyelvű fordítása. E munkát Nagy Gábor álnéven Gergő Zoltán (1893–1975) végezte el, aki ekkor egy tőkésvállalat főkönyvelőjeként dolgozott, s emellett cikkeket jelentetett meg az MSZDP napilapjában, a Népszavában. A fordítás *A tőke* I. kötetének Engels által 1890-ben sajtó alá rendezett negyedik német kiadásán alapult. Az évenként megjelenő könyvrészeket közül az első az 1–4., a második az 5–11., a harmadik a 12–16., a negyedik pedig a 17–25. fejezetet tartalmazta. Mind a négy rész a *Mentor Könyvkiadónál* jelent meg, 2000–2000 példányban, az elsőhöz Jeszenszky Erik álnéven Molnár Erik (1894–1966) írt előszót. A megjelentetésre eredetileg a *Népszava Kiadó* vállalkozott, ám az MSZDP vezető ideológusa, Mónus Illés (1888–1944) olyan változtatásokat igényelt a szövegben, amelyeket a fordító nem fogadott el.

Gergő Zoltán eredeti elképzelése az volt, hogy *A tőke* mindhárom kötetét lefordítja. Az ország politikai vezetésének folyamatos jobbra tolódása azonban megakadályozta, hogy a II. kötet már elkészült magyar nyelvű szövege megjelenjen a könyváru forgalomban, s így az kéziratban terjedt az illegális munkásmozgalomban. Gergő Zoltán fordítása egyébként bizonyos fokig fordulópontot jelentett a marxizmus hazai értelmezésében, mivel jelentős szerepet játszott magyar nyelvű terminológiájának kialakításában. (Így például az ő fordításából származik az „újratermelés”, illetve a „felhalmozás” kategóriája.)⁶

2. A felszabadulás után, 1946–1949 között a *Magyar Kommunista Párt* (MKP), majd a *Magyar Dolgozók Pártja* (MDP), az átdolgozott és aktualizált Schönstein-füzetekkel népszerűsítette Marx politikai gazdaságtanát. A 12 füzetre tervezett sorozatból azonban a pártkiadó, a *Szakra Irodalmi és Lapkiadó Vállalat* gondozásában csak az első négy jelent meg, amelyek a *tőke* I. kötetét tankönyvszerűen tárgyalták. A szövegben szereplő idézetek már nem Schönstein fordításai voltak, hanem kisebb stilisztikai változtatásokkal a Mentor Könyvkiadónál publikált műből származtak. Példányszámot a Szakra sem tüntetett fel, ám az a tény, hogy az 1946-ban megjelent első három, majd az 1947-ben könyvárusi forgalomban került negyedik füzetet 1949-ig hatszor kiadták, széles körű elterjedésre utal.⁷

A sorozat publikálása azért szakadt meg, mert 1948-ban, majd 1949-ben a Szakra Nagy Tamás (1914–1993) és Rudas László (1885–1950) fordításában, 17 000, illetve 50 000 példányban megjelentette a *tőke* I. kötetét, a moszkvai *Marx–Engels–Lenin Intézet* által 1932-ben sajtó alá rendezett német nyelvű kiadás alapján. Ez az időszak az államszocialista berendezkedésre való áttérés kora volt, amelyben a marxizmus-leninizmus hivatalos ideológiának minősült. Ennek megfelelően, a Szakra Nagy (és a 6. fejezetig Rudas) fordításában 1951-ben 30 000 példányban megjelentette a *tőke* III., 1953-ban pedig 20 000 példányban II. kötetét, s így Marx alapművének kiadása lényegében teljessé vált. E publikálások szintén a moszkvai intézet által gondozott, 1933–1934, illetve 1932. évi német nyelvű kiadásokon alapultak. A politikai gazdaságtan kötelező tantárgyként bekerült a felsőoktatásba, aminek tankönyvei elsősorban a *tőke* I. és kisebb mértékben a II. és III. kötetét értelmezték és kivonatolták.

Ezt követően kisebb javításokkal utánnyomások jelentek meg. A *tőke* I. kötetét 1955-ben ismét a Szakra, III. kötetét pedig 1956-ban jogutódja, a Kossuth Könyvkiadó publikálta, 10 000, illetve 7000 példányban. 1961-ben a Kossuth mindhárom kötetet, változatlan formában, ismét közreadta. Az I. és a II. könyv 8000–8000, a III. pedig 5000 példányban jelent meg. Ezután – a *tőke* III. kötetének 1967. évi utánnyomása kivételével – az újabb publikálások az Engels által sajtó alá rendezett hamburgi kiadásokon (1890, 1893 és 1894) alapultak. 1967-ben a *tőke* I. kötete megjelenésének 100. évfordulóján e művet háromszor is publikálták, egyfelől kétszer a Kossuth gondozásában, önállóan, illetve Marx és Engels Műveinek (MEM) 23. köteteként, másfelől pedig az *Európa Könyvkiadó* keretében mű-

ködő *Magyar Helikon* kiadványaként. Ez utóbbit 4300 példányban jelentették meg, amelyekből 2200 számozott volt. Szintén háromszor publikálták 1968-ban *A tőke* II. könyvét. A Kossuth egyfelől önállóan jelentette meg, illetve a MEM-sorozat 24. köteteként, másfelől ismét a Magyar Helikon bibliofil kiadásként, 2700, s azon belül 650 számozott példányban. 1945 után e két Helikon könyv volt az egyedüli olyan kiadás, amelyet nem az MKP, majd az MDP, 1956-tól pedig a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) kiadvállalata publikált, ám a fordítás ellenőrzését és a szerkesztői munkát ez alkalommal is a Kossuth Könyvkiadó végezte. Utánnomásként 1973–1974-ben, majd 1978–1979-ben megint teljes terjedelemben publikálták *A tőkét*, miközben 1974-ben a III. könyv a sorozat 25. köteteként is megjelent. Példányszámot csak az 1978–1979-es kiadás tüntetett fel; ekkor mindhárom kötet 15 000–15 000 példányban került könyvárusi forgalomba. Utánnomásként 1984-ben is megjelentették *A tőke* mindhárom könyvét, 1986-ban pedig I. kötetét, ez utóbbit a MEM-sorozat részeként.

A tőke IV. könyvének tekintett Értéktöbblet-elméletek három kötete először 1958-ban, 1961-ben és 1963-ban jelent meg a Kossuthnál. Második kiadásukat, a MEM 26/I., 26/II. és 26/III. köteteként 1976-ban publikálták. 1985-ben, majd 1988-ban a MEM 47. és 48. köteteként *A tőke* mindhárom könyvének 1861–1863-ban készült kéziratát is közreadták. Szintén 1988-ban *A közvetlen termelési folyamat eredményei* (*A tőke* 6., kiadatlan fejezete) címmel az I. kötet második kéziratának utolsó része is megjelent a *Források* sorozatban, Glavina Zsuzsa és Lissauer Zoltán fordításában. E kézirat teljes szövegének publikálását a rendszerváltás akadályozta meg, melynek következtében aztán a Kossuth pártkiadói státusza is megszűnt.

Az önálló kötetek mellett 1975-ben, 1977-ben, illetve 1983-ban – utóbbi kettőt változatlan utánnomásként – a Kossuth *Marx és Engels Válogatott Művei* címen egy olyan háromrészes kiadványt is megjelentetett, mely *A tőke* négy könyvéből 470 oldalt tartalmazott. Ezt az összeállítást Recski Ágnes és Vörös Gyula szerkesztette, a MEM-sorozat alapján.

Az 1989–1990-ben lezajlott rendszerváltás, akárcsak az 1945-ös történelmi fordulat, döntő változást idézett elő *A tőke* elterjesztésének folyamatában is. Az elmúlt 27 évben Magyarországon Marx és Engels egyetlen művét sem adták ki, s munkásságuk az egyetemi tankönyvekből is csaknem teljesen kiszorult. A materialista történetfelfogás és a hozzá kötődő politikai gazdaságtan vizsgálatát az e tárgykörrel

foglalkozó kevés számú kutató az 1990 előtti kiadványokat (kivételesen idegen nyelvű kiadásokat) felhasználva végzi.

3. A *tőke* magyar nyelvű kiadástörténete egyértelműen jelzi, hogy annak folyamatát és sajátosságait elsődlegesen a társadalmi formaváltozások és az azokkal összefüggő várakozások, illetve más alapvető jelentőségű politikai események határozták meg. Nyilvánvaló, hogy a munkásmozgalom a kifejlődő polgári társadalom bázisán jött létre, megteremtve *A tőke* és általában a marxi-engelsi életmű elterjedésének előfeltételét. Ugyanakkor az 1848-as polgári forradalom csupán korai és jórészt agrárkapitalista jellegű termelési viszonyok számára biztosított teret a tőkés világgazdaság félperifériáján, s ráadásul a modern állam az 1867-es kiegyezés nyomán a dualista Monarchia keretében működött. Ily módon, viszonylag hosszú ideig a nemzeti kérdés háttérbe szorította, sőt részben elfedte a szociális problémákat, lassítva a munkásmozgalom fejlődését és a marxizmus elterjedését.⁸ Az MSZDP 1890-es megalakulását a II. Internacionálé és az Osztrák Szociáldemokrata Párt létrejötte ösztönözte, s e politikai erő megszerveződése indította el Magyarországon a marxizmus elterjedését, beleértve *A tőke* 1893-ban megjelentetett kivonatos ismertetését. A hazai szociáldemokrácia ugyanakkor szinte teljes mértékben a német mintát követte, s így Marx akkor ismert életművét is a Bernstein–Kautsky-vita kontextusában értelmezték. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy *A tőke* I. kötete helyett, mint már említettük, Kautsky elemző-ismertető művét adják ki, feltételezve, hogy annak szövege érthetőbb lehet az ipari munkások számára. Kétségtelenül hatást gyakorolt a marxi-engelsi életmű elterjedésének jellegére az anarchoszindikalizmus körüli vita is, amelynek vezető képviselője, Szabó Ervin kiadási tevékenységében inkább a közvetlenül politikai tartalmú írásokat preferálta. E korszakban egyébként a polgári radikálisok is eleinte komoly érdeklődést tanúsítottak a materialista történetfelfogás iránt, akárcsak Oroszországban a legális marxisták.

A központi hatalmak első világháborús veresége 1918 őszén a dualista Monarchia mindkét államában polgári demokratikus forradalomhoz vezetett, amelyet a modernkori magyar történelem legjelentősebb fordulópontjának tekinthetünk. A birodalom felbomlását egyrészt a nemzeti törekvések, másrészt az antanthatalmak idézték elő, mivel a győztesek elutasították a Habsburg-dinasztiával való érdemi tárgyalásokat, s ugyanakkor támogatták a csehek és a délszlávok elszakadását. Politikájuk azon a feltételezésen alapult, hogy

a cárizmus bukása után a dualista Monarchia végképp elvesztette egyensúlyozó szerepét, s fennmaradása egyébként is csak Németország agresszív céljainak újjáéledését segítené.⁹ A magyar polgári demokratikus átalakulás azután, a permanens forradalom marxi-engelsi elméletének megfelelően, a *Tanácsköztársaság* kikiáltásához vezetett, amihez az újabb magyar területek átadását követelő antant-jegyzék is hozzájárult. Mint előbb már említettük, a proletárdiktatúra rövid időszakában felmerült A *tőke* magyar nyelvű kiadásának terve, ám ezt az első szocialista kísérlet bukása megakadályozta. Az ezután létrejött ellenforradalmi – Antonio Gramsci fogalomhasználatával: passzív – restaurációs forradalmi rendszer egyfelől radikálisan korlátozta a munkásmozgalom mozgásterét, többek között betiltva a KMP-t, másfelől kiszélesítette a választójogot és részleges földreformot hajtott végre, a nagygazdákat és a középbirtokos parasztokat is bizonyos fokig bevonva a politikai hatalom gyakorlásába. E bővítés, s még inkább a súlyos nemzeti sérelmet okozó trianoni béke, szilárd legitimációs bázist biztosított e politikai rendszer számára, amely az újabb forradalom megakadályozását, illetve a területi revíziót állította politikája középpontjába.

A két világháború közötti időszakban elsősorban a társadalmi formaváltással kapcsolatos várakozások motiválták A *tőke* kiadásait és a marxi politikai gazdaságtan ismertetését. 1921-ben a KMP elsődlegesen azért bízta meg Guthot az I. kötet lefordításával, mert feltételezte, hogy az 1917 októberében kezdődött forradalmi periódus még nem zárult le, s így esély nyílhat a második Tanácsköztársaság kikiáltására. Az 1930-as években a kommunisták a világ gazdasági válságtól várták a forradalmi helyzet ismételt kialakulását, hiszen ekkor következett be az a mély krízis, amelyre Marx és Engels évtizedeken keresztül számított. E várakozás ösztönözte a Schöenstein-füzetek kiadását, csakúgy, mint Gergő Zoltán fordítását. Szocialista forradalom helyett azonban különböző szélsőjobboldali rendszerek jöttek létre, majd a náci Németország által kirobbantott II. világháborúban – 1941 áprilisában Jugoszlávia, június végén pedig a Szovjetunió megtámadásával – Magyarország is részt vett.

Az újabb világháborús vereség ismét radikális politikai változáshoz, az ellenforradalmi rendszer bukásához vezetett, a széles körben elterjedt vélekedésekkel szemben azonban 1944–1945-ben a társadalmi formaváltozás kérdése még nem dőlt el. Bár Magyarország jórészt a szovjet érdekszférába került, Moszkva a szövetséges hatalmak egyiségének fenntartása érdekében ekkor még kifejezetten ellenezte a

közép-kelet-európai és a balkáni térség államszocialista átalakítását. Az MKP, ezen irányvonalnak megfelelően, nem a szocialista, hanem a független demokratikus Magyarország megteremtését nevezte alapvető feladatának.¹⁰ Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a párt nem kezdte meg a marxizmus-leninizmus eszmerendszerének terjesztését, aminek keretében az átdolgozott Schönstein-füzeteket is kiadta. 1947 elején azután a Szovjetunió és az angolszász nagyhatalmak közötti végleges szakítás következtében, a szovjet vezetés, elsősorban biztonságpolitikai megfontolásból, úgy döntött, hogy kikényszeríti a közép-kelet-európai és a balkáni térség, köztük Magyarország államszocialista átalakítását, ami a sztálini modell bevezetését jelentette. Ily módon hazánkban is egy sajátos, kétszakaszos változás zajlott le, amely lényegében a permanens forradalmat imitálta. Mind a polgári demokráciára, mind a proletárdiktatúrára való áttérés ugyanis alapvetően külső hatáson, a szovjet csapatok jelenlétén alapult, s nem az osztályerőviszonyok radikális átalakulása következtében zajlott le.

A *tőke* I. kötetének harmadik magyar nyelvű fordítása időben egybeesett a sztálini modell bevezetésével, a III., majd a II. kötetet pedig már e szisztéma kiépülése után a politikai erőszak légkörében adták ki. Ugyanakkor e korszak hivatalos ideológiájában Marx és Engels életműve bizonyos fokig háttérbe szorult Lenin s különösen Sztálin munkásságához képest, melyhez írásaik dogmatikus értelmezése társult. Bár 1953 nyarától egyfajta ellentmondásos enyhülés következett be, a felhalmozódott politikai feszültségek, az SZKP XX. kongresszusának hatásával összekapcsolódva, 1956 októberében nemzeti felkeléshez vezettek. Az akkori események egyértelműen bizonyították az államszocialista rendszer legitimációjának csaknem teljes hiányát, amit a Kádár-rendszer a sztálinizmus fokozatos felszámolásával, az életszínvonal látványos javításával és az erőszak helyett mindinkább a hegemoniára, a konszenzusra építő politikával próbált orvosolni.

A hivatalos ideológiában is érzékelhető változások történtek. Megkezdődött Marx és Engels életművének sorozatként történő kiadása, miközben Sztálin elméleti írásai éles bírálat tárgyát képezték. Ezzel összefüggésben megélénkült az érdeklődés a materialista történetfelfogás és a marxi politikai gazdaságtan iránt, s mint később részletesebben kifejtjük, e korszakban jelentős interpretációk, illetve azokra épülő új tudományos eredmények születtek. A *tőke* elterjesztésében különleges szerepet játszott az 1967-es év, amikor a I. kötet kiadásának 100. évfordulója egybeesett az új gazdasági mechanizmus,

a tervszerű piacsabályozás bevezetésének előkészítésével. Emellett Magyarországon is érezte hatását az 1960-as évek Marx-reneszánsza, amit meghatározó jelentőségű, nyugati marxista szerzők kiadása is közvetített. Sűrűsödtek *A tőke* köteteinek utánnnyomásai is, olvassóságuk azonban ekkor sem vált széleskörűvé.

Válságjelenségek ugyanakkor már az 1970-es évek elején megjelentek. Lényegében ezeket anticipálta a marxi életmű, s különösen *A tőke* tudományos értékének megkérdőjelezése.¹¹ A gazdasági növekedés belső erőforrásainak kimerülése, s ettől nem függetlenül az 1970-es évek végétől az ország megállíthatatlan eladósodása aztán egyre mélyülő gazdasági válságot idézett elő, amelyet a társadalom felé az életszínvonal stagnálása, illetve csökkenése közvetített. E helyzet véget vetett a látszólagos politikai konszolidációnak, jelezve, hogy a többség csak elfogadta, de nem támogatta az államszocialista berendezkedést. Végezetül, a nagyhatalmi, szovjet–amerikai megegyezés nyomán, mint közzismert, 1989–1991-ben a térség egészében, így Magyarországon is újabb társadalmi formaváltozás, a polgári társadalom restaurációjának folyamata zajlott le. Mindazonáltal, mint korábban szintén jeleztük, az 1980-as években nemcsak *A tőke* utánnnyomásai folytatódtak, hanem magyar nyelven addig ismeretlen kéziratok is megjelentek, a marxizmus azonban ekkor már alig vagy egyáltalán nem befolyásolta a közgondolkodást.

Az 1989–1990-ben lezajlott rendszerváltás a szocializmus valamennyi formáját hiteltelenítette, a társadalmi berendezkedés egyetlen életképes alakulatának nyilvánítva a szabad piacgazdaságnak nevezett kapitalizmust. Az a korabeli, nyugati szociáldemokrata vélekedés, hogy a „kommunizmus” bukása nem jelentette a tőkés rendszer győzelmét, teljesen hibásnak bizonyult. Az 1990–2010 közötti polgári demokratikus periódusban a marxizmust csak tudománytalan eszmarendszernek tekintették¹², a 2010-ben lezajlott újabb rendszerváltás nyomán létrejött keresztény-nemzeti, illiberális kurzusban viszont politikailag veszélyesnek is minősítik. Ilyen körülmények között, némiképp életkori okok miatt is, a marxista kutatók és kutatások száma alacsony,¹³ s azok is, miként ezt Göran Therborn egyetemes érvénnyel megállapította, egyáltalán nem befolyásolják a magukat baloldalinak nevező pártokat sem. Újabb Marx-reneszánszra Magyarországon feltehetően hosszabb ideig kell várakozni, miközben a restaurált félperifériás kapitalizmus sajátosságai a materialista történetfelfogás és a hozzá kötődő marxi politikai gazdaságtan nélkül lényegében értelmezhetetlenek.

II. A tőke hatása a magyar tudományos gondolkodásra

1. A tőke hatása a magyar tudományos gondolkodásra a XX. század elején az ún. második reformnemzedék időszakában kezdődött, amikor szociáldemokrata és polgári radikális teoretikusok a materialista történetfelfogást is felhasználták társadalomátalakító törekvéseik alátámasztására. Mindazonáltal, e korszakban átfogó jellegű, Marx főművét értékelő, netán továbbfejlesztő kutatási eredmények nem születtek. A korabeli szerzők közül A tőkével elsősorban a már említett Szabó Ervin, az 1918-as polgári demokratikus forradalom kormányában pénzügyminisztériumi államtitkári, majd pénzügyminiszteri tisztséget vállaló Szende Pál (1879–1934) és az 1919-es Tanácsköztársaság Népgazdasági Tanácsának elnöke, Varga Jenő (1879–1964) foglalkoztak; utóbbi egyébként az első szocialista kísérlet bukását követően a Szovjetunióba emigrált, és évtizedeken keresztül ott folytatta tudományos tevékenységét.

Varga, Szabó Somló Bódog (1873–1920) jogbölcselelővel a materialista történetfelfogásról folytatott vitájában, röviden vázolta az állandó és változó tőke megkülönböztetésére, a tőke növekvő szerves összetételére, a tőkeakkumulációra és az ipari tartalékseregire vonatkozó marxi elméletet, cáfolva Malthus tanait és a természetes kiválasztás törvényét. Szende Pál, a német szociáldemokrácián belüli vitákhoz is kapcsolódva, az abszolút elnyomorodás Marxnak tulajdonított teóriáját bírálta, néhány adattal jelezve az angol, a német és az amerikai munkásosztály reálbér-növekedését. Varga Jenő Rudolf Hilferding (1877–1941) *Fináncsőke* című művének ismertetésekor hivatkozott röviden A tőke II. kötetének újratermelési sémáira, s ennek során a korabeli aránytalansági elmélettel összhangban magyarázta a gazdasági válságokat.¹⁴

A két világháború közötti időszakban, az ellenforradalmi rendszerben A tőkét érintő írások szinte teljesen hiányoztak a tudományos gondolkodásból, amit a korábban említett Schönstein-füzetek kiemelkedő szerepe is bizonyít. 1945 után A tőke, miként erre már utaltunk, egyetemi tananyaggá vált, a korabeli tankönyvek azonban többnyire leegyszerűsítéseket, nem egyszer vulgarizált állításokat tartalmaztak. Az 1956-ot követő időszakban viszont e téren jelentős fordulat következett be; néhány magas színvonalú filozófiai, történelemelméleti, antropológiai és politikai gazdaságtani mű elemezte, illetve fejlesztette tovább Marx és Engels alapvető jelentőségű munkáit, beleértve A tőkét is. Emellett A tőke egyes állításai a marxista politológia és jogtu-

domány megalapozásához is hozzájárultak. E fellendülésnek vetett véget az 1970-es években kibontakozott válság, majd az 1989–1990-ben lezajlott rendszerváltás. Az ezt követő időszak (neo)marxista kutatói a materialista történetfelfogást és a politikai gazdaságtant részben az 1970-es években megjelent világrendszer-elmélettel összekapcsolva vizsgálták. Terjedelmi okok miatt e rövid összegzésben csupán az 1960–1980 közötti időszak négy szerzőjének öt művét érinthetjük.

2. A nemzetközileg legismertebb magyar marxista filozófus, Lukács György, eredetileg német nyelvű főművében, az először 1971-ben megjelent *Ontológiában* *A tőkét* alapvetően nem politikai gazdaságtani, hanem filozófiai szempontból vizsgálta.¹⁵ Elemzése elsősorban azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a *Grundrisse* Bevezetésében megfogalmazott módszertani követelmények, mindenekelőtt az absztrakciók fokozatos feloldásának elve miként érvényesültek *A tőke* felépítésében. Emellett Marx főművének egyes kategóriáit, illetve állításait bizonyítékként használta két ontológiai alaptétele, a természeti korlátok fokozatos visszaszorulása, illetve a teleológiai tételezések és az oksági realizációk ellentmondásos viszonya alátámasztására.

Lukács úgy látta, hogy a politikai gazdaságtan módszere, amelyet Marx az absztrakcióktól a konkrét meghatározások teljességéig való eljutás miatt „visszafelé megtett útnak” nevezett, a *történeti-genetikus* és az *elvonat-rendszerző* megközelítések szerves egységét feltételezi. Véleménye szerint, e követelmény egyértelműen érvényesült *A tőke* szerkezeti felépítésében, aminek kiindulópontját egy meghatározó jelentőségű absztrakciós folyamat alkotta. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy Marx az elvonatkoztatás során sohasem egy részt szigetelt el, hanem olyan kategóriákat alakított ki, amelyek a gazdaság teljes területét átfogták, s így állandó érintkezésben maradtak a társadalmi lét totalitásával, beleértve a gazdaságon kívüli viszonyokat.¹⁶

Lukács értelmezésében, a marxi elemzés az első ilyen fogalmat az értékben találta meg, amely a lét struktúrájának legfontosabb elemét, a termelés társadalmiságát mutatta meg. E kategóriához, a szerző szerint, Marx módszerének kettőssége alapján jutott el; nem logikai dedukcióval, ám nem is a kifejlődés egyes történelmi szakaszainak leírásával, hanem a sajátos, előbb már említett szintézissel, egyesítve a történeti ontológiát a reális törvényszerűség teoretikus feltárásával. E megközelítéssel magyarázta, hogy *A tőke* I. kötetének első fejezete nem fejtette ki részletesen az érték történelmi kialakulását, csupán jelezte annak döntő szakaszait a szórványos és véletlenszerű

kezdetektől az elméleti lényegét kifejező teljes kibontakozásig. Ezt követően Lukács röviden utalt arra, hogy a pénz szükségképpen az általános értékformából keletkezett, hozzátéve azt is, hogy a gondolati levezetés ez esetben sem logikai dedukcióval, hanem a létszerűség alapján történt.¹⁷

Az I. kötet alapvető jelentőségű absztrakciójának tekintette Lukács azt is, hogy a mű ezen részében minden árut értékén adnak el és vásárolnak meg. Ugyanakkor rámutatott arra, hogy ez az elvonatkoztatás az áruforgalom valóságos alaptörvényére épült, amely az árak ingadozásain keresztül az összesség számára mindig érvényesül. Ebből vezette le azt az állítását, hogy *A tőke* I. kötete nem absztrakcióként hat, hanem a valóság képmásának látszik, noha az összmű felépítése azt jelzi, hogy Marx a kifejtés e fázisát mégis elvonatkoztatásként értelmezte.

Elemzésének következő mozzanataként azt fejtegette, hogy az I. könyv a gazdasági cselekvők egyedi aktusait ragadta meg, vagyis mikroökonómiai síkon vizsgálódott. Megítélése szerint, Marx e szintről úgy közeledett az összefolyamat feltárása felé, hogy új ontológiai elemeket felhasználva, megkezdte az absztrakciók feloldását. Ezzel összefüggésben Lukács leszögezte, hogy a modern gondolkodásban széles körűen elterjedt felfogással szemben, a résztől az összefolyamattig vezető út nem további elvonatkoztatásokat igényel, hanem az absztrakciók bizonyos korlátainak leküzdését feltételezi.¹⁸

E megközelítés egyben azt jelentette, hogy Lukács számára *A tőke* további két kötete a marxi módszertannak megfelelően a konkretizálás előrehaladását valósította meg. A II. könyvet úgy értékelte, hogy abban az egyedi aktusoktól megkezdődött az összefolyamatra történő átmenet, a gazdasági reprodukció három újratermelési folyamatának egységként való ábrázolásával. Ehhez hozzáfűzte, hogy az ipari, a kereskedelmi és a pénztőke újratermelése három fokozatot tartalmaz, hiszen mozzanatait a pénztőke, a termelőtőke és az árutőke körforgása alkotja, bizonyítva a reprodukció társadalmi kontinuitását.

Mindazonáltal Lukács szerint, Marx, miközben feloldotta az I. kötet absztrakcióit, újabbakat vezetett be. Egyfelől kiindulópontnak az egyszerű, akkumuláció nélküli újratermelést választotta, s arról tért át a bővített, másrészt reprodukciós sémái nem vették figyelembe a termelékenység növekedését. Ez utóbbival kapcsolatban Lukács, letérve a filozófiai megközelítés útjáról, azt javasolta, hogy a kutatók e szempontot is érvényesítsék az újratermelés vizsgálata során, mert ily módon hatékonyabban használhatják fel Marx gazdaságtanát korunk

társadalmának megismerésére. A II. kötet elemzését aztán azzal zárta, hogy Marx a termelés I. és II. osztályának megkülönböztetésével és az anyagi pótlás jelentőségének hangsúlyozásával nyilvánvalóvá tette használati érték és csereérték elválaszthatatlan, dialektikus összetartozását.¹⁹

Lukács értelmezésében, Marx a III. kötetben csak azért folytathatta a kezdeti absztrakciók feloldását, mert az előző részben a reprodukciót a maga teljességében ragadta meg. E konkretizálás döntő mozzanatát a profitráta elméletében találta meg, amely annyiban lépett túl a II. könyvön, hogy az az újratermelés folyamatában még az áruk értékalapú adásvételét, s ennek alapján az értéktöbblet körforgását ábrázolta. Ezzel összefüggésben Lukács az átlagprofitráta kialakulásának két reális történeti feltételét is megfogalmazta, a termelőerők viszonylagos fejlettségét és a tőkeáramlás szabadságát. Ez utóbbi hiánya ugyanis az innovációs vállalkozásoknál tartós monopóliumot, s azon nyugvó extraprofitot eredményezne, melynek bázisát az egyedi és a tényleges érték különbsége alkotná. A szerző egyébként itt utalt arra, hogy a termelőerők növekedése a profitráta tendenciális süllyedését idézi elő.

Gondolatmenetét folytatva, Lukács a profittá vált értéktöbblet felosztását is röviden érintette, ami egyben a kereskedelmi és a pénz-tőke, valamint a földtulajdon tőkés társadalmon belüli szerepének meghatározását is jelentette. Ebből két alapvető jelentőségű következtetést vont le. Egyrészt úgy látta, hogy a gazdasági élet valamennyi aktív szereplőjének konkretizálása tette lehetővé az osztályszerkezet bemutatását, másrészt a kereskedelmi és a pénz-tőke, valamint a földjáradék össz gazdasági besorolásával magyarázta történeti fejlődésük viszonylag részletes kifejtését. Ez utóbbiak ugyanis a polgári társadalom kialakulása előtt önállóan léteztek és egyes általános- elvont sajátosságuk ellenére a prekapitalista formákban teljesen más gazdasági-társadalmi funkciókkal rendelkeztek.²⁰

Mint korábban már említettük, *A tőke* módszertani problémáinak tárgyalása mellett Lukács e művet két ontológiai alaptézisének bizonyítására is felhasználta. A természeti korlátok visszaszorulását, amit az ontológiai értelemben felfogott haladás lényegének tekintett, elsősorban a tisztán társadalmi pénzben, az abszolút értéktöbbletet felváltó relatív értéktöbbletben, valamint a gépek bevezetésében találta meg. Szintén kizárólagosan társadalmi jellegű kategóriának nevezte az értéket is, miközben ekkor is hangsúlyozta, hogy az elválaszthatatlanul kötődik a természeti alapú használati értékhez.²¹

A másik ontológiai alaptézist, a teleológiai tételezések és az oksági realizációk ellentmondásos viszonyát Lukács a profitráta tendenciális süllyedésén keresztül mutatta be. E törvényszerűség érvényesülésekor ugyanis a teleológiai aktusok éppen az ellenkezőjét eredményezik annak, amit a cselekvők célul tűznek maguk elé, hiszen a profitmaximalizálási törekvések a tőke szerves összetételének növekedéséhez, a szükséges munkaidő csökkenéséhez, s ezáltal tendenciálisan a profitráta süllyedéséhez vezetnek. Véleménye szerint, ez esetben egzaktan ellenőrizhető formában jelenik meg az a marxi tétel, hogy „az emberek maguk csinálják ugyan a történelmüket, de a történelmi folyamat eredményei eltérnek az általános és egyéni – kiiktathatatlan – akaratnyilvánításoktól, sőt gyakran éppen ellentétesek ezzel”.²²

3. Sajátosan használta fel *A tőke* három kötetének egyes állításait az eredetileg sinológus végzettségű Tőkei Ferenc (1930–2000) is, aki a hagyományos alapformáció értelmezést elvetve rekonstruálta, s egyben lényeges pontokon tovább is fejlesztette Marx társadalmi formaelméletét. 1960-ban írt, és először 1965-ben megjelent könyvében *A tőkéből* mindenekelőtt a társadalmi forma két, egymástól némiképp eltérő definícióját idézte. Az I. kötetből átvett meghatározás szerint: „Csak az a forma, amelyben a többletmunkát a közvetlen termelőből, a munkásból kiperéselik, különbözteti meg a gazdaság társadalomalakulatait egymástól, például a rabszolgaság társadalmát a bér munkáétól”.²³ A II. kötetből származó definíció ugyanakkor a munkások és a termelési eszközök viszonyára épült, hangsúlyozva, hogy „a társadalmi szerkezet különböző gazdasági korszakait éppen az a sajátos mód különbözteti meg egymástól, ahogyan ez az egyesülés megvalósul”.²⁴ Tőkei e definíciók esetében nem látott ellentétet, mivel felfogása szerint, mindkettő a termelés és előfeltételei viszonyáról, vagyis a tulajdonformáról szólt.

Következő lépésként a szerző *A tőke* I. kötetéből vett idézetekkel bizonyította, hogy az „ázsiai termelési mód” kategóriája Marx történetfelfogásának szerves részét képezte, amely nélkül még a kapitalizmus politikai gazdaságtanát sem dolgozhatta volna ki. Ezek közül legfontosabbnak az ősrégi indiai falvak munkamegosztási és közösségi földtulajdoni viszonyait leíró szövegrészt tekintette, amely Marx elméletében az ázsiai társadalmak változatlanóságát, államaik despotikus jellegét, illetve azok folytonos felbomlását és újjáalakulását magyarázta. Szintén hivatkozott e célból arra az állításra, amely szerint az állami adó elemét alkotó természetbeni földjáradék Ázsiában fenntartja a

régi társadalmi formát, valamint egy olyan lábjegyzetre is, amely az India kis termelési szervezeteit összefogó államhatalom egyik anyagi alapzatának a vízellátás szabályozását nevezte.²⁵

Míg az eddig említett idézetekben az „ázsiai termelési mód”-ra történő utalások a tőkés társadalomtól eltérő berendezkedések példáuliként jelentek meg, a III. kötetből Tőkei olyan szöveghelyekre hivatkozott, melyek a három prekapitalista társadalmi formát szisztematikusan elhatárolták egymástól. Ezek egyik részét a kereskedő- és pénztőkérő szülő szakaszok történeti fejezeteiből idézte, amelyek az „ázsiai”, az antik és a feudális termelési mód meghatározó jelentőségű különbségeit egyfelől a kizsákmányoló tulajdonosok, az adószedő állam, a rabszolgatartó és a hűbérúr eltérő státuszával, másfelől az egyes formációk sajátos dinamikájával jellemezték. Ez utóbbi tárgykörben Tőkei főként azokra a marxi gondolatmenetekre hivatkozott, amelyek szerint a kereskedőtőke és az uzsora bomlasztó hatásának eredménye alapvetően a fennálló termelési mód jellegétől függ. Így az antikvitásban a kereskedelmi tőke kifejlődése a rabszolga-gazdálkodáshoz, modern körülmények között viszont tőkés berendezkedéshez vezetett, az uzsora pedig az „ázsiai” formákban csupán gazdasági züllöttséget és politikai romlottságot idézhetett elő, míg a feudalizmusban tönkretette a hűbérurakat és a kistermelőket, illetve hozzájárult a munkafeltételek tőkévé változtatásához.²⁶ Az idézetek másik része a földjáradékkal foglalkozó szakasz bevezető, illetve történeti fejezetéből származott. E szöveghelyek az „ázsiai termelési mód” esetében egyértelműen jelezték, hogy a föld állami főtulajdona a közösségek képviselőin nyugodott, s egyben a rabszolgatartó gazdálkodást is élesen megkülönböztették a kizsákmányolás keleti és feudális formáitól, valamint ez utóbbiakat egymástól.²⁷ Mindazonáltal az egyes prekapitalista társadalmi alakulatok tulajdonviszonyainak teljességét e fejtegetések sem tartalmazták, így azokat Tőkei könyvének második fejezetében a *Grundrisse* alapján mutatta be.

E sajátos helyzetből Tőkei egy későbbi, 1966-ban írt, s először 1968-ban kiadott művében azt a következtetést vonta le, hogy *A tőke* három kötete és a *Grundrisse* nem helyettesíthetik egymást. „...»A tőke« – sohasem véglegesített – három könyvébe bizonyos elemzések úgy kerültek bele, hogy igazi jelentőségük homályban maradt az olvasók és az interpretálók előtt. Egész sereg olyan probléma van, amelynek »alapvonalait« Marx csak a »Grundrisse«-ben vázolta fel, s amelyekre »A tőke« három (vagy négy) könyvében csak néhány szavas utalást tett. Ilyenformán igaz ugyan, hogy a »Grundrisse« nem

helyettesítheti számunkra »A tőké«-t, de ugyanakkor »A tőke« sem helyettesítheti számunkra a »Grundrisse«-t...²⁸

Tőkei egyébként nemcsak rekonstruálta, hanem, mint erre már utaltunk, jelentős mértékben tovább is fejlesztette a társadalmi formaelméletet. Számos kutatóval ellentétben nem azt vizsgálta, hogy milyen okok idézték elő a keleti stagnálást, mivel az őstársadalom „ázsiai termelési mód”-dá történő átalakulását természetadta, különös tényezők közrehatása nélküli folyamatként értelmezte. Sajátos magyarázatot igénylőnek a föld kettős, köz- és magántulajdonára épülő antik társadalmi formája létrejöttét tekintette, s ezáltal egyben szakított a történelem egyenes vonalú, lineáris felfogásával.²⁹ Mivel a feudális termelési mód az antikvitás és az őstársadalom szisztematikus érintkezése nyomán fejlődött ki, s e társadalmi-gazdasági alakulat felbomlása vezetett a kapitalizmus kialakulásához, Tőkei elmélete, legalább is nagy vonalakban, magyarázatot adott arra, hogy miért Nyugat-Európában szerveződött meg a tőkés társadalom, s vált e régió, az egykori fehértelepes angolszász gyarmatokkal együtt, a világ gazdaság centrumává.

4. Szintén sajátosan – a *Grundrisse* és *A tőke* 1861–1863-ban keletkezett kéziratai elemzésével összefüggésben – használta fel az I. kötet végleges szövegét Ágh Attila 1979-ben kiadott könyvében, ahol antropológiai vizsgálatának középpontjába – a politikai gazdaságtani kifejtést alapként értékelve – a marxi emberkép lényegének és a polgári felfogással való ütközésének feltárását állította. Gondolatmenetének kiindulópontját az az állítás alkotta, hogy az emberkoncepció ökonomista redukciója, illetve a termeléstől elszakított kulturális és humanista megközelítések egyaránt ellentétesek a marxi intenciókkal. Ezen előfeltevés nyomán úgy látta, hogy *A tőke* I. kötete, amely legteljesebben érvényesítette a *Grundrisse* Bevezetésének módszertani követelményeit, a munka- és a termelési folyamat, illetve az egyszerű és a tőkés árutertermelés megkülönböztetésével az emberfogalom öt szintjét dolgozta ki. Az első két kategória, amely általános fogalomnak minősül, Ágh szerint, az általában vett embert, valamint a társadalmi egyént alapozta meg, mint az elvontan felfogott, a természettel való anyagcserét jelentő munka, illetve a mindenkor termelés és fogyasztás érintkező-viszonyt teremtő szubjektumát. Formameghatározottság a harmadik szint, a totális egyszerű árutertermelés elvont egyéne esetében sem érvényesült, hiszen, mint ezt a szerző nyomatékosan hangsúlyozta, a teljes körű, kifejezett piaccgaz-

daság történelmi realitásként csak a tőkés termelési módban jelent meg, amelyben a szabadság és egyenlőség szubjektuma mellett már az osztályegyenlőség jutottak meghatározó szerephez. Ezért Ágh a negyedik kategóriát, a tőkés árutertermelés osztályegyenlőségét, a burzsoázist és a bér munkást nevezte a polgári társadalom konkrét főszereplőinek, leszögezve, hogy abban egyenlőtlenségi viszonyuk bizonyul lényegi meghatározásnak a forgalom jelenség- és látszatvilágával szemben. Végezetül ötödik szintnek a személyiséget tekintette, ám annak ki- fejlődését csak az osztályviszonyok keretei között találta reálisnak.³⁰

Ágh szerint, ezen emberfogalmak kidolgozása tette lehetővé, hogy Marx *A tőke* I. kötete első szövegtervezetében elméleti-logikai úton ábrázolta a pénzről a tőkére való átmenetet. E levezetés lényegét abban látta, hogy a Bevezetés követelményének megfelelően, az egyszerűbb és absztraktabb kategóriáktól, vagyis az árutól és a pénzárutól jutott el a konkrétabb és kifejtettebb meghatározásokhoz, a tőkéhez és az osztályegyenlőséghez. E téren döntő jelentőségű mozzanatként a munkaerő használati értéke és csereértéke közötti dialektika kifejtését tekintette, ami egyben a munkabérelmélet megalapozását is jelentette.³¹

A szerző az előmunkálatok és az *Értéktöbblet-elméletek* beható elemzése során éppen a használati érték és az érték kapcsolatának tárgyalásakor használta ismét *A tőke* három kötetének néhány alapvető fejtegetését. Ezek alapján kimutatta, hogy a marxi felfogásban a használati érték csupán a totális egyszerű árutertermelés modelljében nem képezte a politikai gazdaságtan tárgyát, mivel abban az közömbös a csereérték iránt, s így kívül áll a gazdasági formameghatározáson. Tőkés árutertermelés esetén viszont az értékelmélet duális jellegét hangsúlyozta, mely már a munkaerőárut is jellemzi, hiszen használati értéke éppen abban nyilvánul meg, hogy érték forrását képezi.³²

5. Ágh az értékelmélet ilyen jellegű ábrázolásakor jelentős mértékben támaszkodott Bródy András (1924–2010) azon tanulmányára, mely *A tőke* I. kötete kiadásának 100. évfordulójára jelent meg, s célja annak bemutatása volt, hogy Marx gazdaságfelfogása a matematikailag később Neumann János (1903–1957) által megfogalmazott dualitás elvét érvényesítette. Bródy ezen elv közgazdasági lényegét abban látta, hogy a fejlett munkamegosztással és az árutertermeléssel kialakult a termékáramlással ellentétes pénzmozgás is, amely az előbbi áramlások „duálisát” alkotja. Álláspontja szerint ez a dualitás érvényesült *A tőke* I. kötete első szakaszában a használati érték és az

érték viszonyának kifejtésében, jelezve azt is, hogy ez a kétoldalúság nemcsak a kifejlett pénzformában, hanem már az egyszerű, egyes és véletlen cserében is megjelent, amelyben az egyik áru értéke a másik használati értékében fejeződött ki. Szintén ezt az elvet találta meg a munka kettős jellegének, a használati érték és érték különbsége okának feltárásában is, ami egyébként nemcsak az árutermelést, hanem a társadalmi munka valamennyi formáját jellemzi.³³

A szerző azt is hangsúlyozta, hogy a dualitás elve nemcsak az I. kötet első szakaszában, hanem a mű egészében is érvényesült, kapcsolatot teremtve valamennyi kategóriája között. Ilyen duális fogalompárnak tekintette az I. kötetben a munkafolyamatot és az értékesítési folyamatot, a terméktöbbletet és az értéktöbbletet, illetve a *tőke* technikai és értékösszetételét. Hasonló összefüggést talált a II. kötetben a munkafolyamat konkrét időbeli lefolyása, vagyis a sajátos használati értékek körforgása és a társadalmi tőke ebből fakadó forgalmi folyamata és formaváltozása között. Duális fogalompárokat mutatott ki a III. kötetben is, feltételezve, hogy a termelési árak elmélete a bővített újratermelés duális oldalának kifejtését jelentette, amelyben a termelési szintek ingadozásának az áringadozások, a termelés átlagos bővülési ütemének pedig az átlagprofitráta képezte a természetes ellentettjét. Végezetül a járadékelméletet úgy értelmezte, hogy az a korlátozottan újratermelhető javak problematikáját a járadékok és monopolárak teóriájával kapcsolta össze.³⁴

Bródy azzal a kérdéssel is foglalkozott, hogy Marx miként jutott el a duális szemléletmódhoz, illetve e megközelítés miként tűnt el vagy legalább is szorult háttérbe a magát marxistának valló politikai gazdaságtanban. Akárcsak később Ágh, ő is idézte azt a tézist, amely szerint a használati érték csak a gazdasági formameghatározás iránti közömbösség esetén esik kívül a vizsgálódás körén. Elemzésében aztán tovább is lépett e meghatározásnál, hangsúlyozva, hogy Marx újratermelési sémáinak kidolgozásakor ismerte fel igazán a használati érték, a primális oldal formameghatározó szerepét. A dualitás elhanyagolását a II. Internacionálé teoretikusaitól eredeztette, s e hibás megközelítés folytatását a sztálini közgazdaságtanban találta meg. Véleménye szerint ennek következtében a *tőke* lazán összefűzött részekre, érték-, újratermelési, járadék- és válságelméletre esett szét, miközben két téves teóriával, az összeomlási és az elnyomorodási elmélettel egészült ki. E torzulások leküzdését Bródy a dualitás elvéhez való visszatérésben látta, ám egyben arra is utalt, hogy a *tőke* kezdete és nem befejezése a marxista közgazdaságtannak.³⁵

- ¹ Hanák Péter: Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es évek első felében, In *Magyarország Története 1890–1918*, 1. kötet. Szerk.: Hanák Péter és Mucsi Ferenc. Budapest, Akadémia Kiadó, 1978, 122.
- ² *Tőke és munka*. Népszerű kivonat Marx Károly „*Das Kapital*” című korszakalkotó munkájából Marx életrajzával. Budapest, Magyar Munkáskönyvtár VI. füzet, Budapesti Könyvnyomda és Kiadó Szövetkezet 1893, 29–30; 64.
- ³ Erényi Tibor: Garami Ernő és a magyar szociáldemokrácia, In *Szocializmus a századelőn*. Szerk.: Erényi Tibor. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979, 62.
- ⁴ Karl Marx: *A tőke* I. kötete (I–II. könyv). A fordító, Guth Antal utószava. Bécs, Verlag, Julius Fischer, 1921, II. 237.
- ⁵ Hermann Duncker, Alfons Goldschmidt, Karl A. Wittfogel: *Marxistische Arbeiterschulung* [Marxizmus, Marx közgazdaságtana, fordította Schönstein Sándor] (Nem került könyvtáruusi forgalomba.)
- ⁶ Kozák Péter: Gergő Zoltán. nevpont.hu, 2013. <http://www.nevpont.hu/view8475>
- ⁷ *Marx politikai gazdaságtana* 1–3. Budapest, Szikra Kiadás, 1946; *Marx politikai gazdaságtana* 4. Budapest, Szikra Kiadás 1947.
- ⁸ Marx szerint, „vannak országok, mint Olaszország, Magyarország, Lengyelország, amelyeknek népe majdnem kizárólag a nemzeti függetlenség helyreállításával van elfoglalva – s amelyek ennek következtében nem tudnak szociális problémáikkal foglalkozni.” Marx: Az orosz győzelem – Anglia és Franciaország helyzete. New York Daily Tribune, 1853. december 27. In *MEM* 9. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1964, 515.
- ⁹ Engels lényegében pontosan előre jelezte a dualista Monarchia felbomlását. „Ha a cárizmust eltiporták, utána a ma Bismarck által képviselt baljós hatalom, megfosztva fő támaszától, össze fog omlani, Ausztria darabokra fog széthullani, mert elveszt egyetlen létjogosultságát, azt, hogy pusztá létezésével meggátolja a hódító cárizmust a Kárpátok és a Balkán szétszórt nemzeteinek bekebelezésében... Ha holnap Pétervárott megbuknék a zsarnokság, holnapután Európában nem lenne többé Ausztria–Magyarország.” *Engels Ion Nadejdehez* (1854–1928), 1888. január 4. In *MEM* 37. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977, 5.
- ¹⁰ Révai József (1898–1959), az MKP főideológusa, 1945 februárjában úgy fogalmazott, hogy „Ha mi itt, most, Magyarországon arra törekednénk, hogy proletárdiktatúrát csináljunk..., akkor ez nem nemzetközi, hanem szűk nacionalista politika volna, akkor nem törődnénk a Szovjetunió nemzetközi politikájával, sőt, közönséges provokáció volna, mert alkalmas volna arra, hogy ellentétet provokáljon ki a Szovjetunió és nagy szövetségesei, Anglia és Amerika között.” Révai József: Miért harcol a Kommunista Párt a független, szabad, demokratikus Magyarorszáért? (1945. február 9.) *MKP szeminárium*. 1. füzet 13.
- ¹¹ Miként a forradalmakat többnyire az uralkodó osztályon belül ellentétek kiéleződése indította el, *A tőke* tudományos értékének kétségbe vonása is egy marxista műhelyben, Lukács György Budapesti Iskoláján belül kezdődött. E filozófiai irányzat három tagja, Bence György (1941–2006), Kis János (1943–) és Márkus György (1934–2016) 1972-ben írták meg „Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?” című műüket, amelyben elsősorban az osztrák közgazdasági iskola tételeire

támaszkodva, érvénytelennek nyilvánították a munkaérték-elméletet, s az arra épülő munkaidő-gazdaságtant. Mivel az MSZMP vezetése 1973-ban e kihívásra nem elméleti vitával, hanem adminisztratív retorzióval reagált, a három szerző munkája számos értelmiségit fordított szembe a marxizmussal, illetve az államszocialista berendezkedéssel.

- ¹² Valójában a közép-kelet-európai és balkáni rendszerváltások, paradox módon, a materialista történettudományt igazolták. Marx szerint ugyanis, a munkásosztály politikai győzelme a burzsoázia felett mindaddig csak időlegesen bizonyulhat, amíg „a történelem folyamatában, »mozgásában« még nem teremődtek meg azok az anyagi feltételek, amelyek szükségessé teszik a polgári termelési mód eltörlését, s ennél fogva a politikai burzsoáralom végleges megdöntését is.” Marx: A moralizáló kritika és a kritizáló morál, In *MEM* 4. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1959, 327.
- ¹³ A marxista kutatók tanulmányai az 1989–1990-es rendszerváltás óta elsősorban két folyóiratban, az 1989-től kiadott *Eszmélet*ben, illetve az 1991-ben alapított *Ezredvén*ben jelennek meg. Az előbbi periodika közli 115. számának mellékleteként Szigeti Péter (1951–) „A kapitalizmus fogalma és a tőkés termelési mód elmélete” című tanulmányát, amely *A tőkét* is felhasználta e tárgykörök elemzéséhez, valamint korábban, 2002-ben e rövid összegzés szerzője, Wiener György (1947–) írását, amely elsősorban *A tőke* I. és III. könyvére, illetve az Értéktöbblet-elméletek I. kötetére alapozva interpretálta a marxi osztályelméletet.
- ¹⁴ Szabó Ervin: Természet és társadalom, In *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre*. Válogatta Litván György és Szűcs László, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1973, 197; Szende Pál: Önálló vármegye és osztályharc In uo. II. 386–387; Varga Jenő: A fináncitőke In uo. I. 452–455. E cikkek eredetileg 1903-ban, 1906-ban, illetve 1911-ben jelentek meg a *Huszadik Század* nevű folyóiratban.
- ¹⁵ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*, I. kötet Történeti fejezetek. Második, változatlan kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó–Magvető Kiadó, 1985, 302–339.
- ¹⁶ Lukács: uo. 304–306; 308–309. Lukács egyébként megjegyezte, hogy a történeti-genetikus és az elvont-rendszerező megközelítések szerves egységének hiánya esetén az „Egyik póluson tisztán empirikus gazdaságtörténet jön létre, amelyben eltűnik az összefolyamat valóban történeti összefüggése, a másik póluson olyan fejtegetések keletkeznek ..., amelyek látszat-teoretikus módon akkor is eltűntetik az igazi, döntő összefüggéseket, ha – véletlenül – egyes esetekben valódi viszonylatokat vagy azok nyomait tartalmazzák.” Uo. 306.
- ¹⁷ Uo. 312.; 316.
- ¹⁸ Uo. 321–323.
- ¹⁹ Uo. 323–326. A Lukács által idézett Marx-szövegek eredeti helye Marx: *A tőke* II. MEM 24. 94–95; 359–360. Lukács egyébként azzal érvelt javaslata mellett, hogy „a termelékenység növekedésének az összefolyamat elemzésébe való beiktatása ontológiai szempontból nem különbözik elvileg az egyszerű újratermelésnek a bővítettre való átmenetétől, bármilyen fontos új meghatározások lépnek is itt előtérbe... Éppen Marx absztrakciós módszerének ontológiai megalapozottsága teszi lehetővé az ilyen továbbvivő konkretizálásokat, amelyek megtételéhez a legcsekélyebb mértékben sem kell módosítani a módszertani alapokat.” Uo. 325.

- ²⁰ Uo. 326–330.
- ²¹ Uo. 313–314; 318–320.
- ²² Uo. 328.
- ²³ Tőkei Ferenc: *Az „ázsiai termelési mód” kérdéséhez*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1965, 11. Az idézett Marx-szöveg eredeti helye Marx: *A tőke* I, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1961, 205.
- ²⁴ Tőkei: uo. Az idézett Marx-szöveg eredeti helye Marx: *A tőke* II., Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1961, 39.
- ²⁵ Tőkei: uo. 17–20. A szerző által idézett Marx-szövegek eredeti helye Marx: *A tőke* I. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1961, 335–336; 136–137; 478. (6. jegyzet)
- ²⁶ Tőkei: uo. 29; 47–48. Az idézett Marx-szövegek eredeti helye Marx: *A tőke* III. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1961, 326; 331–332; 582.
- ²⁷ Tőkei: uo. 22–23; 39. Az idézett Marx-szövegek eredeti helye Marx: uo. 758–759; 616–617.
- ²⁸ Tőkei: *A társadalmi formák elméletéhez* Második, változatlan kiadás. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1971, 34.
- ²⁹ Tőkei: *Az „ázsiai termelési mód” kérdéséhez*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1965, 50–52.
- ³⁰ Ágh Attila: *A termelő ember világa*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979, 7–9; 19–20. Az elemzett szövegrész eredeti helye Marx: *A tőke* I. MEM 23. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967, 168–187.
- ³¹ Ágh: uo. 6; 21–23.
- ³² „A tőkés áruterelés titka a munkaerő használati értéke és értéke közötti kölcsönviszony, ami túl visz az egyszerű áruterelés alapvető értékmeghatározásain. Használati érték és érték átmennek egymásba, elvesztik egymással szembeni közömbösségüket, az érték teremtetőjeként és szubjektumaként maga az ember jelenik meg, mégpedig eldologiasult össztársadalmi összefüggéseiben.” Ágh: uo. 181. Emellett a szerző érték és csereérték viszonyára is utalt. „A tőke I. kötete lépten-nyomon jelzi, hogy a (társadalmi) érték mint formameghatározás maga is tartalomként jelenik meg sajátos történelmileg kialakult »kifejezési módjához«, »megjelenési formájához«, a csereértékhez képest (lásd MEM 23 42–44. stb.)” Ágh: uo. 180.
- ³³ Bródy András: A gazdaság duális felfogása Marx „Tőké”-jében. *Közgazdasági Szemle*, Budapest, 1967. évi 9. szám XIV. évfolyam, 1010; 1013–1015. A hivatkozott Marx-szövegek eredeti helye: Marx: *A tőke* I. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1961, 59; 81–82.
- ³⁴ Bródy: uo. 1016–1017.
- ³⁵ Uo. 1018–1021. Cikke tulajdonképpen nemcsak az I. kötet megjelenésének 100. évfordulójához, hanem az akkori új gazdasági mechanizmus, a tervszerű piacsza-
bályozás bevezetéséhez is kapcsolódott. Tanulmánya befejezéseket ugyanis utalt arra, hogy „A legjobb gazdasági mechanizmussal sem lehet gyorsabb fejlődést elérni, mint amekkorát a technikai kapcsolatok, a munka adott pillanatban adott termelékenységére megengednek. De a jó mechanizmus lehetővé teszi, hogy ezt a maximumot elérjük – és olyan gazdasági atmoszférát teremthet, amely kedvez a technikai fejlődésnek és a termelékenység növekedésének.” Uo. 1021.

1. A tőke fordításai, kronológiai sorrendben, lásd a táblázatot

2. Szekunder irodalom A tőkéről

Ágh Attila: *A termelő ember világa*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979.

Bence György, Kis János és Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, T-Twins Kiadó, 1992.

Bródy András: A gazdaság duális felfogása Marx „Tőké”-jében. *Közgazdasági Szemle*, 1967. évi 9. szám (XIV. évfolyam), 1009–1021.

Duncker, Hermann, Goldschmidt, Alfons és Wittfogel, Karl A.: *Marxizmus, Marx közgazdaságtana*. Budapest, Neufeld Zoltán (Pannonia) nyomdája, 1932–1933. Nem került könyvtárusi forgalomba.

Kautsky, Karl: *Marx gazdasági tanai*. Budapest, Népszava Kiadó, 1903.

Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról I. Történeti fejezetek. Második, változatlan kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó–Magvető Kiadó, 1985.

Marx politikai gazdaságtana 1–3. Budapest, Szikra Kiadás, 1946.

Marx politikai gazdaságtana 4. Budapest, Szikra Kiadás, 1947.

Szabó Ervin: Természet és társadalom, In *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre I.* Válogatta: Litván György és Szűcs László. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1973. 176–207.

Szende Pál: Önálló vámterület és osztályharc, In: *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre II.* Válogatta: Litván György és Szűcs László. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1973. 365–401.

Szigeti Péter: A kapitalizmus fogalma és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet*, 29. évfolyam, 115. szám (2017. ősz). Melléklet

Tőke és munka. Népszerű kivonat Marx Károly „Das Kapital” című korszakalkotó munkájából Marx életrajzával. Magyar Munkáskönyvtár, VI. füzet Budapest, Könyvnyomda és Kiadó Szövetkezet, 1893.

Tőkei Ferenc: *Az „ázsiai termelési mód” kérdéséhez*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1965.

Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák elméletéhez*. Második, változatlan kiadás Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1971.

Varga Jenő: A fináncsőke, In: *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre I.* Válogatta: Litván György és Szűcs László. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1973. 440–58.

Wiener György: A marxi osztályelmélet. *Eszmélet*, 14. évfolyam, 56. szám (2002. tél)

3. Egyéb művek

Engels, Friedrich: Ion Nadejdehez, 1888. január 4., In *MEM 37*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977. 3–6.

Erényi Tibor: Garami Ernő és a magyar szociáldemokrácia, In *Szocializmus a századelőn*, szerk.: Erényi Tibor. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979. 60–102.

Hanák Péter: Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es évek első felében, In *Magyarország története 1890–1918 I.* Szerk.: Hanák Péter és Mucsi Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978. 53–148.

- Kozák Péter: *Gergő Zoltán* nevpont.hu 2013. <http://www.nevpont.hu/view8475>
- Marx, Karl: A moralizáló kritika és a kritizáló morál, In *MEM* 4. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1959. 319–47.
- Marx, Karl: Az orosz győzelem – Anglia és Franciaország helyzete, In *MEM* 9. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1964. 512–18.
- Marx, Karl: A szocialista munkások választási programja, In: *MEM* 19. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969. 228.
- Révai József: Miért harcol a Kommunista Párt a független, szabad, demokratikus Magyarországért? *MKP szeminárium*, 1. füzet 1945. február 9.

A tőke magyar nyelvű kiadásai

A tőke I.

Év	Fordító	Kiadó	Város	Fordítás	Példányszám
1921	Guth Antal	Verlag Julius Fischer	Bécs		
1934-1937	Gergő Zoltán	Mentor	Budapest		2 000
1948	Nagy Tamás, Rudas László	Szikra Kiadás	Budapest	A moszkvai Marx-Engels-Lenin Intézet által 1932-ben sajtó alá rendezett német nyelvű kiadás	17 000

Újranyomások

Száma	Év	Példányszám	Megjegyzések
1.	1949	50 000	Szikra Kiadás
2.	1955	10 000	Szikra Kiadás
3.	1961	8 000	Kossuth Könyvkiadó
4.	1967		Kossuth Könyvkiadó Az Engels által sajtó alá rendezett negyedik német kiadás (1890, Hamburg)
5.	1967		Kossuth Könyvkiadó MEM 23. kötet
6.	1967	4 300 (ebből 2 200 számozott)	Európa Könyvkiadó Magyar Helikon
7.	1973		Kossuth Könyvkiadó
8.	1978–1979	15 000	Kossuth Könyvkiadó
9.	1984		Kossuth Könyvkiadó
10.	1986		Kossuth Könyvkiadó MEM 23. kötet

A tőke II.

Év	Fordító	Kiadó	Város	Fordítás	Példányszám
1937 után	Gergő Zoltán		Budapest		Nem került könyvtári forgalomba
1953	Nagy Tamás	Szikra Kiadás	Budapest	A moszkvai Marx-Engels-Lenin Intézet által 1932-ben sajtó alá rendezett német nyelvű kiadás	20 000

Újranyomások

Száma	Év	Példányszám	Megjegyzések
1.	1961	8 000	Kossuth Könyvkiadó
2.	1968		Kossuth Könyvkiadó Az Engels által sajtó alá rendezett második német kiadás (Hamburg, 1893)
3.	1968		Kossuth Könyvkiadó MEM 24. kötet
4.	1968	2 700 (ebből 650 számozott)	Európa Könyvkiadó Magyar Helikon
5.	1973		Kossuth Könyvkiadó
6.	1978-1979	15 000	Kossuth Könyvkiadó
7.	1984		Kossuth Könyvkiadó

A tőke III.

Év	Fordító	Kiadó	Város	Fordítás	Példányszám
1951	Nagy Tamás Rudas László a 6. fejezetig	Szikra Kiadás	Budapest	A moszkvai Marx-Engels-Lenin Intézet által 1933-1934-ben sajtó alá rendezett német nyelvű kiadás	30 000

Szám	Év	Példányszám	Megjegyzések
1.	1956	7 000	Kossuth Könyvkiadó
2.	1961	5 000	Kossuth Könyvkiadó
3.	1967	5 000	Kossuth Könyvkiadó
4.	1974		Kossuth Könyvkiadó Az Engels által sajtó alá rendezett első német nyelvű kiadás (Hamburg, 1894)
5.	1974		Kossuth Könyvkiadó MEM 25. kötet
6.	1978-1979	15 000	Kossuth Könyvkiadó
7.	1984		Kossuth Könyvkiadó

A tőke IV. (Értéktöbblet-elméletek)

A tőke IV.	Év	Fordító	Kiadó	Város	Fordítás	Példányszám
I. kötet	1958		Kossuth Könyvkiadó	Budapest	Első német nyelvű kiadás (Berlin, 1956)	
II. kötet	1961		Kossuth Könyvkiadó	Budapest	Első német nyelvű kiadás (Berlin, 1959)	
III. kötet	1963		Kossuth Könyvkiadó	Budapest	Első német nyelvű kiadás (Berlin, 1962)	

Szám	Év	Példányszám	Megjegyzések
1.	1976		Kossuth Könyvkiadó MEM26/I; 26/II; 26/III.kötet

A tőke 150 éves útja, aminek még nem látszik a vége

Rendszertelen megjegyzések egy lezárulatlan történetről

A befogadás problémái

Marxnak nem volt szerencséje recepciójával. Amikor az *Otto Meissner* kiadónál 1867-ben megjelentette *A tőke* első kötetét, aligha találhatott volna rosszabb helyet és időpontot.

Karl Marx minden bizonnyal a XIX. század legjelentősebb gazdaságtudományi szakembere volt. Már 1844-ben, Párizsban elkezdte tanulmányozni a közgazdaságtant. 1845 nyarán kiutasították Párizsból, s ezért családjával együtt Brüsszelbe költözött. Engelsszel együtt utazott el Manchesterbe, hogy a *Chetham Library*-ban tanulmányozza a közgazdasági irodalmat. Amikor arra kényszerült, hogy az 1848-as forradalom leverése után Londonba emigráljon, ez mindenekelőtt rettentő szegénységet jelentett neki és egész családjának. Másfelől viszont kutatásaihoz aligha találhatott alkalmasabb helyszínt: London nemcsak központja volt annak az országnak, amely akkor a legfejlettebb kapitalista társadalomnak számított – olyan sajtóval, amely nagy terjedelemben foglalkozott gazdasági kérdésekkel, és olyan parlamenttel, amely vizsgálóbizottsági jelentéseket adott ki a gazdasági válságokról vagy az angol gyári viszonyokról –, hanem emellett Londonban, a *British Museum*-ban volt a világ legnagyobb könyvtára. Marx sehol másutt nem találhatta volna meg ilyen átfogó, hatalmas gyűjteményét a legkülönbözőbb országokból származó, legkülönbözőbb nyelveken írott, közismert és teljesen ismeretlen közgazdasági műveknek. A világ mégis csak XX. század elején – midőn Karl Kautsky 1905 és 1910 között megjelentette az *Értéktöbblet-elméleteket* – fedezhette fel, hogy Marx milyen részletesen foglalkozott a különböző szerzőkkel. Hogy Marx ténylegesen hogyan dolgozta fel mindazt, amit olvasott, azon túl is, ami bekerült *A tőkébe* és az

*Értéktöbblet-elméletek*be, csak néhány évtizeddel később vált nyomon követhetővé, amikor Marx kivonatokat tartalmazó jegyzetfüzeteinek teljes kiadásával elindult a nagy Marx-Engels összkiadás, a MEGA IV. szekciója (MEGA2).

A gazdaságelméletnek ez a rendkívül átfogó feldolgozása indokolta, hogy Marx *A tőkének „A politikai gazdaságtan bírálata”* alcímet adta, ami egyszerűsített kifejezi a mű programját is. A XVI. század óta Angliában és Franciaországban a „politikai gazdaságtan” elnevezést használták az egy-egy nemzet egész gazdaságával foglalkozó közgazdaságtan épp hogy megszületett tudományára. *A politikai gazdaságtan bírálata* tehát nem pusztán az egyes elméletek, inkább egy egész tudomány bírálata – ami rendkívül merész igény, ám Marxnak olyan áttekintése volt erről a tudományról a maga korában, mint amilyen senki másnak.

Marx *A tőke*-ben elsődlegesen a „klasszikus” politikai gazdaságtanon dolgozza keresztül magát, s ez mindenekelőtt az „angol” közgazdaságtant, jelentette, amely a maga csúcspontját Adam Smith-tel (1776) és David Ricardoval (1817) érte el. Abban az időben, amikor Marx *A tőke* első kötetét megjelentette, ez a „klasszikus” közgazdaságtan igazából még nem érkezett meg Németországba. Smith és Ricardo munkáit már egy ideje (rosszul ugyan, de) lefordították németre, s hozzáférhetőek voltak, noha nem hullottak termékeny talajra.

Ennek megfelelően, a német közgazdászok igazából semmit sem tudtak kezdeni Marx kritikájával. Annak, hogy 1867 után *A tőke* szinte semmilyen visszhangot nem váltott ki, nem csak politikai okai voltak, hozzájárult ehhez a német akadémiai közgazdaságtan provincializmusa is, amely még csak közelébe sem került annak, hogy lépést tartson az angol és francia tudományos vitákkal.

Ha *A tőke* első kötete 1867-ben, Londonban lát napvilágot, valószínűleg jókora vihart kavart volna. Ám angolul először 20 évvel később jelent meg, amikor Angliában túl késő volt már a megfelelő fogadtatáshoz. Angliában az 1870-es években, William Stanley Jevons (1871), Carl Menger (1871) és Leon Walras (1874) műveinek majdnem egyidejű megjelenésével, elkezdődött a „marginalista forradalom”.^{*} Miközben Adam Smith sikeresen kritizálta a hasznos-

^{*} A kifejezés arra utal, hogy mindhármuk (Jevons, Menger és Walras) munkásságában kiemelt szerepet kapott a *határháson* (*marginal utility*) fogalma, illetve tevékenységük a közgazdaságtanban máig használt *határelemzésnek* (*marginal analysis*) nyitott utat. (A szerk.)

ságra épülő értékelméleteket, s helyettük az emberi munkát tette meg a tényezőket meghatározó értéké, most a „határhaszon” fogalmát (amely valamely áru egy egysége által hozzáadott hasznót jelent) és más „határ”-fogalmakat vezettek be a közgazdaságtanba, ami nagyon gyorsan e tudományterület kiterjedt matematizálásához vezetett. 1887-ben, amikor *A tőke* első kötete angolul megjelent, a klasszikus közgazdaságtant már nagyjából túlhaladottnak tekintették. Éppen három évvel *A tőke* angol fordításának kiadása után megjelent Alfred Marshall *Principle of Economics* (*A közgazdaságtan alapelvei*) c. műve, aminek révén a marginalizmus – amit a XX. században mint neoklasszikus közgazdaságtant tartottak számon – hatalmát „új ortodoxiaként” kiterjesztette a közgazdaságtan egészére. Még a „politikai gazdaságtan” nevet is a „közgazdaságtan” váltotta fel. A huszadik században a neoklasszikus közgazdászok *A tőkét* a klasszikus közgazdaságtani iskolához számították, és tudományosan túlhaladottnak tekintették.

Ellenvethetné valaki, hogy Marx egyáltalán nem a közgazdász-szakma számára írta *A tőkét*, hanem a *politikai küzdelem* fegyverének szánta: „Ez minden bizonnyal a legfélelmetesebb lövedék, amelyet valaha is a polgárok (beleértve a földtulajdonosokat) fejéhez röptettek.” – ahogyan Marx fogalmazott egy Johann Philipp Beckerhez írott, 1867. április 17-i levelében.* De ténylegesen milyen olvasóközönséget célzott meg *A tőke*? Az első kötet 3 tallér, 10 groschenbe került (1 tallér = 30 groschen). Nagyjából ez volt a hetibére egy szakmunkásnak, a nőmunkások pedig ennél jóval kevesebbet kerestek. A munkások között csak nagyon kevesen engedhették meg maguknak, hogy egyáltalán megvegyék *A tőkét*. Ha pedig elolvasni is megpróbálták, még nagyobb nehézségekbe ütköztek, mint mi, manapság. Az első kiadás alig volt alfejezetekre osztva: hat fejezetből állt, mindössze néhány alfejezettel. Engels ezért kivételesen oda jutott, hogy megírta Marxot: „De hogy hagyhattad meg a könyv külső beosztását úgy, ahogy most van! A 4. fejezet csaknem 200 oldal hosszú, és csak négy apró betűs, alig észrevehető címmel jelzett szakaszra oszlik. Emellett a gondolatmenetet folyton illusztrációk szakítják meg, és az illusztrálni kívánt kérdést az illusztráció végén *sohasem* foglalod össze, úgyhogy az ember az egyik kérdés illusztrációjából mindig egyenesen

* Marx Johann Philipp Beckerhez (Genfben), 1867. április 17. MEM. 44. köt. Levelek. 1864–1867. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973. 537.

belecsöppen egy másik kérdés felvetésébe. Ez szörnyen fárasztó, és azt, aki nem egészen feszülten figyel, meg is tévesztheti.”* A második német kiadásban a hat rész hét nagy résszé van átalakítva, amelyek összesen 25 fejezetből állnak, majd ezek is tovább vannak osztva. Azonban egy másik nehézséget a második kiadás távolról sem oldott meg. Ellentétben a kortárs kiadásokkal, az idegen nyelvű idézeteket nem fordították le: latin és ógörög mondatok mellett angol, francia és olykor még olasz idézetek is akadnak a szövegben. Még a szokatlan idegen szavakat vagy a mitológiából vett neveket sem magyarázzák meg sehol. Ha bárki el akarta olvasni *A tőkét*, akkor komoly műveltséggel kellett rendelkeznie.

Implicit kritika

De ahhoz, hogy *A tőke* igazán robbanásszerű hatással legyen olvasójára, nemcsak általános műveltségre volt szükség: releváns gazdasági és filozófiai elméletek ismerete is kellett ahhoz, hogy fel tudjuk fogni nemcsak a Marx által megfogalmazott explicit, hanem az *implicit* kritikákat is. Az első fejezet első mondata már tartalmaz ilyen alapvető kritikát Adam Smith *A nemzetek gazdagsága* c. munkájáról. „Azoknak a társadalmaknak a gazdagsága, melyekben tőkés termelési mód uralkodik, mint »óriási árugyűjtemény«, az egyes áru pedig mint e gazdagság elemi formája jelenik meg. Vizsgálatunk ezért az áru elemzésével kezdődik.” (*A tőke* I. köt. 41.)** Marx itt nem írja, hogy a társadalmi gazdagság árukból áll, inkább azt, hogy bizonyos társadalmakban (azokban, amelyekben a tőkés termelési mód uralkodik) egy bizonyos formát ölt, „árugyűjtemény” formáját. Ennek a megfelelő kiegészítője az, hogy más társadalmakban viszont a gazdagság más formát ölt. Néhány bekezdéssel lejjebb a társadalmi gazdagság különböző formáinak kérdését expliciten célba veszi a szöveg: „használati értékek alkotják a gazdagság anyagi tartalmát, bármilyen is a *társadalmi formája*” (uo. 42.). Marx az első kiadásban emeli ki a „társadalmi forma” kifejezést. Adam Smith az ellenkezőjét hitte: úgy vélte, amikor vállalkozik „A nemzetek gazdagsága természetének

* Engels Marxhoz Manchester, 1867. aug. 23. MEM 31. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973. 318.

** MEM 23. köt.

és okainak vizsgálatá"-ra (ez művének teljes címe: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*), egy ilyen distinkció megtétele nélkül is elemezheti a gazdálkodást. A társadalmi gazdagság áruformáját úgy tekinti, mint annak teljesen önevidens, *természetes* formameghatározását. A kritika azzal szemben, hogy a polgári közgazdászok a társadalmi formameghatározottságokat természetből adottaknak, s ezért öröknek és változatlanoknak tekintik, végigvonul *A tőke* mindhárom kötetén, az áru fétisjellegének vizsgálatától kezdve (az első fejezetben) a „háromság- formulának” a harmadik kötet végén található „megfejtéséig – de ez a kritika már az első mondatban Adam Smith implicit kritikájaként indul.

Ilyen implicit kritikákat több szinten is megtalálunk a (második kiadás számozása szerinti) második fejezet elején: „Az áruk nem mehetnek maguk a piacra és nem cserélhetik ki önmagukat. Őrzőik, az árubirtokosok felé kell tehát fordulnunk” (uo. 86.). Marx itt világosan megállapítja, hogy a második fejezet az áruk tulajdonosaival foglalkozik. Az első fejezetben Marx az áruk közötti csereviszonyokat vizsgálta; a második fejezetben elemzi az áru *tulajdonosok* által véghezvitt csere*folyamatot*. Marx csak az árugazdaság formameghatározásainak bemutatása *után* vizsgálja meg, ezen az alapon, az árutulajdonosok tevékenységét; ez a „módszertani individualizmusnak” (annak a felfogásnak, amely szerint a társadalmi kölcsönhatásokat az egyes egyénekből kiindulva elemezhetjük), tehát a klasszikus politikai gazdaságtan, a neoklasszikus közgazdaságtan, valamint a modern szociológia jelentős része kiindulópontjának az alapvető implicit kritikája.

S Marx csak e megközelítés eszközeivel vizsgálja a kapitalizmust; ezért a jól ismert megállapítás az előszóból, hogy *A tőke* nem mint egyénekként foglalkozik a tőkésekkel és a földbirtokosokkal, hanem csak annyiban „amennyiben azok gazdasági kategóriák megszemélyesítői” (uo. 9.).

De ez nem minden; a továbbiakban Marx azt írja: „Ahhoz, hogy ezeket a dolgokat áruként vonatkoztassák egymásra, az áruk őrzőinek személyekként kell egymáshoz viszonyulniuk, akiknek akarata e dolgokban lakozik, úgyhogy az egyik csak a másik akaratával, tehát mindegyikük csak egy mindkettőjüknél közös akarat-aktussal sajátítja el az idegen árut azáltal, hogy a sajátját elidegeníti. Kölcsönösen el kell ezért ismerniük egymást magántulajdonosoknak.” (uo. 86.) Ellentétben a polgári társadalomfilozófia alapvető előfeltevéseivel, Locke-tól Hegelig, a szöveg nagyon világossá teszi, hogy a „magántulajdonos” jellegzetességei semmi esetre sem „az” emberi lénynek mint olyannak

a jellemvonásai, aki, saját tulajdonává téve egy dolgot, megvalósítja saját szabadságát – ami viszont azt jelentené, hogy a magántulajdon megszüntetése azonos lenne az emberi szabadság megszüntetésével. Éppen ellenkezőleg: egymás kölcsönös elismerése magántulajdonosként, szükségszerűségként először egy specifikus társadalmi nexusban – az áruk cseréjében – jön létre. Tehát magántulajdonosnak lenni nem valami egyetemesen emberi, hanem történelmileg specifikus vonás.

Mi volt az új Marx érték- és tőkeelméletében?

A határtermelékenységi elmélet felemelkedése Marx elméletét a klasszikus közgazdaságtan hátsóudvarába szorította, s ezt többé-kevésbé elfogadta sok marxista is: a XX. századba messze belenyúlva, a vita főleg a munkaérték-elmélet és a határhaszon-elmélet közötti ellentét körül forgott, ahol is a munkaérték-elméletet főleg, mint a kizsákmányolás elméletének alapját védelmezték. Ráadásul *A tőke* első kötete, amelynek a kapitalista termelési folyamat volt a tárgya, majdnem 30 évvel a harmadik kötet előtt jelent meg,^{*} és ez meghatározta *A tőke* recepcióját. A „termelés” tűnt lényegesnek, a „forgalom” pedig alárendeltnek és lényegtelennek.

A tőke első kötete két legfontosabb meglátásának, az értéknek a munka általi meghatározását tekintették, valamint annak bizonyítását, hogy az értéktöbblet és a profit alapja a munkások kizsákmányolása. Pedig mindkét állítást többé-kevésbé világosan megfogalmazták már hosszú idővel *A tőke* megjelenése előtt. Az értéknek az emberi munka mennyiségeivel való meghatározása egyike volt már a klasszikus közgazdaságtan megállapításainak, és a baloldali ricardiánusok, mint Charles Wentworth Dilke (1789–1864) vagy Thomas Hodgskin (1787–1869) már levonták a konklúziót abból, hogy a kapitalista profitja azon az értéken alapszik, amelyet a munkások hoztak létre, de nem kapnak meg (lásd erről Hoff 2008).

Marx persze, *A tők*ében nem pusztán megismétli ezeket a meglátásokat, hanem mélyebbre hatolva kritizálja őket. Hangsúlyozza, hogy nem egyszerűen a munka az, amely az érték lényegét alkotja, hanem inkább az „absztrakt munka”.¹ Ennek következményei vannak az ér-

^{*} Az első kötet 1867-ben, a harmadik 1894-ben jelent meg. (A ford.)

ték fogalmára nézve: mint Marx az első kiadásban hangsúlyozza, ez ugyanis csak „absztrakt objektivitás, mentális dolog (MEGA2 II/5, 30); a második kiadásban ez a szakasz áldozatul esett a revízióknak, azonban ott Marx az érték „fantomszerű objektivitására” (*gespenstige Gegenstandlichkeit*: „kísérteties tárgyiság” „kísértetszerű objektivitás”) utal (A tőke I. köt. 44.). Ez a fajta absztrakt vagy „kísérteties” objektivitás ahhoz, hogy a gazdaságban működni tudjon, megköveteli az érték valamilyen önálló, konkrét megnyilvánulását. Ha az értéknek ez a kifejeződési formája minden áru értékére, egyetemesen érvényes, akkor a *pénzformává* válik. Így a második kiadásban Marx megjelöli az értékformáról adott elemzése célpontját: „Itt azonban azt kell elvégeznünk, amit a polgári gazdaságtan még csak meg sem kísérelt, tudniillik ki kell mutatnunk ennek a pénzformának a keletkezését, vagyis nyomon kell követnünk az értékviszonyában foglalt értékkifejezés fejlődését legegyszerűbb, legburkoltabb alakjától a teljesen nyílt pénzformáig” (uo. 53.).

A *tőke* első kötetének megjelenését követő első évszázadban sem Marx kritikussai, sem a marxisták nem értékelték kellőképpen azt, amit itt Marx úgy hangsúlyoz, mint saját specifikus hozzájárulását a közgazdasághoz, a polgári közgazdaságtan ellenében. A Marx gazdaságelméletéhez írott széles körben hatást gyakorló bevezetésekben (lásd Sweezy 1942; Meek 1956) az értékformának ezt az elemzését nagyjából ignorálták, vagy úgy értelmezték, mint absztrakt leírást a *pénz* történelmi kialakulásáról (Zeleny 1962; Mandel 1968). Ez a historizáló felfogás nemcsak átsiklik a *pénzforma* és a *pénz* közötti különbségen, hanem azt vonja maga után, mintha Marx egyszerűen csak kérkedett volna: tudniillik ami a *pénz* történelmi kialakulásának bemutatását illeti, semmi esetre sem állíthatjuk, hogy Marx előtt ezt a polgári közgazdászok meg sem kísérelték volna. Éppen ellenkezőleg: ez gyakran tárgyalt témája volt a polgári közgazdaságtannak. Ezzel szemben, egyáltalán nem volt téma a *pénzforma* genezise, azaz a szükségképpen kategorikus viszony az érték és a *pénzforma* között, amelyet Marx először tett kutatásai tárgyává, és amely lehetővé teszi, hogy Marx értékelméletét úgy határozzuk meg, mint *monetáris értékelméletet*,² amely mint ilyen, különbözik mind a klasszikus politikai gazdaságtan munkaérték-elméletétől, mind a neoklasszikus közgazdaságtan határhaszon-elméletétől.³

Sokáig a második rész (a második kiadás számozása szerint) hasonlóan felületes fogadtatásban részesült. A recepció gyakran csak a munkaerőáru adásvételével foglalkozott, és ezen belül is túl gyakran

csak a „kizsákmányolás” fogalmát hangsúlyozták – pedig Marx a „kizsákmányolást” nem is említi a második részben egyetlen passzus erejéig sem. A munkaerő kizsákmányolását először teljesen véletlenül említi a tizenegyedik fejezetben, ahol Marx kimutatja, hogy az értéktöbblet rátája a munkaerő „kizsákmányolása mértékének” a mércéje. Annak, ahogy Marx a kizsákmányolás fogalmát használja, semmi köze a kapitalizmus erkölcsi kritikájához. Az, hogy Marx olykor megemlíti a munkaerő kizsákmányolását, semmivel sem inkább egy ilyen típusú kritika céljával történik, mint a természeti törvények bizonyos célokra való kiaknázásának említése (uo., 348. és köv.), vagy a „gőzszövőszék kiaknázása” (uo. 400.; az eredetiben: *Ausbeutung*). Utolsó gazdasági kéziratában, a *Széljegyzetek Adolph Wagner „Lehrbuch der politischen Ökonomie”-jához** c. írásában Marx védekezik azzal a felfogással szemben, hogy az ő értéktöbblet-elmélete bármilyen elképzelést tartalmazna a „munkás megrablásáról.” A *munkaerőáru* elemzésének elsősorban az volt a célja, hogy bebizonyítsa: az értéktöbblet megtermelése akkor is lehetséges, amikor a munkások megkapják az általuk eladott áru, a munkaerő teljes ellenértékét.

A *tőke* alapvető formameghatározottságait (a határtalan és öncéllá váló felhalmozást) Marx a negyedik fejezetben elemzi, még azelőtt, hogy akár beszélni kezdene a „kapitalistáról”. Ez utóbbit nem úgy írja le, mint a *tőke tulajdonosát*, hanem mint „e mozgás tudatos hordozójá”-t (*Trager*): „Ennek a körforgásnak az objektív tartalma – az érték értékesítése – az ő szubjektív célja, és ő csak annyiban funkcionál tőkésné, vagyis megszemélyesített, akarattal és tudattal felruházott tőkésné, amennyiben műveleteinek egyetlen indítéka az elvont gazdagság egyre fokozódó elsajátítása.” (*A tőke* I. 147.). Annak, hogy a kapitalista kategoriálisan alá van rendelve a tőkének, közvetlen politikai következményei vannak: a probléma nem a ténylegesen létező vagy elképzelt „profitot hajszólo tőkés”, inkább azok a gazdasági viszonyok, amelyek nemcsak lehetségessé teszik, hanem kifejezetten kikényszerítik ezt a hajszát a mindig növekvő profit után. Marx elemzéséből nem a kapitalisták szidalmazása, hanem a tőkés termelési mód kritikája következik.

Amit talán a legkevésbé kezeltek értékének megfelelően, az az ötödik fejezet volt. Itt Marx az értéktöbblet illuzórikus magyarázataival fog-

* MEM. 19. k. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969. 236–238. (A ford.)

lalkozik, ami figyelemreméltó eredményhez vezet: „Lehetetlen tehát, hogy a tőke a forgalomból ered, s éppoly lehetetlen, hogy nem a forgalomból ered. Benne és egyszersmind nem benne kell erednie” (uo. 158.). Miközben gyakran állították, hogy Marx a tőke értékesülését a termeléssel magyarázza, itt világossá teszi, hogy az értéktöbbletet ugyan nem lehet kizárólag a forgalom révén magyarázni, de egyszersmind nem magyarázható meg a forgalom nélkül sem. Azok az érték- és értéktöbblet-elméletek, amelyek tisztán a termelésből indulnak ki, éppoly hibásak, mint a tisztán a forgalommal magyarázó elméletek.

A Marx-kritika sztereotípiái

Miután Engels a halála előtti évben még meg tudta jelentetni *A tőke* harmadik kötetét, megjelentek a polgári közgazdászoknak és társadalomtudósoknak *A tőkével* kritikusan foglalkozó munkái, Eugen Böhm-Bawerk-től (1896) kezdve, Joseph Alois Schumpeteren keresztül (1954), egészen Karl Popperig (1957). *A tőke* mai közgazdasági kritikája, ha még egyáltalán megjelenik ilyesmi, lényegében a régi téziseket szajkózza, általában anélkül, hogy akár nagy vonalakban foglalkozna az ezekre adott marxista válaszokkal, vagy a MEGA2 keretében évek óta megjelent nagyszámú új Marx-szöveggel. Miként eddig, a Marx-kritika most is elsősorban két mozzanatra koncentrálna: Marx „munkaérték-elméletére” és Marx „jólataira”.

A közgazdász Hans-Werner Sinn, aki számos német TV-talk-show-ból ismeretes, különösen leegyszerűsíti a dolgokat Marx értékelméletének kritikáját illetően (Marx sohasem beszélt „munkaérték-elmélet”-ről): „Marx legnagyobb tudományos tévedései közé tartozik a munkaérték-elmélet [...], az az állítás, hogy piacgazdaságban az árak relatív árai az áruk által tartalmazott munkaidőn alapulnának, egyszerűen téves, hiszen először is a munkabérek csak az egyik összetevőjét alkotják a cégek termelési költségeinek, másodszor az árak alapvető szűkösségen alapuló árak, amelyek értéke az árukat igénylő fogyasztók preferenciáiból és egymással folytatott kölcsönös versengéséből származik. Mi köze van például egy Rembrandt-festmény árának a mester munkabéréhez? Mi köze van a nyersolaj árának az olajfűrésznél foglalkoztatott munkások béréhez? Semmi vagy a semmivel egyenlő.” (Sinn 2017, 24.)

Még ha el is tekintünk attól a tényről, hogy Sinn összekapcsolja az értéknek a munkaidő által való meghatározását a munkabér általi

meghatározásával – pedig ez olyan distinkció, amelyet először nem is Marx alkalmazott, hanem már Ricardo is „Alapelvei”-nek első fejezetében –, Marx sehol sem állítja, hogy egy piacgazdaságban (tehát a mindennapi cserében) a relatív árak „az árukban megtestesült munkaidő” mennyiségein alapulnának. Éppen ellenkezőleg, Marx már *A tőke* első kötetében két lábjegyzetben kimutatja, hogy a kapitalizmus mindennapjaiban az áruk értékének nagysága semmilyen értelemben sem azonos az áruk átlagos áraival (*A tőke* I. köt. 158. és köv., 218. és köv.) és kiterjedten foglalkozik a témával *A tőke* harmadik kötetében is.

Ezért Marx ama kritikusai, akiknek Marx-olvasata némileg egzaktabb a Sinnénál, rendszeresen az úgynevezett transzformációs problémát hívják segítségül, mint amely állítólag megcáfolja Marx értékelméletét. A harmadik kötetben Marx bebizonyítja, hogy az értékeket árákká kell transzformálni; ezeknek az áraknak a létezése teszi lehetővé, hogy a profitráta a különböző termelési szektorokban nagyjából ugyanolyan magas legyen.

A mennyiségi transzformációs eljárás, amelyet Marx tézise ilusztrálásaként használ, szigorú értelemben hibás – ahogy ezt maga Marx is hangsúlyozza (*A tőke* III. 169.). Hogy pontosan milyen következmények adódnak ebből a hibás transzformációs eljárásból, azt valójában keményen vitatják jó száz esztendeje. De a transzformációs problémából csak akkor következne Marx értékelméletének cáfolata, ha *először is* az értékelmélet célja kizárólag abban állna, hogy megmagyarázzuk az árak közötti viszonyokat a kapitalizmus mindennapjaiban, és *másodszor*, ha semmiféle „transzformáció” nem lenne lehetséges. Ahelyett, hogy akárcsak megpróbálnák megválaszolni ezeket a kérdéseket, Marx kritikusai minden további vizsgálódás nélkül egyszerűen levezetik ennek a „problémának” a létezéséből az értékelmélet „cáfolatát”.⁴

A másik sztereotípia az, hogy Marx jóslatait megcáfolta a történelem. E vonatkozásban a kritikusok kedvence „az elnyomorodási tendencia”. Így Ulrike Herrmann ezt írja (2017, 19.): „Ami a kritikákat illeti, még ma is szórakoztatónak tartják, hogy Marx teljes elnyomorodást prognosztizált.” A Nobel-díjas Paul Samuelson ezekkel a szavakkal gúnyolódik: „Nézzük meg a mai munkásosztályt, autóikkal és mikrohullámú sütőikkel: nincsenek túlságosan elnyomorodva, vagy igen?” Herrmann jóindulatúan megengedi Marxnak, hogy a XIX. században valóban jelentős volt a szegénység: „a bőség társadalmához való áttérés röviddel Marx halála előtt kezdődött. Kb. 1880-tól a

reálbérek figyelemreméltó mértékben emelkedtek” (uo.). Herrmann tehát szimpátiát mutat a hamis jóslattal szemben, de nem vonja kétségbe, hogy Marx valóban megfogalmazott egy ilyen előrejelzést.

Az 1848-as *Kommunista Kiáltvány*ban Marx ténylegesen feltételezett egy, az abszolút elnyomorodás felé mutató tendenciát – ám *A tőkében*, 1867-ben már nem. Azt írja, hogy „abban a mértékben, amelyben a tőke felhalmozódik, a munkás helyzetének rosszabbodnia kell, bármilyen is a fizetése, akár magas, akár alacsony”. (*A tőke* I. köt. 603.; kiemelés az első német kiadásban.). De mit jelent ez a „rosszabbodás”? Ez nem valamiféle „teljes elnyomorodás”, mint ezt a „legyen a fizetése magas vagy alacsony” nagyon világossá teszi. Marx mondanivalóját megfogalmazza a következő sorok, néhány mondattal később: „A gazdagság felhalmozása az egyik póluson tehát egyúttal a nyomor, munkagyöttelelem, rabszolgaság, tudatlanság, eldurvulás és morális lealacsonyodás felhalmozása az ellenpóluson” (uo.). A kapitalizmus által a korábbi korlátok alól felszabadított haladás, a termelőerők fejlődése révén a társadalom mint egész gazdagsága növekszik, de nem csak nagyon egyenlőtlenül oszlik meg; a termelőerőknek kizárólag a profitra irányuló fejlődése a bérmunkások rovására megy végbe, még akkor is, amikor a munkabérek növekednek. Marx bőségesen demonstrálja *A tőkében*, hogy még a baleset- és egészségvédelem alapszabályait is csak a kapitalisták kemény ellenállásával szemben lehetett intézményesíteni, s hogy a „termelékenyebb” technológiát gyakran növekvő pszichológiai stressz kísérte. De azt, hogy mindazok a vívmányok, amelyekért a bérmunkások küzdöttek, hogy valamiféle védelmük legyen a tőke logikájával szemben, s amelyeket részben az állam törvényeiben is rögzítettek, távolról sem örökre biztosított eredmények, éppen az elmúlt évtizedek németországi fejleményei bizonyították be. A munkahelyi szünetek szabályozástól az elbocsátás elleni védelem és a (rendszerint rosszabbul fizetett) részmunkaidős munkák elterjedéséig sok minden változott az utolsó húsz évben – és pedig főleg egy vörös–zöld országos kormányzat alatt. Egy sor szabályt és törvényt vezettek be a bérmunkások kárára, úgy, hogy élet- és munkafeltételeik részben jóval bizonytalanabbá váltak, még ha a bérek nem csökkentek is.

A bérek vásárlóerejével kapcsolatban Marx már kimutatta a relatív értéktöbblet termeléséről adott elemzésében, hogy a többletérték és a munkaerő kizsákmányolásának rátája növekedhet *anélkül* is, hogy a bérek vásárlóereje csökkenne. Ha ugyanis a munka termelékenysége növekszik (például a munkafolyamat jobb megszervezése, a fokozódó

munkamegosztás, vagy a gépek felhasználása révén), akkor kevesebb munkaidőre lesz szükség meghatározott számú áru megtermeléséhez. Még ha a bér munka vásárlóereje ugyanaz is marad, a megnövekedett termelékenység mellett a napi munkaidő egyre csökkenő hányadára lesz szükség a (napi) munkabér értékének megtermeléséhez, s ennek megfelelően a munkanap egyre növekvő hányadát használják fel a (napi) többletérték megtermeléséhez. Ha már tudományos előrejelzéseket akarunk levezetni *A tőkéből*, akkor nem a teljes elnyomordást kell várnunk, hanem a növekvő egyenlőtlenséget a munkások és azok között, akik a tőkével rendelkeznek – ez a jóslat pedig mind a mai napig meglehetősen jól igazolódott.

Végleg lezárult A tőke története?

Marx *A tőke* első, 1867-ben megjelent kötetének előszavában bejelenti, hogy összesen négy kötet fog megjelenni: a *tőke termelési folyamatáról*, a *tőke forgalmi folyamatáról*, az *összfolyamat alakulatairól* és az *elmélet történetéről*. Marx 1883-ban bekövetkezett haláláig azonban csak az első kötet jelent meg. Először Engels volt az, aki Marx halála után, 1885-ben és 1894-ben publikálta a második és a harmadik kötetet, végül pedig Karl Kautsky 1905 és 1910 között közölte az *Értéktöbblet-elméleteket*, amelyeket *A tőke* negyedik kötetének tekinthetünk. Negyven évig tartott, de most végre úgy tűnt: *A tőke* mint teljes mű hozzáférhető. A történet azonban nem ennyire egyszerű: az utolsó néhány évtizedben több szinten is problémák jelentek meg a mű értelmezését illetően.

Már az 1970-es évek vitái során nyilvánvalóvá vált, hogy az *Értéktöbblet-elméletek* minden, csak nem a Marx által tervezett negyedik kötet vázlata. Ez utóbbi célja az volt, hogy a gazdasági *elméletek* történetéül szolgáljon, ám az *Értéktöbblet-elméletek* igazából egyetlen *kategória* története. Az *Értéktöbblet-elméletek* emellett nem Marxnak a politikai gazdaságtanról adott kidolgozott kritikája alapján készült el, inkább fontos lépést képez e kritika *kialakulásában* (PEM 1975). Így a MEGA-ban nem *A tőke* negyedik kötete, s nem is az *Értéktöbblet-elméletek* mint különállónak bemutatott mű jelent meg, hanem mint amilyen valójában: az *1861–63-as Kézirat* (MEGA II/3) része.

További problémát jelent az, ahogy Engels megszerkesztette Marx szövegeit. Miután az 1990-es évek elején megjelent a harmadik kötet eredeti kézírata (MEGA II/4.2), nyilvánvalóvá vált, hogy Engels

nagymértékben átalakította az eredeti szöveget: kiderült, hogy a szöveg egy sor Engels által elvégzett, de fel nem tüntetett törléssel, változtatással, átfogalmazással és beszúrással jelent meg 1894-ben. A kézirat szerkezete jelentős részben, beleértve a fejléceket is, tőle származik. Az 1990-es években lezajlott vita megmutatta, hogy ezeknek az átszerkesztéseknek némelyike jelentős következményekkel járt néhány állításra, amelyek nem elhanyagolható részét képezik a mű mondandójának (a kérdés bővebb tárgyalását lásd Jungnickel/Vollgraf 1995, Heinrich 1996/97). Engels olvasmányosabbá akarta tenni Marx befejezetlen szövegét, s nélküle valószínűleg ma nem rendelkezniénk *A tőke* második és harmadik kötetével. De az Engels teljesítménye iránti nagy tisztelet nem szabad, hogy odavezessen bennünket, hogy szőnyeg alá söpörjük a problémákat.⁵

További problémát találunk magukban a Marx-kéziratokban. Marx egyszer azt írta, hogy *A tőke* „művészi egész” alkot (levél Engelshez, 1865 július 31.)^{*} Hogy *A tőke* három „elméleti” kötete egy sok szállal összekapcsolódó, egységes egész alkot, az mindenki számára világos, aki egyszer is végigolvasta e három kötetet. Ha valaki csak az első kötetet olvasta, akkor nemcsak nem lesz teljes képe a műről, hanem ez hamis értelmezésekhez fog vezetni: könnyen úgy értelmezheti az értékeket, mint olyan vonatkoztatási pontokat, amelyek körül a piaci árak ingadoznak, a többletértéket könnyen összezavarhatjuk a profittal vagy a vállalat profitjával, s a kapitalista termelési folyamat jelenik meg úgy, mint az egyetlen igazán fontos gazdasági szféra. Azonban a három kötet, ahogyan ma ismerjük őket, nevezetesen Engels által megszerkesztett formájukban, olyan kéziratokon alapszik, amelyeket nagyon különböző időszakokban írtak, és amelyek a tőkés termelési mód elemzésének különböző szintjeit képviselik.

Marx nagymértékben átalakította az első, 1867-ben publikált kötet szövegét, az 1872–73-as második német kiadás céljaira; további változtatásokat vett fontolóra az 1872 és 1875 között egyes füzetekben megjelent francia fordításhoz. Az 1890-ben Engels által megjelentetett negyedik német kiadásba, amelyet manapság világszerte az első kötet standard kiadásának tekintenek, a francia fordításban szereplő legtöbb (de nem az összes) változtatást beépítették. Ez a kiadás tehát reprezentálja Marx ismereteit az 1870-es évek első felétől.

^{*} MEM 31. köt. 128. Marx Engelshez Manchesterbe, 1865. július 31.

A második kötet kiadásának céljaira Engels olyan kéziratokat használt, amelyek 1868 és 1879 között (esetleg némileg még később) íródtak. A harmadik kötet ezzel szemben majdnem kizárólag egy 1864–65 között íródott kéziraton alapul, tehát a három kötet közül ez tükrözi legkevésbé az előrehaladott tudásszintet.

Számos területen a harmadik kötet jelentős hiányosságokat mutat. Marxnak a hitelrendszerre irányuló vizsgálódásai távolról sem befejezettek, így a hitel és a banktőke kezelésénél a szöveg átvált egy, a további kutatásokhoz készült vázlatra. Engels megpróbálta elleplezni ezt egy különösen nagymérvű átírással, de ennek során elhomályosodott az, hogy milyen irányban mozogtak Marx kutatásai. Marx ezt a részt mindenestre elavultnak tekintette; az 1870-es években azt tervezte, hogy teljesen átdolgozza olyan módon, hogy a hitelrendszer bemutatása ne az angol, hanem az amerikai kapitalizmuson alapuljon, amelynek fejlődését nagyon pontosan nyomon követte az 1870-es években (lásd John Swinton interjút Marxszal 1878-ból.).

A válságelmélet szintén hiányosságokat mutat. Marx fontos eredménye, hogy a gazdasági válságokat nem a kapitalizmus működése véletlenszerű következményeinek tekintette, hanem a tőkés fejlődés szükségszerű velejárójának. Válságelmélete azonban távolról sem teljes. A legterjedelmesebb és ismételten megvitatott, a krízisről szóló Marx szövegek az (1861–63-as) *Értéktöbblet-elméletekből*, valamint *A tőke* harmadik (1864–65-ben íródott) kötetéből származnak. De Marx válságelmézése továbbhaladt 1865 után. Az 1866-os angliai válság már a válságok újabb arcát mutatta meg, így 1867 márciusában Marx néhány megjegyzést tett a válság „tiszta finansziális jellegéről” (ez a javított fordítása a „*rein finanziellen Charakter*”-nek, amely „*predominantly financial character*”-ként szerepel *A tőke* angol kiadásában a 822. oldalon) az első kötet kéziratának egy teljesen oda nem való passzusában. Marx e válság egzaktabb vizsgálatát végezte el egy 1868-ban keletkezett, még mindig publikálatlan kivonatos jegyzet-füzetben (lásd Paula és mások 2016). A hitelről, a pénzüiacról, és a válságokról szóló, átfogó, még szintén publikálatlan kivonatos jegyzetek, amelyek 1868 és 1869 között születtek, a válság eme elemzéséből levont következtetéseket tartalmaztak. Tehát Marx a válságokkal és a válságelmélettel kapcsolatos elméleti munkássága távolról sem záródott le. 1878. április 10-én ezt írta orosz barátjának, Nyikolaj F. Danielszonnak: „Semmi esetre sem szabad lezárni a második kötetet (amely magába foglalja a II. könyvet és a III. könyvet is, ami később a II. és a III. kötetté vált – M. H.) még mielőtt a jelenlegi angol ipari

válság eléri a csúcspontját. A mostani jelenségek egyedülállóak, sok tekintetben mások, mint amelyek a múltban voltak. [...] Ezért szükséges, hogy megfigyeljük a dolgok jelenlegi folyását, amíg szemünk előtt beérnek, amíg »termékeny módon« – ezt elméletileg értem – »megemésztjük« őket.” Marx tehát nem pusztán tapasztalati, illusztráló anyagként akarta feldolgozni a legutóbbi gazdasági válságot: számára nyilvánvaló volt, hogy válságelmélete még semmiképpen sem teljes.⁶

A *tőke* tehát távolról sincs befejezve. Ez nem csak abban a triviális értelemben igaz, hogy a kapitalizmus Marx óta továbbfejlődött – és a marxi elméletet szükséges korszerűsíteni vagy kibővíteni. A *tőke* még mindig befejezetlen fontos *elméleti* alapkérdéseket illetően is, mint amilyen a hitel és a válság elmélete. Ahhoz, hogy megismerjük, hol álltak Marx kutatásai, nem elégséges A *tőke* különböző kézírataival foglalkozni, amelyeket időközben a maguk teljességében publikáltak a MEGA II. részében. A jövőben egyre inkább foglalkoznunk kell a IV. részben megjelentetett kivonatos jegyzetfüzetekkel is. Hogy mennyi mindent tartalmaznak ezek a jegyzetfüzetek, azt Kohei Saito megvilágította egy nemrégiben megjelent tanulmányában.

Egészen a legutóbbi időkig azzal lehetett megcáfolni azt a vádat, hogy Marx érzéketlen lett volna az ökológiai kérdések iránt, hogy az ember utalt bizonyos számú ezzel kapcsolatos megfigyelésre A *tőké*-ben (lásd például Foster 2000, Burkett 2014). Marx nyilvánvalóan nem volt vak ezekre a problémákra, de nem lehetett elsiklaniafelett, hogy az ökológiai problémák nem voltak elég fontosak számára ahhoz, hogy rendszeres módon tárgyalja őket a politikai gazdaságtanra vonatkozó kritikájában. Értékelve Marxnak a természettudományokról szóló – az 1860-as és 70-es évekből származó – kivonatos jegyzeteit, Saito most bebizonyította, hogy az ökológiai problematika (anélkül, hogy ezt a kifejezést használta volna) egyre fontosabbá vált Marx számára. Amennyiben megvalósult volna a kéziratoknak az a módszeres revíziója, amelyre Marx törekedett, nemcsak a második és harmadik kötetet, hanem az első kötetet illetően is (lásd Marx levelét Danyielszonhoz, 1881. december 13-án), nagyon valószínű, hogy Marx a tőkeértékesülés és a természettel folytatott emberi anyagcsere közötti ellentmondás *szisztematikus* kifejtését szintén beépítette volna az elemzésbe. Tehát 150 év múltán semmiképpen sem mondhatjuk, hogy már mindent elmondtunk A *tőkéről*: bizonyos területeken a vita csak most kezdődik.

- ¹ Azt a meglátást, hogy „az áruban rejlő munka kettős jellegű” (tehát semmi esetre sem arról van szó, hogy minden munka kétarcú), Marx úgy hangsúlyozza, mint saját centrális meglátását. (MEGA II/5.) A *tőke* második kiadásában azután utal az áruban megtestesült munka kettős jellegére (A *tőke* I. köt. 47.). Mint konkrét munka (például ácsmunka) a munka használati értéket képez, mint absztrakt munka (bármilyen konkrét meghatározástól elvonatkoztatva) értéket képez.
- ² Ez a kifejezés Backhausnak az 1970-es években megjelent munkáiból származik (újra megjelent: Backhaus 1997), aki Marx értékelméletét úgy értelmezte, mint a *premonetáris* értékelméletek kritikáját.
- ³ Lásd Heinrich 2001; 2017. 5. fejezet. Az értékelméletéről szóló releváns viták terjedelmes bemutatását nyújtja Elbe 2008a; 30. és köv.).
- ⁴ Így Ulrike Hermann. 2017. 20, ugyanabban a számban, mint Sinn. Ebben a cikkben nincs helye annak, hogy a transzformációs problémát hosszabban tárgyaljam. Lásd erről korábbi PROKLA-cikkemet (Heinrich, 1988), valamint Heinrich (2017, 7. 2. fejezet). A vitához új, érdekes módon járul hozzá Fred Moseley 2016.
- ⁵ Némi halasztással erre tett kísérletet Kratke 2007; kritikáját lásd Elbe 2008b.
- ⁶ Nincs elég terem itt, hogy foglalkozzam egy másik érdekes témával: néhány kézirat az 1860-as évek vége felé és az 1870-es évekből arra mutat, hogy Marxnak kételyei merültek föl a „süllyedő profitráta tendenciájának törvényéről”, amelyet 1868 után többé nem említett (lásd Heinrich 2016. 126. és köv.).

Hivatkozások

- Backhaus, Hans-Georg 1997: *Dialektik der Wertform*, Freiburg.
https://archive.org/stream/Hans-georgBackhaus-DialektikDerWertform/Backhaus-DialektikDerWertform_djvu.txt
- Böhm-Bawerk, Eugen von 1896: Zum Abschluß des Marxschen Systems. In Eberle, Friedrich (Hg.): *Aspekte des Marxschen Systems*, Bd. 1. Frankfurt/M 1973, 25–129.
- Burkett, Paul 2014: *Marx and Nature. A red and green perspective*. Chicago, Haymarket.
- Elbe, Ingo 2008a: *Marx im Westen. Die neue Marx-Lektüre in der Bundesrepublik seit 1965*. Berlin.
- 2008b: Die Beharrlichkeit des ‘Engelsismus’ Bemerkungen zum “Marx-Engels Problem.” In *Marx-Engels-Jahrbuch* 2007. Berlin, 92–105.
- Foster, John Bellamy 2000: *Marx’s Ecology: Materialism and Nature*. New York, Monthly Review Press.
- Heinrich, Michael 1988: Was ist die Werttheorie noch wert? Zur neueren Debatte um das Trans-formationsproblem und die Marxsche Werttheorie. *PROKLA* 18(3), 15–38.
- Engels’ Edition of the Third Volume of ‘Capital’ and Marx’ Original Manuscript 1996/97, *Science & Society*, 60, no. 4, 452–466.
- Monetäre Werttheorie Geld und Krise bei Marx 2001: *PROKLA* 31(2), 151–176.
- “Capital” after MEGA 2016: Discontinuities, Interruptions and New, *Crisis and Critique* 3(3), 92–138.

- The Science of Value* 2017: Brill (megjelenés alatt)
- Herrmann, Ulrike 2017: "Das Kapital" und seine Bedeutung. In *Aus Politik und Zeitgeschichte* 67(19/20), 17–22.
- Hoff, Jan 2008: *Karl Marx und die "ricardianischen Sozialisten". Ein Beitrag zur Geschichte der politischen Ökonomie, der Sozialphilosophie und des Sozialismus* Köln, Papyrossa
- Jevons, William Stanley 1871: *The Theory of Political Economy*. London.
- Krätke, Michael R. 2007: Das Marx-Engels-Problem: Warum Engels das Marxsche "Kapital" nicht verfälscht hat. In *Marx-Engels Jahrbuch* 2006. Berlin, 142–170.
- Mandel, Ernest 1968: *Marxistische Wirtschaftstheorie*. Frankfurt/M.
- Marshall, Alfred 1890: *Principles of Economics*. London.
- Marx, Karl 1976: *Capital*, volume 1, introduced by Ernest Mandel, translated by Ben Fowkes, Penguin.
- MECW: *Marx/Engels Collected Works*, 50 vols. Lawrence and Wishart, 1975–2004.
- MEGA2: *Marx Engels Gesamtausgabe*, hrsg. von der Internationalen Marx-Engels-Stiftung, Amsterdam, de Gruyter Akademie Forschung.
- MEGA2 II/5: *Karl Marx, Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie*. Erster Band, Hamburg 1867 [Az első kiadás szövege].
- MEM 19: *Marx–Engels Művei*. 19. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1969.
- MEM 23: *Marx–Engels Művei*. 23. kötet. A tőke. I. könyv. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- MEM 31: *Marx–Engels Művei*. 31. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973.
- MEM 44: *Marx–Engels Művei*. 44. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984.
- Meek, Ronald L. 1956: *Studies in the Labour Theory of Value*, Second Edition. London 1975.
- Menger, Carl 1871: *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*. Wien.
- Moseley, Fred 2016: *Money and Totality*. Leiden, Brill.
- Paula, João Antonio de, Hugo Eduardo da Gama Cerqueira, Leonardo Gomes de Deus, Carlos Eduardo Suprinyak, Eduardo da Motta e Albuquerque 2016: Investigating Financial Innovation and Stock Exchanges. Marx's Notebooks on the crisis of 1866 and structural changes in capitalism. In *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung. Neue Folge* 2014/15, Hamburg, Argument.
- PEM (Projektgruppe Entwicklung des Marxschen Systems) 1975: *Der 4. Band des "Kapitals"?*
- Popper, Karl 1957: *The Poverty of Historicism*. London, Routledge 2002.
- Ricardo, David 1817: On the Principles of Political Economy and Taxation. In *The Works and Correspondence of David Ricardo*, Vol. I. Cambridge, 1951.
- Saito, Kohei 2016: *Karl Marx's Ecosocialism: Capital, Nature, and the Unfinished Critique of Political Economy*. New York, Monthly Review Press.
- Schumpeter, Joseph A. 1954: *History of Economic Analysis*. Oxford, Oxford University Press.
- Sinn, Hans-Werner 2017: Was uns Marx heute noch zu sagen hat, *Aus Politik und Zeitgeschichte* 67(19/20), 23–28.
- Smith, Adam 1776: An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. In *The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith*, Vol. 2. Oxford 1976. (Magyarul: *A nemzetek gazdagsága I-II*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959.

- Sweezy, Paul M. 1942: *The Theory of Capitalist Development: Principles of Marxian Political Economy*. New York, Monthly Review Press.
- Vollgraf, Carl-Erich; Jungnickel, Jürgen 1995: Marx in Marx' Worten? Zu Engels Edition des Hauptmanuskripts zum dritten Buch des "Kapitals." In *MEGA-Studien* 1(2), 3–55.
- Walras, Leon 1926 (1874): *Éléments d'économie politique pure ou Théorie de la richesse sociale*. Paris, R. Pichon et R. Durand-Auzias Éditeurs.
- Zeleny, Jindrich. 1962: *Die Wissenschaftslogik bei Marx und "Das Kapital"*. Akademie – Verlag, Berlin.

(Fordította: Szalai Miklós)

Eredeti megjelenés: *Continental Thought & Theory: A Journal of Intellectual Freedom*, Vol. 1, 4, 4–18. (2017. október).

Marx ökológiai jegyzetei

Karl Marxot régóta bírálják az ökológiai kérdésekkel kapcsolatos, úgymond, „prométheuszi” világgépéért – az ipari modell mellett való szélsőséges elköteleződésért, amely nincs tekintettel a modell természeti korlátaira. Az ilyesfajta kritikát, amelyet egyes marxisták is osztanak – mint például Ted Benton és Michael Löwy –, egyre nehezebb elfogadni, miután egy sor alapos és gondolatébresztő elemzés látott napvilágot Marx gondolkodásának ökológiai dimenzióiról a *Monthly Review*-ban és másutt.

A prometheanizmus-vita nem pusztán filológiai érdekesség. Nagyon is gyakorlati jelentősége van, elvégre a kapitalizmus olyan környezeti válságokkal néz szembe világszerte, amelyekre semmiféle konkrét megoldást nem tud felmutatni. A megoldási javaslatok minden bizonnyal a sokszínű ökológiai mozgalmából fognak érkezni – e mozgalmak némelyike nyíltan megkérdőjelezi a tőkés termelési módot. Ezért a marxi ökológia újrafelfedezése ma fontosabb a globális kapitalizmus elleni baloldali stratégia és küzdelem új formáinak kimunkálása szempontjából, mint korábban bármikor.

Ám távolról sincs egyöntetű egyetértés a baloldalon a tekintetben, hogy a marxi kritika milyen mértékben szolgálhat ezeknek az új ökológiai küzdelmeknek az elméleti kiindulópontjaként. A John Bellamy Foster osztályozása szerint „első felvonás”-hoz sorolt ökoszocialisták – mint André Gorz, James O'Connor és Alain Lipietz – bizonyos fókig elismerik Marx szerepét az ökológiai problémák megfogalmazásában, ám úgy vélik, hogy az ő tizenkilencedik századi elemzései túl részlegesek és elavultak ahhoz, hogy ma valódi relevanciájuk legyen. Ezzel szemben a „második felvonáshoz” sorolt ökoszocialisták – mint Foster és Paul Burkett – azt hangsúlyozzák, hogy az érték- és a fetiszmuselméletre alapozott marxi ökológiai kapitalizmuskritika a mai kor számára is módszertani jelentőséggel bír.¹

A jelen cikk másféle megközelítést alkalmaz. Marx természet-tudományi jegyzetfüzeteit vizsgálja meg, különösen az 1868-as évből származókat, amelyek az új *Marx-Engels Összkiadás* (MEGA)

negyedik kötetének tizennyolcadik fejezetében kerülnek első ízben publikálásra.² Amint azt Burkett és Foster helyesen hangsúlyozzák, Marx jegyzetfüzetei lehetővé teszik számunkra, hogy világos képet alkossunk magunknak arról, mi érdekelte és foglalkoztatta Marxot A tőke első kötetének 1967-es megjelentetését megelőzően és követően, és hogy milyen irányba fejlődhetett volna tovább a marxi elemzés a biológia, kémia, geológia és ásványtan szakirodalmának intenzív tanulmányozása révén – e tanulmányok nagy részét Marxnak végül nem sikerült integrálnia A tőkébe.³ Habár Marx A tőke megaprojektet nem tudta befejezni, életének utolsó tizenöt éve alatt hatalmas mennyiségű jegyzetfüzetet töltött meg töredékekkel és kivonatokkal. Valójában Marx jegyzetfüzeteinek egyharmada ehhez az utolsó időszakhoz köthető, és ezek majdnem felét a természettudományoknak szentelte. Marx természettudományi tanulmányainak intenzitása és kiterjedtsége lenyűgöző. Következésképpen, egyszerűen hamis azt állítani, ahogy egyes kritikusok teszik – a késői korszakból származó természettudományi kutatási jegyzetekben fellelhető, ellentétes irányú bizonyítékok sokaságát figyelmen kívül hagyva – hogy Marx erőteljesen ökológiai irányultságú gondolatmenetei A tőkében és más írásaiban csak pusztá széljegyzetek.

Az 1868 utáni jegyzetfüzeteket vizsgálva azonnal felfigyelhetünk az ökológiai vizsgálódásba bevont témák körének gyors bővülésére. Amellett fogok érvelni, hogy ha a politikai gazdaságtan marxi bírálatát sikerült volna végleges formába önteni, akkor sokkal nagyobb hangsúlyt kapott volna benne az emberiség és a természet közötti anyagcsere (*Stoffwechsel*) felborulása mint a kapitalizmus alapvető ellentmondása. Továbbá, Marx mélyülő ökológiai érdeklődésének hátterében az a szándék húzódott meg, hogy elmélyítse Liebignek a modern „rablórendszerrel” adott – alábbiakban tárgyalt – kritikáját.

Azért volt nehéz sokáig felismerni az ökológia központi jelentőségét Marx késői írásaiban, mert soha nem tudta befejezni *opus magnum*-át. A most publikált jegyzetfüzetek segítségével viszont megérthetjük Marx élethosszig tartó projektjének e rejtett, de kulcsfontosságú aspektusát.

Marx és Liebig A tőke különböző kiadásaiban

Ma már jól ismert tény, hogy Marxnak a modern mezőgazdaság irracionalitásával kapcsolatos kritikája nagyban támaszkodik Justus

von Liebig „Mezőgazdasági kémia”-jára és James F. W. Johnston „Jegyzetek Észak-Amerikáról” (*Notes on North America*) című könyvére. E könyvek érvelése szerint, a termőfölddel kapcsolatos természeti törvényszerűségek figyelmen kívül hagyása szükségképpen vezet a termőtalaj kimerüléséhez.⁴ E könyvek 1865–66-os intenzív tanulmányozását követően Marx belefoglalta Liebig legfontosabb gondolatait *A tőke* első kötetébe. Amint azt a „Nagyipar és mezőgazdaság” című alfejezetben Marx írja:

A városi népességnek, amelyet nagy központokban halmoz össze, folyton növekvő túlsúlyával a tőkés termelés [...] megzavarja az ember és a föld közti anyagcserét, azaz az ember által táplálkozási és ruházkodási eszközök formájában elhasznált talajalkatrészek visszatérését a talajba, tehát a talaj tartós termékenységeinek örök természeti feltételét. Ezzel szétrombolja egyúttal a városi munkás fizikai egészségét és a falusi munkások szellemi életét.⁵

E méltán híres bekezdés vált az „anyagcsere-szakadással” kapcsolatos jelenlegi elemzések sarokpontjává.⁶ A szóban forgó alfejezet egyik lábjegyzetében Marx explicit módon kinyilvánítja, hogy sokkal tartozik Liebig „Mezőgazdasági kémia”-ja 1862-ben megjelent hetedik kiadásának: „A modern mezőgazdaság negatív oldalának kifejtése, természettudományos álláspontról, egyike Liebig halhatatlan érdemeinek.” Az „anyagcsere-szakadás”-megközelítés az ehhez hasonló megjegyzések következtében szentel különös figyelmet a modern mezőgazdaság Liebig által adott kritikájára mint a kapitalizmus marxi ökológiai kritikájának intellektuális forrására.

Kevésbé ismert ugyanakkor az a tény, hogy *A tőke* első, 1867-es német kiadásában Marx ennél tovább ment, és kijelentette, hogy Liebig könyvében a „mezőgazdaság történetére vonatkozó történelmi észrevételekben, ámbár nem mentesek goromba tévedésektől, több meglátást találunk, mint a modern politikai gazdászok műveiben összesen” [*mehr Lichtblicke als die Schriften sämtlicher modernen politischen Oekonomen zusammengekommen*].⁷ A figyelmes olvasó azonnal észreveszi a különbséget e verzió és a későbbi kiadások között, noha csak nemrégiben mutatott rá a MEGA egyik német szerkesztője, Carl-Erich Vollgraf.⁸ Marx már a második, 1872–73-as kiadásban is módosította az ominózus mondatot. Emiatt aztán többnyire csak azt olvashatjuk e helyen, hogy noha Liebig észrevételei „nem mentesek goromba tévedésektől, tartalmazznak felvillanásokat”.⁹

Marx törölte azt az állítást, amely szerint Liebig többet ér, „mint a modern politikai gazdaszok művei összesen”. Miért gyengített Marx a Liebig hozzájárulására vonatkozó dicséreten?

Lehetne úgy érvelni, hogy ez a húzás csupán triviális változtatás, amely azt a célt szolgálja, hogy világosabban elkülönítse Liebig eredeti hozzájárulását az agrokémia területén a politikai gazdaságtantól, ahol viszont a nagy kémikus súlyos hibákat ejtett. Továbbá, amint e szövegrészből kiolvasható, Marx különösen egy bizonyos agrárgazdaszok, James Andersonnak a termőföldproblémával kapcsolatos elemzése iránt lelkesedett. Anderson ugyanis, más klasszikus politikai gazdaszoktól eltérően, vizsgálat alá vonta a termőtalaj tönkretételének tényezőit. Ez pedig éppen az a problémakör – a „modern mezőgazdaság destruktív oldala” – amelyet Liebig is felismert, és e felismerést sorolta Marx „Liebig halhatatlan érdemei” közé. Marx azt gondolhatta tehát, hogy *A tőke* első kiadásában alkalmazott megfogalmazás túlzó volt.

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Liebig „Mezőgazdasági kémiá”-ját élénk viták övezték a kor politikai gazdaszok körében; ezek közép-pontjában Liebignek a politikai gazdaságtanhoz – mindenekelőtt a földjáradék-elmélethez és a népesedési elmélethez – való állítólagos hozzájárulása állt. Wilhelm Roscher német közgazdasz például már Marx előtt felismerte Liebig ásványelméletének politikai gazdaságtani jelentőségét, és beiktatott pár Liebignek szentelt bekezdést és jegyzetet „A mezőgazdaság és a kapcsolódó gazdasági ágak nemzetgazdaságtaná”-nak [*Nationalökonomie des Ackerbaues und der verwandten Urproductionen*] 1865. évi negyedik kiadásába, abból a célból, hogy Liebig mezőgazdasági tárgyú eredményeit saját politikai gazdaságtanába integrálja. Figyelemre méltó, mennyire hasonló a Liebignek címzett elismerés megfogalmazása: „Habár Liebig történelmi tárgyú kijelentései közül sok vitatható, s bár sok fontos politikai gazdaságtani tény elkerüli a figyelmét, e nagy természettudós neve mindig az Alexander Humboltéhoz hasonló kiemelt helyen fog szerepelni a nemzetgazdaságtan történetében is.”¹⁰ Valószínűsíthető, hogy Marx épp Roscher könyve hatására döntött úgy 1865–66-ban, hogy újraolvasva Liebig „Mezőgazdasági kémiá”-ját. A két szerző nagyon hasonló értékelése a kornak Liebig „Mezőgazdasági kémiá”-jával kapcsolatban széles körben osztott véleményéről tanúskodik.

Ésszerű feltevés továbbá, hogy *A tőke* első kiadásában Marx szándékosan hasonlította Liebiget azokhoz a közgazdaszokhoz, akik a mezőgazdaság transzhistorikus és lineáris fejlődését posztulálták, akár a művelésnek a termékenyebbtől a kevésbé termékeny földek

irányába való kiterjedése értelmében (Malthus, Ricardo és John Stuart Mill), vagy a kevésbé termékenyekből a termékenyebbek irányába (Carey és később Dühring). E szerzőkkel ellentétben, Liebignek a „rablórendszerrel” kapcsolatos kritikája kimondottan a mezőgazdaság *modern formáját*, és a modern mezőgazdaságnak a föld irracionális és destruktív használata miatt bekövetkező termelékenységcsökkenését helyezi a célkeresztbe. Más szavakkal, az a mód, ahogyan Liebig történelmi dimenzióba helyezi a modern mezőgazdaságot, hasznos természettudományos alapozást kínál Marx számára a mezőgazdasági fejlődés elvont és lineáris megközelítésének az elvetéséhez.

Azt is láttuk ugyanakkor, hogy 1867 és 1872–73 között Marx valamelyest relativizálja Liebignek a politikai gazdaságtanhoz való hozzájárulását. Talán azért tette ezt, mert Liebig gazdaságelméleti hibái mellett Marxnak kételyei támadtak Liebig kémiaiáját illetően is? A levelek és jegyzetfüzetek alapos vizsgálata segít minket abban, hogy megértsük Marx 1868 után végzett kutatásainak átfogó célját és módszereit.

Viták Liebig „Mezőgazdasági kémia”-ja körül

Az ebből az időszakból származó leveleket és jegyzetfüzeteket vizsgálva, hihetőbbnek tűnik, hogy a Liebig érdemeinek értékelésében végbement változás *A tőke* második kiadásában több egyszerű korrekciónál. Marx figyelemmel kísérte a Liebig „Mezőgazdasági kémia”-ja körüli heves vitákat, így *A tőke* első kötetének megjelenése után szükségesnek vélte a Liebig elméletének érvényességével kapcsolatos álláspontja újragondolását. Egy 1868 január 3-i keltezésű levelében Marx arra kéri Engelst, hogy kérje ki egy régi barátjuk, a vegyész Carl Schorlemmer véleményét:

Schorlemmertől szeretném megtudni, melyik most a legújabb és legjobb (német) könyv az agrokémiáról? Továbbá, hogyan áll most az ásványi trágya és a nitrogéntrágya hívei közti vita? (Azóta, hogy legutóbb foglalkoztam ezzel, mindenféle új dolog jelent meg Németországban.) Tud-e valamit az újabb németekről, akik Liebig talajkimerülési elmélete *ellen* írtak? Ismeri-e Fraas müncheni agronómus (müncheni egyetemi tanár) iszapolási elméletét? A földjáradékról szóló fejezethez legalább bizonyos fokig ismernem kell a kérdés legújabb állását.¹¹

E levélből világosan kiderül, hogy milyen céllal tanulmányozta Marx 1868 elején a mezőgazdasági szakkönyveket. Nemcsak úgy általánosságban volt kíváncsi a legújabb mezőgazdasági szakirodalomra, hanem kifejezetten a Liebig „Mezőgazdasági kémia”-jával kapcsolatos vitáknak és kritikáknak szentelte figyelmét. Fontos megjegyezni, hogy *A tőke* harmadik kötetének kéziratában, tőle szokatlan módon, egyrészt rámutat Liebig elemzésének fontosságára, másrészt gyakorlatilag azt is jelzi, hogy ezt a szakaszt még ki kell egészíteni a jövőben. Vagyis ez egy olyan gondolatmenet részét képezte, amellyel kapcsolatban további kutatásokat tervezett, méghozzá olyan alapvető területeken, mint – a csökkenő profitráta témaköréhez is kapcsolódóan – „a föld csökkenő termelékenysége”.¹²

Liebig, akit gyakran „a szerves kémia atyjának” neveznek, meggyőzően kimutatta, hogy a növények egészséges fejlődéséhez szerves és nem szerves tápanyagokra egyaránt szükség van, mint például nitrogénre, foszforsavra és káliumra. A humuszt (a talaj növényi és állati bomlástermékből képződő szerves összetevőjét) vagy a nitrogént középpontba állító uralkodó elméletekkel szemben azt állította, hogy *minden* szükséges tápanyag meglétéről gondoskodni kell, a „minimális mennyiséget” meghaladón. E kíváncsi Liebig-féle „minimum-elv”-ként ismert.¹³ Habár Liebignek a szerves tápanyagok szerepére vonatkozó megfigyelései máig érvényesek, két ezekből levezetett tézise, a műtrágyázásra és a föld kimerülésére vonatkozó elmélet, azonnal heves vitát robbantott ki.

Liebig szerint, a talajban lévő szerves tápanyagok mennyisége korlátozott marad azonnali visszapótlás nélkül. Szükséges ezért rendszeresen visszajuttatni a talajba azokat a szerves tápanyagokat, amelyeket a növények felszívnak magukba, ha fenntartható módon akarjuk üzni a növénytermesztést. (E tápanyagokat szervesen vagy szerves formában is visszajuttathatjuk, utóbbi esetben úgyis átalakulnak szerves formájukba [mineralizálódnak]). Liebig e szükségességét a „visszapótlás törvényének” nevezte, és úgy tartotta, hogy a szerves tápanyagok teljes körű visszajuttatása a fenntartható mezőgazdaság fundamentális elve. Mivel a természet nem képes elég szerves tápanyagot biztosítani a nagyléptékű tápanyagkivonás körülményei között, Liebig a kémiai műtrágyák alkalmazása mellett érvelt. Liebig figyelmeztetett, hogy a tápanyag-visszajuttatás törvényének megsértése – és a talajnak az emiatt bekövetkező kimerülése – az európai civilizáció egészét veszélyezteti. Liebig szerint, a modern iparosítás újfajta megosztottságot idézett elő a város és a

vidék között, így a nagyvárosi munkásosztály által elfogyasztott élelem többé nem tér vissza az eredeti termőföldre, hogy helyreállítsa annak termőképességét, hanem a vízőblítéses illemhelyeken keresztül bármiféle további hasznosítás nélkül a folyóban köt ki. Ezenfelül a mezőgazdasági termékek és a trágyaként hasznosítható csont és szalma kommodifikációja révén a mezőgazdaság feladja a fenntarthatóság célkitűzését a pusztá profitmaximalizálás kedvéért, és a lehető legrövidebb idő alatt akarja belepréselni a tápanyagokat a terménybe. E tények nyugtalanították Liebiget, ezért a modern mezőgazdaságot „rablórendszernek” bélyegezte, és figyelmeztetett, hogy a természetes anyagcsere-interakciók felborítása a civilizáció hanyatlásához fog vezetni. Az 1850-es években vallott viszonylag optimista álláspontjával szemben, miszerint a műtrágyázás minden baj ellenszere, Liebig „Mezőgazdasági kémia”-jának 1862-es kiadása, különösen pedig az ehhez írt új bevezetés, sokkal erőteljesebben hangsúlyozta a modern mezőgazdaság destruktív vonatkozásait.

Miután 1862-ben Liebig kiélezte a rablórendszerrel kapcsolatos kritikáját, és módosította korábbi optimizmusát, Marx érthető módon szükségesnek tartotta újra áttekinteni, új nézőpontból, a föld termékenységére körüli vitát. Ugyanakkor Liebignek a rablórendszerrel és a talaj kimerülésével kapcsolatos kritikája új érveket inspirált a tudósok és az agronómusok körében. Az Engelshez írott levél világossá teszi, hogy Marx *A tőke* első kötetének megjelentetése után kritikusabb perspektívából próbálta megvizsgálni Liebig elméletét.

Megjegyzendő, hogy Marxon és Roscheren kívül más politikai gazdászok is bekapcsolódtak a vitába. Henry Charles Carey akkorra már írt az Egyesült Államokra jellemző pazarló mezőgazdasági termeléséről, és kijelentette, hogy „a föld kirablásának” felelőtlen gyakorlata súlyos „bűn” a jövő nemzedékeivel szemben.¹⁴ Liebiget szintén érdekelték Carey művei, és sűrűn hivatkozott is rájuk, de lehetséges, hogy Marxnak nem volt teljesen tiszta képe a kettejük közti kapcsolatról, amikor az „Mezőgazdasági kémia”-t olvasta 1865–68-ban. Carey szerepe az egész termőföld-vitában Marx számára akkor válhatott nyilvánvalóvá, amikor Eugen Dühring könyveinek vizsgálatába fogott 1868 januárjában, miután Louis Kugelman elküldte neki Dühringnek *A tőkéről* írott, 1867 decemberében megjelent recenzióját – a legelső valaha írt recenziót *A tőkéről*.

Dühring, a berlini egyetem előadója, lelkes támogatója volt Carey gazdasági rendszerének. Ezenfelül Liebig elméletét is beépítette saját gazdasági elemzésébe, mivel Liebig megerősítette őt abban, hogy

Carey-nek igaza van, amikor olyan önellátó város-közösségek felállítását javasolja, amelyekben a termelők és fogyasztók harmóniában élnek, elkerülve a növényi tápanyagok eltékozlását, így a termőföld kimerülését. Dühring úgy tartotta, hogy Liebignek a talaj kimerülésére vonatkozó elmélete „pillérül szolgál” Carey „rendszeréhez”, és kijelentette:

...a talaj kimerülésének – amely Észak-Amerikában például már fenyegetően jelentkezik – hosszú távon csak olyan kereskedelmi politikával lehet véget vetni, amely a hazai munka védelmére és képzésére épül. Ugyanis egy nemzet különböző fajta termelőképességeinek harmonikus fejlődése [...] mozdítja elő az anyagok természetes forgását, és teszi lehetővé, hogy a növényi tápanyagokat visszajuttassák a földbe, amelyből vétettek.¹⁵

A *tőke* harmadik kötetének kéziratában Marx egy olyan, a város és vidék antagonizmusán túllépett társadalmat irányoz elő, amelyben „a társult termelők észszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik [...] a természettel való anyagcseréjüket.” Minden bizonnyal meglepetten szembesült azzal, hogy Dühring hozzá hasonlóan „az anyagi eloszlásnak” a város és a vidék közötti elkülönülés meghaladása révén megvalósuló „tudatos szabályozását” követelte, mint az „egyetlen lehetséges ellenintézkedést” a pazarló termeléssel szemben.¹⁶ Más szavakkal, Marx idevágó fejtegetése, Dühringével egyetemben, az akkori „Liebig-iskola” körében elterjedt gondolkodási irányt tükröz. A rákövetkező években Marx Dühringről alkotott véleménye kritikusabbá vált, miután Dühring elkezdte saját rendszerét a szociáldemokrácia egyedüli igaz alapzataként reklámozni. Emiatt Marx gyanakvóbbá vált a talajkimerülés Dühring-féle értelmezésével és annak hirdetőivel szemben, még ha továbbra is elismerte Liebig teóriájának hasznosságát. Akárhogyan is, 1868-ban a vita akkori állása Marxot immár „Liebig talajkimerülési elmélete ellen” érvelő könyvek tanulmányozására készítette.

Malthusiánus volt-e Liebig?

Marxot különösen aggasztotta, hogy Liebig figyelmeztetéseinek a talaj kimerülésével kapcsolatban volt némi malthusiánus felhangja. Dühring szavaival élve, ezek az intelmek annyiban „Malthus

szellemét” támasztották fel, amennyiben Liebig szemlátomást az élelemhiány és a túlnépesedés régi malthusiánus toposzainak új, „tudományos” verzióját kínálta. Amint azt korábban jeleztük, Liebig érvelésének hangneme fokozatosan tolódott el az 1840-es évek és az 50-es évek első felének optimizmusától a késő 1850-es és a 60-as évek pesszimizmusa felé. Liebig élesen bírálta a brit, ipari jellegű mezőgazdaságot, és sötét jövőt jósolt az európai társadalom számára, háborúval és éhezéssel, amennyiben a „visszapótlás törvényét” továbbra is figyelmen kívül hagyják.

Pár éven belül a guanokészletek kimerülnek, és akkor aztán sem tudományos, sem pedig, úgymond, elméleti disputákra nem lesz szükség annak a természeti törvénynek a bizonyításához, amely az embertől megköveteli az életfeltételek megőrzéséről való gondoskodást. Az önfenntartás érdekében a nemzetek arra kényszerülnek majd az egyensúly helyreállításához, hogy végeérhetetlen háborúkban mészárolják le egymást. Ha – Isten ne adja – ismét beköszönt az éhínség két egymást követő évben, mint 1816-ban és 1817-ben, akkor a túlélők végignézhetik majd, ahogy százezrek pusztulnak el nyomorultul az utcákon.¹⁷

Liebig újdonsült pesszimizmusa igen pregnánsan jelenik meg ebben a bekezdésben. Míg a modern mezőgazdaságról mint „rablórendszer-ről” alkotott véleménye Liebig fölényét jelzi a széles körben elterjedt ahistorikus Malthus- és Ricardo-féle „csökkenő hozadék törvényével” szemben, az általa levont végkövetkeztetésnek a malthusi tanokhoz való viszonya kétértelmű marad. Ami Marxot aggasztotta, az Liebig akkoriban közkeletű összekapcsolása volt Malthusszal és Ricardóval, mivel ez utóbbiak logikája szembement Marx saját elemzésével, amely éppenséggel a termőföld-probléma történeti jellegét hangsúlyozta.¹⁸

Röviden összefoglalva a fentieket, Marx először úgy gondolta, hogy Liebig leírása a modern mezőgazdaság romboló hatásairól erős érvet szolgáltat a csökkenő hozadék Ricardo- és Malthus-féle absztrakt törvényével szemben, de 1868 után elkezdte megkérdőjelezni a Liebig-féle elmélet helytállóságát, miután a talajkimerülés körüli viták tónusa egyre inkább malthusiánussá vált. Marx ezért visszakozott korábbi, Liebiggel szemben némileg kritikátlan és túlzó álláspontjáról, miközben előkészületeket tett a probléma kiterjedtebb kutatására – világos, hogy ez utóbbi eredményeit *A tőke* második és harmadik kötetében akarta kifejteni.

Míg Liebig malthusiánus tendenciái képezhetik a negatív okot, amely Marxot arra készítette, hogy *A tőke* második kiadásában módosítsa a Liebiget méltató mondatot, volt egy pozitív ok is: Marx látókörébe került egy sor egyéb szerző, akik ugyanolyan fontossá váltak számára a politikai gazdaságtan ökológiai bírálatához, mint Liebig. Ezek egyike Karl Fraas, német mezőgazdász és a müncheni egyetem tanára volt. Egy 1868 januárjából származó levélben Marx Fraasról érdeklődik Schorlemmernél. Bár Schorlemmer nem tudott különösebb információval szolgálni Fraas ún. iszapolási [*alluvion*-] elméletéről a termőföld természetes úton, hordaléklerakódás következtében végbemenő területnövekedésével kapcsolatban, Marx a rákövetkező hónapokban mégis Fraas több könyvének az elolvasásába is belefogott.

Marx jegyzetfüzeteiben Fraas neve először 1867 decembe-re–1868 januárja folyamán bukkan fel, amikor Marx lejegyzi Fraas 1866-os könyvének, az „Agrárválságok és megoldásuk”-nak [*Die Ackerbaukrisen und ihre Heilmittel*] a címét. Ez a könyv vitába szállt a Liebig-féle talajkimerülési elmélettel.¹⁹ Amikor 1968 januárjában azt írta Engelsnek, hogy „Azóta, hogy legutóbb foglalkoztam ezzel, mindenféle új dolog jelent meg Németországban”, valószínűleg Fraas könyvére gondolt.

Fraas könyvének megjelenését követően nem sokkal Fraas és Liebig viszonya nagyon feszültté vált, miután Liebig bírálni kezdte a müncheni agrároktatók (akik közé Fraas is tartozott) és az agrártermelők tudományos tudatlanságát. Válaszképpen Fraas védelmébe vette a müncheni mezőgazdasági praxist, és kijelentette, hogy Liebig elméletét túlárassák, és hogy ez az elmélet visszaesést jelent a malthusianizmusba, mivel figyelmen kívül hagyja a mezőgazdaságnak azokat a történetileg ismert formáit, amelyek fenntartották, sőt, még növelni is tudták a föld termőképességét, a talaj kimerítése nélkül. Fraas szerint, Liebig pesszimizmusa annak a hallgatóságos feltételezéséből táplálkozik, hogy az *embereknek* kell képesnek lenniük arra, hogy visszapótolják a szervetlen tápanyagokat, tehát a föld megköveteli – már amennyiben a város és vidék kettéválását nem szüntetik meg – a műtrágya használatát, ami viszont túl költségesnek bizonyulhat. Fraas ezzel szemben egy olcsóbb módszert, a *természeti erőknél* a felhasználását javasolja a talaj termőképességének megőrzése érdekében, az *alluvion*- (iszapolási) elmélet szellemében.²⁰

A kor meghatározó jelentőségű geológusa, Charles Lyell meghatározása szerint, az alluvion „föld, homok, kavics, kövek és más anyagok, amelyek folyók, árvek vagy egyéb okok miatt eredeti helyükről olyan földre kerülnek át, amelyeket nem borít állandó jelleggel tó vagy tenger.”²¹ A hordalékanyagok nagy mennyiségben tartalmaznak a növények fejlődése szempontjából életfontosságú ásványi anyagokat. Következésképpen, az ilyen ásványi anyagok rendszeresen ismétlődő lerakódásából kialakuló termőtalaj – többnyire völgyekben, a folyók szomszédságában – műtrágyázás nélkül is évről évre gazdag termést hoz, mint például a Duna homokpadjai, a Nílus és a Pó deltája, vagy a Mississippi földnyelvei. A megtermékenyítő folyóhordalék forrása a folyó felsőbb szakaszánál végbement erózió. Vagyis az alluviális talaj gazdagsága a talajnak a folyó felső szakaszán – főleg hegy- és domboldalakon – végbement talajromlás eredménye. Fraas a hordalék általi megtermékenyítés mesterséges rendszerét javasolja: ennek keretében a folyóvizet a mezőgazdasági földektől folyásirányban fölfelé épített ideiglenes gátakkal szabályozná, ami az alapvető ásványi anyagok utánpótlását olcsón és szinte korlátlan ideig biztosítaná. Marx – a jegyzetfüzetből jól kivehetőn – gondosan vizsgálta Fraas érvelését a termőföld hordalékos megtermékenyítésének gyakorlati előnyeit illetően.²²

Am valószínűleg nem az iszapolási elmélet volt az, ami miatt Fraas a leginkább érdekelte Marxot. Fraas könyveinek buzgó olvasása és számos bekezdésnek a jegyzetfüzetekben való dokumentálása után Marx így méltatta Fraas egyik könyvét egy 1868. március 25-én Engelsnek írott levélben:

Nagyon érdekes Fraastól (1847): *Klima und Pflanzenwelt in der Zeit, eine Geschichte beider* [Éghajlat és növényvilág az időben, adalék mindkettőnek a történetéhez], tudniillik annak a bizonyítására, hogy az éghajlat és a növényzet a történelmi időben változik. [...] Azt állítja, hogy a kultúrával – fokának megfelelően – a parasztnak oly kedves „nedvesség” veszendőbe megy (ezért is húzódnak a növények Délről Északnak), és végül sztyeppé képződik. A kultúra első hatása hasznos, végül azonban az erdőirtás stb. folytán pusztító. [...] A végeredmény az, hogy a kultúra, ha ösztönösen halad előre, és nem *uralkodnak* rajta *tudatosan* (eddig ő mint polgár természetesen nem jut el), sivatagokat hagy maga után (Perzsia, Mezopotámia stb., Görögország). Tehát itt is – öntudatlanul – szocialista tendencia!²³

Meglepőnek tűnhet, hogy Marx „öntudatlan szocialista tendenciát” lát Fraas könyvében, Fraas Liebignek címzett nyers bírálata ellenére. „Az éghajlat és a növényvilág változásai az idők során” részletesen taglalja, hogyan omlottak össze az ókori civilizációk, mindenekelőtt az ókori Görögország – Fraas éveket töltött az athéni királyi kert inspektoraként és az athéni egyetem botanikatanáraként –, miután a szabályozatlan erdőirtás okozta változások aláásták a helyi környezeti feltételek fenntarthatóságát. Mivel az őshonos növények már nem tudtak alkalmazkodni az új feltételekhez, sztyeppeképződés, vagy a legrosszabb esetben sivatagosodás vette kezdetét. (Habár Fraas interpretációja komoly befolyással bírt, ma vannak, akik inkább úgy fogalmaznának, hogy voltaképpen nem „sivatagosodás”, hanem szárazságtűrőbb növények térnyerése következett be.)

A mi témánk szempontjából mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy Fraas azért hangsúlyozta a „természetes klíma” jelentőségét a növényfejlődés számára, mert a klíma nagyban kihat a talaj mállási folyamatára. Ezért nem elegendő, ha egyszerűen csak a talaj kémiai összetételét elemezzük, mivel a talaj mállási folyamatában kulcsfontosságú mechanikai és kémiai reakciók nagyban függenek a klimatikus tényezőktől, mint például a hőmérséklet, nedvesség, csapadék. Ezért Fraas saját kutatási területét mint „mezőgazdasági fizikát” jellemezte, világos kontrasztot képezve ezzel Liebig „mezőgazdasági kémiájával” szemben. Fraas szerint egyes területeken, ahol az éghajlati viszonyok kedvezőbbek, a termőföldek a folyók szomszédságában fekszenek, és rendszeresen árasztja el hordalékos víz, lehetőség van nagy mennyiségben termeszteni anélkül, hogy a föld kimerülésétől kellene tartani. Ilyenkor a természet automatikusan végrehajtja a „visszapótlás törvényében” foglaltakat a hordalék-felhalmozódás révén. Ez persze csak bizonyos termőterületek esetében igaz.

Fraas könyvének olvasását követően Marx érdeklődése a „mezőgazdasági fizika” felé fordult, ahogy Engelsnek írta: „Pontosan utána kell nézni annak, ami új és legújabb a földművelésről. A *fizikai* iskola szemben áll a *kémiai*val.”²⁴ Tisztán kivehető az elmozdulás Marx érdeklődésében. 1868 januárjában Marx még javarészt a „kémiai iskolán” *belüli* vitákat követte nyomon, amelyek arról szóltak, hogy az ásványi vagy a nitrogénműtrágya közül melyik a hatékonyabb. Fraas munkáinak két és fél hónapon át tartó intenzív tanulmányozása után azonban Marx Liebiget és Lawes-t ugyanazon „kémiai iskolába” sorolta be, míg Fraas elméletét egy ettől független „fizikai iskola” képviselőjeként kezelte. Ebben figyelemre méltó módon Fraas saját

kategorizációját követte, aki azt kifogásolta, hogy Liebig és Lawes egyaránt absztrakt és egyoldalú érvekkel operálnak a föld kimerülését illetően, túlhangsúlyozva a növényfejlődés kémiai vonatkozásait. Ennek hatására Marx arra a következtetésre jutott, hogy „muszáj” sokkal alaposabban megismernie a mezőgazdaság területén végbement legújabb fejleményeket.

Fraas egyedisége abból is szembetűnő, milyen kiemelt figyelmet szentel a történelmileg lezajlott klímaváltozások folyamatára gyakorolt *emberi behatásnak*. Valójában Fraas könyve elsőként foglalkozott e témával.²⁵ Fraas ókori görög szövegekre támaszkodva bemutatta, hogyan vándoroltak a növényfajok az egyre melegebb és szárazabb éghajlat hatására délről északra, vagy a síkságokról a hegyvidékre. Fraas szerint, ez az éghajlatváltozás az ókori civilizációk által kikényszerített túlzott erdőirtás következménye volt. Az ősi társadalmak dezintegrációjával kapcsolatos hasonló történetek a mai kor számára is nyilvánvaló relevanciával bírnak.

Hasonlóképpen, Fraas a faanyagok iparban való túlzott felhasználására is figyelmeztetett. Erről az akkorra már nagyon is szembetűnő jelenségről Fraas úgy vélekedett, hogy óriási hatással lesz az európai civilizáció jövőjére. Fraas olvasása révén Marx megismerkedett Európa eltűnő erdeinek problémájával, ahogy az a jegyzetfüzetéből kiderül: „Franciaország jelenlegi erdőterülete a korábbi egytizenkettedét teszi ki, Angliában a 69 erdőségből csak 4 nagy kiterjedésű; Olaszországban és a délnyugat-európai félszigeten olyan fafajtákat, amelyek a múltban a síkságon is közkeletűek voltak, ma már a hegyekben sem találunk.”²⁶ Fraas szavá tette a további technológiai fejlődést, amely a magasabban fekvő hegyi területeken is lehetővé teszi a fakitermelést, és ezzel csak tovább gyorsítja az erdőirtást. Fraas könyvét olvasva, Marx felismerte a tőkés termelésnek a faanyag iránti egyre növekvő kereslete és az ökológiai fenntarthatóság közti feszültséget. Marxnak az ember és a természet közti anyagcsere megbomlására vonatkozó meglátása túlmegy a liebigi értelemben vett termőföld-kimerülésen, és kiterjed az erdőpusztulás kérdésére is. Természetesen, ahogy azt *A tőke* második kiadása is jelzi, ez nem jelenti azt, hogy Marx elvetette Liebig elméletét. Ellenkezőleg, továbbra is úgy méltatta Liebig hozzájárulását, mint amely alapvető a modern mezőgazdaság bírálathoz. Ezzel együtt, amikor Marx a Fraas munkásságában fellelhető „öntudatlan szocialista tendenciáról” ír, egyértelmű, hogy Marx az ember és a természet közötti anyagcsere helyreállítását immár a szocializmus központi jelentőségű feladatának tekintette, és e hely-

reállítást jóval szélesebben értelmezte, mint A tőke első kötetének első kiadásában.

Marxnak az erdők pusztulásával kapcsolatos érdeklődése nem korlátozódott Fraas olvasására. 1868 elején John D. Tuckettnek „A dolgozó népesség múltbeli és jelenlegi helyzetének története” című könyvét is elolvasta, kiemelve a legfontosabb oldalakat. A Marx által kimásolt néhány oldal egyikén Tuckett a következőképpen érvel:

[...] sajnálatosnak látszik elődeink hanyagsága, amely miatt elmulasztották a fák gondozását, illetve sok esetben az erdők pusztulását idézték elő azáltal, hogy nem pótolták a kivágott fákat fiatal fák ültetésével. Az erdők általános elfecsérlése a jelek szerint azelőtt volt a legnagyobb, mielőtt felfedezték volna a kőszén használatát [a vasolvasztáshoz]; akkoriban a faanyag felhasználása a vaskohászatban olyan mértékű volt, hogy úgy tűnt, az utolsó fatörzseket és erdőket le fogják tarolni. [...] Ám jelenleg a faültetvények nem csupán hasznosak, de az ország szépüléséhez is hozzájárulnak, továbbá az erős széláramlatokat is megfékezik. [...] Első látásra nehéz teljességében felfogni, milyen jelentős haszonnal jár a nagyléptékű faültetés egy lecsupaszított országban. Mivel semmi sem áll a hideg szelek útjában, az ott tenyésztett szarvasmarha hamar megáll a növekedésben, és a növényzet gyakran úgy fest, mintha tűz perzselte volna meg, vagy botokkal leverték volna. Továbbá azáltal, hogy meleget és kényelmet nyújt az állatoknak, feleannyi takarmány is elegendő lesz számukra.²⁷

Az erdőknek fontos gazdasági szerepük van a mezőgazdaságban és az állattenyésztésben, és ez volt az, ami Marxot jól láthatóan leginkább érdekelte 1868-ban.

Bár 1868 után Marx közvetlenül nem említi akár Fraas, akár Tuckett munkásságát, gondolataik nyilvánvalóan hatást gyakoroltak A tőke második kötetéhez 1868 és 1870 között írt második kéziratra. A harmadik kötethez írt kéziratban már korábban megállapította, hogy az erdőirtást nem lehet fenntartani a magántulajdoni rendszer mellett, még ha esetleg állami tulajdon mellett esetleg többé-kevésbé fenntarthatóvá tehető is.²⁸ 1868 után Marx nagyobb figyelmet fordított a modern rablórendszer problémájának, méghozzá már nemcsak a növénytermesztés, hanem az erdőirtás vonatkozásában is. Ennek kapcsán idézi Friedrich Kirchof „A Mezőgazdasági vállalkozás működtetésének kézikönyve” [Handbuch der landwirtschaftlichen

Betriebslehre] című 1852-es könyvét, annak az alátámasztására, hogy a tőke logikája összeegyeztethetetlen az erdősisítés anyagi jellemzőivel.²⁹ Rámutat arra, hogy az erdősisítés hosszú időt vesz igénybe, és ez természetes korlátot állít a tőke elé, arra kényszerítve azt, hogy megpróbálja az erdőirtás és újraerdősítés ciklusát annyira lerövidíteni, amennyire csak lehetséges. Marx *A tőke* második kötetében, Kirchof könyvének egyik bekezdéséhez, az alábbi kommentárt fűzi: „Egyáltalában a kultúra és az ipar fejlődése kezdettől fogva oly tevékenynek mutatkozott az erdősegek pusztításában, hogy ezzel szemben mindaz, amit megfordítva, az erdők fenntartása és létesítése érdekében tett, teljesen elenyésző.”³⁰ Marx egyértelműen tisztában volt nemcsak annak a veszélyével, hogy az erdőirtás fahiányt fog okozni, hanem azzal a veszéllyel is, hogy az erdőirtás az éghajlat megváltozásához vezet, ami az emberi civilizációnak egy alapvetőbb, egzisztenciális jellegű válsága előtt nyitja meg az utat.

Jól szemlélteti a drámai elmozdulást Marx ökológiai gondolkodásában a fentiek összevetése egy fiatalkori írásával. A „*Kommunista kiáltvány*”-ban Marx és Engels ekképpen ír a tőke hatalma által véghezvitt történelmi változásokról:

A burzsoázia alig százéves osztályuralma alatt tömegesebb és kolosszálisabb termelőerőket hozott létre, mint valamennyi letűnt nemzedék együttvéve. Természet leigázása, gépi berendezés, a vegyészet alkalmazása az iparban és a földművelésben, gőzhajózás, vasutak, villamos távírók, egész világrészek megművelés alá vétele, folyók hajózhatóvá tétele, lábdobbantásra a földből előpattanó egész népeiségek.³¹

Michael Löwy kritikája szerint, e bekezdésben Marx és Engels modernizációval kapcsolatos naiv attitűdje és a tőkés fejlődést kísérő ökológiai rombolással kapcsolatos tudatlansága nyilvánul meg. „Miközben Marx és Engels méltatja a burzsoáziát a termelőerők fejlesztésére vonatkozó példátlan képességéért, kritikátlan ünneplésben részesítik a »természeti erők leigázását« és »egész világrészek megművelés alá vételét« a modern polgári termelés által.”³² Marxnak Löwy által e szövegrészbe beleolvasott „prometheanizmusát” aligha lehet tagadni, habár Foster eltérő értelmezéssel szolgál.³³ Löwy bírálata azonban nem általánosítható Marx egész életpályájára – még ha Marxnak a „Kommunista kiáltvány” írásakor vallott felfogását tekintve igaza is van –, mivel a marxi kapitalizmuskritika minden

egyes eltelt évvel egyre inkább ökológikusabbá vált. Mint láttuk, Marx gondolkodásának *A tőke* első kötetének megjelenését követő alakulásából jól kivehető, hogy Marx egyre komolyabban érdeklődött az erdőirtás problémája iránt, és igencsak kétséges, hogy a késői Marx magasztalta volna a tömeges erdőirtást a haladás nevében, figyelmen kívül hagyva az ember és a természet közötti anyagcsere-kapcsolatok tudatos és fenntartható szabályozásának szükségességét.

Marx ökológiai kritikájának további aspektusai

Marx ökológiai érdeklődésének hatókörébe ezidőtájt az állattenyésztés is belekerült. Már 1865–66-ban elolvasta Léonce de Lavergne „Az angol, skót és ír vidék gazdasága” című könyvét, amelyben a francia agrárközgazdász az angol mezőgazdaság felsőbbrendűségét hirdette. De Lavergne a Robert Bakewell által kifejlesztett tenyésztési eljárást hozza fel példaként, amelynek speciális „szelekciós rendszerre” révén a juhok gyorsabban növekednek és nagyobb a húshozamuk, a túléléshez épp csak hogy elégséges csontozattal.³⁴ Marxnak a jegyzetfüzetben olvasható reakciója e „fejlesztésre” sokatmondó: „Jellegzetessége a koraérettség, általános betegesség, csonthiány, nagy mennyiségű zsír és hús, stb. Ezek mind mesterséges termékek. Undorító!”³⁵ Az efféle megjegyzések rácafolnak minden olyan beárlításra, amely Marxot a modern technológiai fejlesztések kritikátlan támogatójaként láttatják.

A Bakewell-féle *Leicester-juhok* a XIX. század elején kerültek át Írországba, ahol a helyi juhajtával párosztatva létrehoztak egy új fajtát, a *Roscommont*, az ír agrártermelékenységet javító. Marx teljesen átlátta a regionális ökoszisztémáknak ezzel a tőkés felhalmozás érdekében végrehajtott mesterséges módosítását, és elutasította azt, annak ellenére, hogy szemlátomást „javította” a termelékenységet: az állatok egészségét és jólétét alárendelték a tőke számára való hasznosságnak. Vagyis Marx világosan leszögezte 1865-ben, hogy az efféle „haladás” valójában nem haladás, hiszen csak az ember és a természet közti fenntartható anyagcserekapcsolat elpusztítása révén volt megvalósítható.

Amikor *A tőke* második kötetének második kéziratában Marx visszatért a tőkés állattenyésztés témájára, fenntarthatatlannak ítélte azt, ugyanazon okból, mint a tőkés erdőgazdálkodást: a termelési idő gyakran egyszerűen túl hosszú a tőke számára. E ponton Marx Willi-

am Walter Good „Politikai, mezőgazdasági és kereskedelmi tévedések” című 1866-os könyvéből idéz:

Emiatt, valamint azért, mert a mezőgazdaságot a politikai gazdaságtan elvei kormányozzák, a borjakat, amelyeket azelőtt a tejgazdaságot folytató vidékekről délre vitték, hogy ott felneveljék őket, most tömegesen feláldozzák, gyakran már nyolc-tíznapos korukban, Birmingham, Manchester, Liverpool és más szomszédos nagyvárosok vágóhídjain. [...] Ha ezeknek a kisembereknek most azt ajánljuk, neveljék fel a borjakat, így válaszolnak: jól tudjuk, hogy a tejjel való felnevelés kifizetődne, de először is pénz kellene rá fordítanunk, és ez nem áll módunkban, másodszor pedig sokáig kellene várunk, amíg pénzünkhöz ismét hozzájutunk, a tejgazdaságban viszont azonnal visszakapjuk.”³⁶

Nem számít, mennyire gyorsítják fel a szarvasmarha növekedési sebességét Bakewellnek és más tenyésztőknek köszönhetően, ez csak még közelebb hozza a tőkemegtérülés lerövidítését szolgáló korai levágás időpontját. Marx álláspontja szerint, ez nem tekinthető a termelőerők „fejlődésének”, pontosan azért, mert kizárólag a fenntarthatóságnak a rövidtávú profit érdekében való feláldozása miatt kerülhet rá sor.

Mindezek csak kiragadott példák, amelyek Marx 1868-os jegyzetfüzeteiben szemezgetve találhatunk. Marxot ezidőtájt William Stanley Jevons „A szénkérdés” [*Coal Question*] című 1865-ös könyve is foglalkoztatta – e könyv figyelmeztetése az angliai szénkészlet rövidesen várható kimerülésével kapcsolatosan heves vitákat gerjesztett a brit parlamentben.³⁷ Semmi kétség afelől, hogy Marx a fent említett könyveket *A tőke* kéziratához való felhasználás céljából tanulmányozta, és az ez irányú kutatást az 1870–1880-as években is folytatta. Így teljesen észszerű következtetés, hogy Marx azt tervezte: mindezt az empirikus irodalmat felhasználja majd a tőkemegtérülés, a járadékelmélet és a profitráta témájának kifejtéséhez. Egy bekezdésben Marx egyenesen azt írja, hogy az állatok idő előtti levágása végső soron „nagy kárt” fog okozni a mezőgazdasági termelésnek.³⁸ Vagy, ahogy azt Marx az 1867–68-as kézirat egy másik részében fejtegeti, a talaj és a bányák kimerülése elérhet egy olyan fokot, amelynél „a természetes termékenység elapadása” a mezőgazdaságban és a kitermelőiparban már nem ellensúlyozható a munkatermelékenység növelésével.³⁹

Nem meglepő módon, Marx profitrátára vonatkozó számításai is tartalmaznak olyan eseteket, ahol a profitráták az állandó tőke változé-

kony árszintű részének áremelkedéséből fakadóan süllyednek. Ez azt sugallja, hogy a csökkenő profitráta törvénye nem pusztán matematikai formulaként kezelendő. A profitráta tényleges dinamikája szorosan kötődik a tőke anyagi összetevőihöz, és nem kezelhető azoktól független valamiként.⁴⁰ Más szavakkal, az értékesülés és a tőkefelhalmozás nem az érték absztrakt mozgása; a tőke szükségképpen anyagi összetevőkben testesül meg, elkerülhetetlenül lesz egy „szerves összetétele” – e fogalmat Marx Liebig „Mezőgazdasági kémia”-jából vette –, amelynek mozgását behatárolják a munkafolyamat konkrét anyagi összetevői. Rugalmassága ellenére, a tőke szerves összetétele nem módosítható önkényesen, vagy téríthető el túl messzire a termelés egyes természeti elemeinek anyagi jellegzetességei szabta korlátoktól. A tőke végső soron nem hagyhatja figyelmen kívül a természeti világot.

Ez nem jelenti, hogy a kapitalizmus egy szép napon szükségképpen összeomlik. A tőke az anyagi rugalmasság teljes kihasználásával folyamatosan igyekszik tudományos és technológiai innováció révén felülkerekedni a korlátokon. A kapitalizmus alkalmazkodási képessége oly mértékű, hogy komoly eséllyel még akkor is képes lesz domináns társadalmi rendként fennmaradni, amikor a föld legnagyobb része már lakhatatlanná vált az ember számára.⁴¹ Ahogy azt természettudományi jegyzetfüzetei bizonyítják, Marxot különösképpen foglalkoztatták az ember és a természet közötti anyagcsere-folyamatban kialakuló törések, amelyek az anyagi világnak a hatékony tőkeértékesülés érdekében megállás nélkül folytatott átalakításából fakadnak. Ezek az anyagcsere-szakadások már csak azért is katasztrofálisak, mert erodálják a „fenntartható emberi fejlődés” anyagi feltételeit.⁴²

Marx e szakadásokat a kapitalizmus alapvető ellentmondásának megnyilvánulásaiként fogta fel, és úgy vélte, hogy gondos tanulmányozásuk szerves része kell hogy legyen egy radikális társadalmi mozgalom építésének. Amint azt e cikkben megmutattuk, Marx nagyon is tisztában volt vele, hogy a kapitalizmus ökológiai kritikája nem ért véget Liebig elméletével, és igyekezett továbbfejleszteni és kiterjeszteni e kritikát, az ökológia, a mezőgazdaság és a botanika területén folytatott új kutatások eredményeit beépíteni saját munkájába. Marx gazdasági és ökológiai elmélete egyáltalán nem túlhaladott – teljesen nyitott a természettudományos tudás és a jelenkori kapitalizmus kritikája integrálásának új lehetőségei felé.

- ¹ Lásd erről: John Bellamy Foster előszavát Paul Burkett: *Marx and Nature* című könyvének új kiadásához, Chicago, Haymarket, 2014.
- ² A MEGA projekt finanszírozását és támogatását kiterjesztették a következő 15 évre. E cikk a *Berlin-Brandenburgi Tudományos Akadémia* vendégkutatójaként 2015-ben végzett kutatáson alapul. Különösen hálás vagyok Gerald Hubmannak, aki kutatási programomat kezdettől fogva támogatta.
- ³ Burkett, Paul – Foster, John Bellamy 2008: The Podolinsky Myth. *Historical Materialism* 16, no. 1 (2008), 115–161.
- ⁴ Foster, John Bellamy 2000: *Marx's Ecology*. New York, Monthly Review Press, 4. fejezet; Saito, Kohei 2014: The Emergence of Marx's Critique of Modern Agriculture. *Monthly Review* 66, no. 5 (2014. október), 25–46.
- ⁵ Marx, Karl 1978: *A tőke*, I. kötet Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 471.
- ⁶ Foster, John Bellamy – Clark Brett – York, Richard 2010: *The Ecological Rift*. New York, Monthly Review Press, 7.
- ⁷ MEGA II, vol. 5, 410.
- ⁸ Vollgraf, Carl-Erich: Introduction to MEGA II, vol. 4. 3, 461. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy Marx ugyanebben a szellemben nyilatkozott Engelsnek egy 1866. február 13-i levelében. Ebben ez áll: „Át kellett rágnom magamat az új németországi mezőgazdasági kémian, nevezetesen Liebigen és Schönbeinen, akik fontosabbak e dolog szempontjából, mint az összes közgazdászok együttvéve”. Lásd: MEM 31. kötet, 173.
- ⁹ Marx, Karl 1978: *A tőke*, I. könyv, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978, 472.
- ¹⁰ Roscher, Wilhelm 1865: *System der Volkswirtschaft*, 4. kiadás, 2. kötet. Stuttgart, Cotta'scher, 66.
- ¹¹ MEM 32. kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974, 3.
- ¹² Lásd mindenekelőtt: *A tőke* 3. kötet (MEM 25. kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974) 702.
- ¹³ Liebig elméletének bevezető szintű ismertetéséhez lásd: Brock, William H. 1997: *Justus von Liebig: The Chemical Gatekeeper* című könyvének 6. fejezetét, Cambridge, Cambridge University Press.
- ¹⁴ Foster, John Bellamy 2000: *Marx's Ecology*. New York, Monthly Review Press, 153.
- ¹⁵ Dühring, Eugen 1865: *Carey's Umwälzung der Volkswirtschaftslehre und Socialwissenschaft*. München, Fleischmann, xiii.
- ¹⁶ Dühring, Eugen 1866: *Kritische Grundlegung der Volkswirtschaftslehre*. Berlin, Eichhoff, 230.
- ¹⁷ Liebig, Justus von 1862: *Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaues*. Braunschweig, Friedrich Vieweg, 125.
- ¹⁸ Anderson jelentőségének megértéséhez Marx egész érvelése szempontjából lásd: Foster, John Bellamy 2000: *Marx's Ecology*. New York, Monthly Review Press, 142–47.
- ¹⁹ MEA, Sign. B 107, 13.
- ²⁰ Fraas, Carl 1866: *Die Ackerbaukrisen und ihre Heilmittel*. Leipzig, Brockhaus, 151.
- ²¹ Lyell, Charles 1832: *Principles of Geology*, vol. 3. London, John Murray, 61.
- ²² MEA, Sign. B 107, 94; Fraas, Carl 1857: *Die Natur der Landwirtschaft*, vol. 1. München, Cotta'sche, 17.

- ²³ MEM 32. kötet, 50–51.
- ²⁴ MEM 32. kötet, 51.
- ²⁵ Marsh, George Perkins 2003: *Man and Nature*. Seattle, University of Washington Press, 14.
- ²⁶ MEA, Sign. B 112, 45. Fraas, Carl 1847: *Klima und Pflanzenwelt in der Zeit: Ein Beitrag zur Geschichte beider*. Landshut, J. G. Wölflé, 7.
- ²⁷ MEA, Sign. B 111, 1. Tuckett, John Devell 1846: *A History of the Past and Present State of the Labouring Population*. London, Longman, Brown, Green and Longmans, vol. 2, 402.
- ²⁸ Marx, Karl 1974: *A tőke*, III. könyv. MEM 25. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 587.
- ²⁹ Kirchhof, Friedrich 1852: *Handbuch der landwirthschaftlichen Betriebslehre*. Dessau, Moriz Ratz. Marxnak volt egy saját példánya ebből a könyvből (MEGA IV, vol. 32, 673).
- ³⁰ Marx, Karl 1968: *A tőke*, II. könyv. MEM 24. kötet, Budapest Kossuth Könyvkiadó, 225.
- ³¹ Marx, Karl – Engels, Friedrich 1959: A kommunista párt kiáltványa. MEM 4. kötet Budapest Kossuth Könyvkiadó, 446.
- ³² Löwy, Michael 1998: Globalization and Internationalism: How Up-to-date is the Communist Manifesto? *Monthly Review* 50, no. 6 (1998. november), 20.
- ³³ Foster, John Bellamy 2009: *The Ecological Revolution*. New York, Monthly Review Press, 213–32.
- ³⁴ Laverne, Léonce de 1855: *Rural Economy of England, Scotland, and Ireland*. Edinburgh, William Blackwood, 19–20, 37–39.
- ³⁵ MEA, Sign. B 106, 209; Good, William Walter 1866: *Political, Agricultural and Commerical Fallacies*. London, Edward Stanford, 11–12.
- ³⁶ Marx, Karl 1968: *A tőke*, II. könyv. MEM 24. kötet Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 218.
- ³⁷ MEA, Sign. B 128, 2.
- ³⁸ Marx, Karl 1968: *A tőke*, II. könyv. MEM 24. kötet (Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 217.
- ³⁹ MEGA II, vol. 4.3, 80.
- ⁴⁰ A törvény matematizáltabb tárgyalásához lásd: Heinrich, Michael 2012: *An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital*. New York, Monthly Review Press, chapter 7.
- ⁴¹ Burkett, Paul 2014: *Marx and Nature*. Chicago, Haymarket, 192.
- ⁴² Foster, John Bellamy 2015: The Great Capitalist Climacteric, *Monthly Review* 67, no. 6 (2015. november) 9.

(Fordította: Matheika Zoltán)

Eredeti Megjelenés: <https://monthlyreview.org/2016/02/01/marxs-ecological-notebooks/>

Az Eszmélet szerkesztősége 2017. július 10-én a Gólya szövetkezeti presszóban kerekasztal-beszélgetést (vitát) rendezett Böröcz József: *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig* című tanulmánykötetéről (*Eszmélet Könyvtár, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2017*). A vitát Melegh Attila vezette, a résztvevők Artner Annamária, Böröcz József, Földes György és Geröcs Tamás voltak. Előző (116.) számunkban Artner Annamária és Geröcs Tamás hozzászólásának egybeszerkesztett és kiegészített változatát adtuk közre. Az alábbiakban Földes György szövegét publikáljuk. Böröcz Józsefnek mindhárom írásra reflektáló válaszát következő (118.) számunkban közöljük.

FÖLDES GYÖRGY

A globális nézőpont haszna és néhány problémája

Böröcz József könyve nem monográfia és nem is egységes tanulmánykötet. Mégis, ha végigolvassuk, a részek túlmutatnak önmagukon. Olyan tudományos szemlélet körvonalaázódik, amely képes az utolsó fél évszázad globális, regionális és az egyes államok szintjén zajló társadalmi, gazdasági folyamatok összekapcsolására, „együttlítására”. Ez pedig akkor is jelentős teljesítmény, ha a szemlélet egyes elemeivel és a tanulmányok némely állításával vitája van az olvasónak.

Az első pozitívum, amire föl szeretném hívni a figyelmet, a világrendszer-elmélet és a modernizációs paradigma elválasztása. Talán el lehet menni odáig, hogy Böröcz a világrendszer alá rendeli a modernizációt, az előbbi következményének tartja az utóbbit, ha nem is tekint el a kölcsönhatásuktól (1). A könyv az államszocializmust mint államkapitalizmust tárgyalja, azon az alapon, hogy nem szűnt meg benne a *tőkeviszony*. Ez a tétel arra is alkalmas, hogy nyomatékosítsa: az államszocializmusok nem tudtak kiszakadni a tőkés világrendszerből. Nem voltak képesek annak működési logikáját egy másikkal, egy szocialista alapú működési móddal felváltani (2). Ennek egyik oka – előzménye –, hogy nem történt meg a tulajdon tényleges társadalmazítása, nem alakult ki valóságos *társadalmi tulajdonlás* (3). Böröcz az *informalitást* és vele az *informális* – „második” – gazdaságot a Kádár-rendszer egyik

vonásának tartja, amely a rendszerváltás során és annak befejezése után is fennmaradt. Ez a logika vezeti el Böröczöt a *tulajdoni vákuum* fogalmához, aminek segítségével megmagyarázható, hogy az elit miért tudta olyan könnyen privatizálni, illetve a külföldi tőke kezébe adni a korábbi állami tulajdont (4). Ez lényegi eleme volt a kelet-európai rendszerváltozásnak, amelyet megelőzött a *kettős függés* kialakulása. A régió országai kezdetben katonailag, politikailag és gazdaságilag is a Szovjetuniótól függtek. Az 1980-as években, mint ezt leginkább a magyar példa mutatja, már a Nyugattól is erős volt a gazdasági függés. A kettős függés, az egyenlőtlenségek újratermelődésének elemzése nagy erénye a könyvnek, amely kitér arra is, miként alakult az a rendszerváltás után és az Európai Unión belül (5). A szerző a rendszerváltás ideológiai előkészítésével kapcsolatban tárgyalja a civil társadalom középponti helyét a korabeli ellenzéki gondolkodásban, mint amely a *túlpolitizált* társadalom ellentéte. Ez az érvelés „helyet csinált” az akkor beszélhető politikai nyelvben a párt hatalmi monopóliumának megkérdőjelezése, a gazdaság depolitizálása számára (6). Meglepő a szerző viszonyulása a nemzethez, amit *mesterséges* képződménynek tart (7). Végül, de nem utolsó sorban figyelmet érdemel a szerző viszonya az államszocializmushoz, a szocializmushoz (8).

Megjegyzéseimet ehhez e nyolc témakörhöz kapcsolódva teszem meg.

ad 1. Nehéz lenne vitatni, hogy a világrendszer-elmélet kiváló alapot teremt az elmúlt fél évezred történéseinek megértéséhez. Böröcz ezt a teóriát napjainkra is sikeresen alkalmazza. A modernizációs paradigmát azonban nem érvényteleníteném, mert azok számára, akik az államszocializmus történetében többet látnak, mint zsákutcát, totalitarizmust, a diktatúrák modernizációs szerepének kiemelése fontos mozzanat. Egyrészt, mert lehetővé teszi a szocializmusnak a nemzeti történelmen belüli értelmezését, másrészt, mert legitimálja az államszocializmus valóságos teljesítményének felmérésére irányuló szellemi erőfeszítést. A világrendszer-elmélet segíti annak megértését, miért a félperiférián kapaszkodtak meg a szocializmusok, és miért maradtak alárendelt helyzetben, miért kellett elbukniuk. Böröcz azonban azzal, hogy a nem következetes szocializmust, az elmaradt társadalmasítást jelöli meg a vereség okai között, mintha magának is ellentmondana. Nem írhatnám ezt, ha állásfoglalása világosabb lenne a szocializmussal kapcsolatban. Erre még visszatérek a (2)-es, (3)-as és a (7)-es pontnál.

ad 2. Nem számít újdonságnak a társadalomelméletben a „létező”/„létezett” szocializmus államkapitalizmusként történő leírása. Erre

alapot először az árutermelés, a piac fenn-, illetve megmaradása adott. Majd a szovjetek öngazgató jellegének elhalványulása, a dolgozói öngazgatás hiánya, végül a Böröcz által hangsúlyozott tőkeviszony, a bér munka fennmaradása erősítette meg az államkapitalizmus minősítést. Ehhez képest mégsem gondolom tarthatónak, hogy elfeledkezzünk a magánfelhalmozás korlátozásáról, a magántőke képződésének akadályozásáról, a tervezésről vagy a központi újraelosztásról. Ezeket szerintem nem posztkapitalista jellegzetességeknek, hanem olyan újdonságoknak tekinthetjük, amelyek a szocializmus, azaz egy másik termelési mód irányába mutattak. Mindenképpen érdemes bővebben foglalkozni azokkal az elméleti és gyakorlati erőfeszítésekkel, beleértve a közgazdaságtan mellett a jogtudományt és szociológiát, valamint azokat a gyakorlatokat is, amelyek a szocialista viszonyok kialakításával voltak kapcsolatosak.

ad 3. Böröcz szerint, a magántulajdon megszüntetése szükséges, de nem elégséges feltétele a szocializmusnak. Ez sem ismeretlen tétel, ami szerint a dolgozói önkormányzás, a tulajdonosi funkciók közösség által történő közös gyakorlása nélkül nincs valóságos társadalmasítás. Első megállapításom ezzel kapcsolatban az, hogy Böröcz figyelmét elkerüli a *szövetkezet* mint olyan. Pedig ez a forma fontos szerepet töltött be a mezőgazdaságban, különösen Magyarországon, ahol nehéz lenne valóságát, valós jelentőségét vitatni, de a szolgáltatás terén sem elhanyagolható súllyal rendelkezett. Második megjegyzésem: én nem becsülném le a szocialista árutermelés megteremtésére irányuló erőfeszítéseket, amelyek a vállalati önállóság, a csoportérdek valóságossá tételére irányultak, és összekapcsolódtak a *participáció* kibővítésével, majd a nyolcvanas években a vállalati tulajdonlással. Harmadszor: kérdés számomra – különösen a történelmi tapasztalatokra, de a mai tendenciákra is tekintettel –, hogy helyes-e a dolgozói tulajdonlás és a munkás-öngazgatás szigorú összekötése. Helyes-e a közvetlen termelési demokráciát a szocializmus döntő elemévé, kritériumává tenni? Úgyis felvethetném a kérdést: helyénvaló-e egy vonzó, ám fiktív lehetőséget konfrontálni a valósággal, és a közöttük lévő távolságot *vákuumnak* nevezni? Tévedés ne essék, a tulajdoni vákuum létezett, de a meglévő állami, illetve szövetkezeti tulajdon léte és a domináns szerephez juttatni kívánt, ám nem létező tőke között. Ezt a vákuumot a régi és új elit a politika és a külföldi tőke bevonásával töltötte ki.

ad 4. Kétségtelen, hogy az informális kapcsolatok, viszonyok rendszere fontos szerepet kapott a Kádár-rendszer működésében, az infor-

málisnak is nevezett második gazdaság pedig nem kevésbé. Ám ezek a kapcsolatok minden rendszer nélkülözhetetlen részét képezik, bár eltérő módon és mértékben. Az, hogy a késő Kádár-kori elit esetében ez és a – piaci viszonyok szerint is működő – második gazdaság léte megkönnyítette a rendszerváltást, nehezen vitatható. Fölhívnam mégis a figyelmet arra, hogy a *külső* eladósodás és a *belső* tőkehiány eléggé kényszerpályássá tette a privatizáció folyamatát. Az világos, hogy az elit ezt a helyzetet a maga helyzetben tartására és helyzetbe hozására használta fel, vagyis saját átmentésére összpontosított, nem a nehéz helyzetbe jutott munkavállalók védelmére. A 3-as ponthoz illeszkedve, azt is meg kell jegyezni, hogy az említett, 1984-ben elfogadott reformcsomag felemáságát és a dolgozói érdekképviselő gyengeségét mutatja, hogy a válságágazatoknak és a privatizált szektoroknak, illetve a bennük dolgozóknak nem volt ellenszere a privatizációval szemben.

ad 5. A kettős függésről. Mint felvezetőm is mutatja, egyetértek Böröcz e tárgyban tett megállapításaival. Kiegészítésként tenném ezekhez, hogy a nyugati gazdasági függőség soha nem szűnt meg teljesen, a hatvanas évektől kezdve pedig megerősödött. Különösen igaz ez a nyitott szerkezetű Magyarországra. Bár a korabeli magyar külpolitika ezt a hatást azzal igyekezett ellensúlyozni, hogy számos nyugati országgal fejlesztette a gazdasági kapcsolatokat. Az 1970-es évektől, az eladósodás felgyorsulásától kezdve a pénzügyi kiszolgáltatottság egyre nagyobb lett, és egy idő után már politikai kapcsolatok és engedmények kellett a hitelek megszerzéséhez. Hiába menekült a magyar vezetés a nyolcvanas évek elején az ENSZ pénzügyi szervezeteinek szárnyai alá, mert ott amerikai dominancia és neoliberais gazdaságfilozófiai gondolkodás uralta a terepet. E nélkül nem érthetők meg az 1987 és 1989 között hozott reformintézkedések és gazdaságpolitikai döntések.

Az külön elemzést érdemelne, mit jelent a függőség szempontjából az uniós tagság. Miért nem sikerült lényegesen csökkenteni a távolságot a centrumországok és Magyarország között? A szerző komoly újítása a *kolonializmus* bevonása az uniós viszonyok elemzésébe. Meggyőzők azok a megfogalmazásai, amik szerint a volt gyarmattartó országok lényegesen különböznek azoktól, amelyek nem rendelkeztek gyarmatokkal. Annyit hozzátennék ehhez, hogy ezek a különbségek nemcsak gazdaságiak, hanem egyben kulturálisak: kihatnak a nemzeti identitásra is.

ad 6. Böröcz – szerintem – helyesen értékeli a *civil társadalom* terminus ideológiai használatát a rendszerváltás folyamatában. Közös

platform lehetett ez azok között, akik reformban, illetve akik rendszerváltásban gondolkodtak. Évtizedekkel később indokolt lenne két irányban is vizsgálni a civil társadalom problematikáját.

Egyfelől, érdemes lenne megvizsgálni a szocializmus civil társadalmát. Itt civilen nemcsak a polgári önszerveződést értem, hanem a marxi értelemben vett polgári társadalom különböző csoportjai között kialakult viszonyokat, sőt az állam, illetve a jogi és természetes személyek közötti kapcsolatokat is. Itt példaként az 1960-ban életbe lépett *Polgári Törvénykönyvet* említeném, amely sok szempontból túlélte a rendszerváltást is. Miért? Azért, mert ez a törvény a széles értelemben vett magánszférában és gazdaságban nemcsak hierarchikus, hanem horizontális viszonyokat, jogegyenlőségen alapuló kapcsolatokat tételezett a polgárok és a szereplők között. Véleményem szerint, az informalitás egyfajta átjárást biztosított a kor politikai és civil társadalma között, megkerülhetővé tette az előbbi rigid játékszabályait. Az informális érdekérvényesítés nem volt előnyös a politikai rendszer számára, de azt kezelhetőbbé, hozzáférhetőbbé tette a társadalom számára.

Másfelől, a második gazdaság által élhetőbb volt az államszocializmus, és ennyiben hozzájárult annak fennmaradásához, de nem informális jellege, hanem hiánypótló szerepe okán. A magam részéről úgy vélem (és véltem abban az időben is), hogy a második gazdaság lényege nem az informalitás, az első gazdaság mellettség, a piaci jelleg. Ezek fontos vonásai voltak a második gazdaságnak, de mellettük még fontosabb, hogy megkettőzte a munkaviszonyt, kettős érdekeltséget teremtett, ami visszafogta a teljesítményt „az első gazdaságban”. A második gazdaság ily módon lassította a vállalati szféra alkalmazkodását az új kihívásokhoz. Ezért nem értek egyet azokkal, akik a második gazdaságot a reformfolyamatba illesztik. A második gazdaság elfogadása, integrálása komoly változást jelentett az eredeti szocialista modellhez képest, ám „reformszerűbb” lett volna olyan feltételek teremtetése, amelyek között a második gazdaság magángazdaságként működhetett volna. Ez a megoldás semmiképpen sem lett volna kevésbé szocialista, amennyiben a saját munkán alapuló tulajdonnak adott volna teret. Viszont komoly kihívást jelentett volna a vállalati-szövetkezeti szektor számára, amelyben így megvalósulhatott volna az egyéni és csoportérdekeltség, szemben a teljesítmény-visszatartással.

Segíthetett volna Böröcz Józsefnek, ha a társadalomelemzés során felhasználta volna Erdei Ferenc *kettős társadalommal* kapcsolatos

nézeteit, még akkor is, ha azok az 1945 előtti magyar viszonyokra vonatkoznak, és ha vitatottak is.

ad 7. A kötet szerzője szerint, az etnikumon és állampolgárságon alapuló közösségek *mesterségesek*. Ez nehezen értelmezhető állítás, hiszen mi organikus, ha az etnikum és az állam nem az? Az ember maga állítja elő társadalmát – az is mesterséges lenne? Akkor minden emberi termék az. Még tovább: a nemzet mesterséges, a globális világrend természetes (organikus)? Érteni vélem, mi a célja e minősítésnek: túllépni a mesterséges választóvonalakon, leszámolni a nacionalizmussal. A nemzet tagadásának ezt a módját azonban tévesnek, elfogadhatatlannak tartom. Egy dolog elvetni az etnikum esszencialista megközelítését, az etnikai alapú nemzetfelfogást. Más dolog az etnikai sajátosságok tudomásul vétele és tisztelete, a kulturális örökség és közösség ápolása, a történelem „megszüntetve megtartása”. Egy dolog, hogy a nemzet történelmi konstrukció, amely a polgárosodáshoz kötődik, és más dolog lemondani az emberi léptékű közösségekről a tömegtársadalmak világában. Egy dolog, ha a nemzetet egyes társadalmi csoportok uralmuk stabilizálása érdekében kisajátítják, más dolog, ha a baloldal ezt hagyja.

ad 8. Az elején azt írtam, Böröcz világosabban fogalmazhatna a szocializmussal kapcsolatban. Bár érthető az óvatossága. Vélhetően el akarja kerülni, hogy útkeresését és ragaszkodását a jelenkori kapitalizmus bírálatához vitapartnerei úgy tekinthessék, mint visszafordulást az államszocializmushoz, a diktatórikus szocializmushoz. Ebben az óvatosságban osztozom vele. Mégis tennék néhány megjegyzést a szocializmus problematikájához. Elsőként megismételném, hogy a szocializmus több annál, hogy az államkapitalizmus, diktatúra és a megvalósíthatatlan utópia címkéi alá kerülve, ne elemezzük, ne lássuk eredményeit is, ne akarjuk hasznosítani tapasztalatait. A könyv, ha jól értem, ezt a feladatot igyekszik teljesíteni. Ennyit röviden a múlttól. A jövővel kapcsolatban Böröcz arról ír: ha nem lesz jóléti újraelosztás a világban, akkor értelmét veszíti *az emberiség és az ember szó*. Ez kevesebb annál, amit a szocializmus akart, de elutasítása annak, ami a világban ma történik. Csak hiányzik annak a politikai alanynak a felmutatása, aki ezt az újraelosztást végrehajtaná.

Itt kínálja magát az utópia problematikája. Lehet, hogy a szocializmus utópia, ám ennél csak egy nagyobb utópia van: az, hogy ami ma van, örökéletű. Ez is arra ösztönöz, hogy túlgondolkodjunk a jelenen. Böröcz József is ezt teszi, ehhez járul hozzá könyvbe gyűjtött tanulmányaival.

Multipoláris válság az Európai Unióban: integrációs vagy kapitalista krízis?

Integration – Disintegration – Nationalism.
transform! yearbook 2018

(Edited by Walter Baier, Eric Canepa and Eva Himmelstoss)
Merlin Press, 2018.

A transform! europe idei – *Integráció, dezintegráció, nacionalizmus* címet viselő – évkönyvében az Európai Unió integrációs kihívásai, a kohéziót érintő kockázatok, valamint az egyre terjedő divergencia-folyamatok kerültek előtérbe.

Az első négy cikk a baloldal helyzetét, megítélését mutatja be. Gregor Gysi, az *Európai Baloldali Párt* elnöke arról számol be, hogy napjainkban az EU-ban olyan mértékű – gazdasági, társadalmi és politikai – széttartás jellemző, hogy azt értékközösségként már nem igazán tarthatjuk számon. A szerző véleménye szerint, Európa súlyos kríziseinek megoldásához közösségi szinten jóval több határozottságra, elszántságra lenne szükség. Az Európai Unióval kapcsolatos diskurzus jelenleg három sarkalatos pont körül csoportosul: a menekültkérdés, az euróhoz való viszony és az integráció kérdése. Az is kétségtelen továbbá, hogy az Unióban demokráciadeficit áll fenn, melynek megoldási lehetőségei szintén igen megosztók. A nacionalista narratíva szerint a nemzetállam tekinthető a demokratikus intézmények egyetlen felületének, egy másik megközelítés viszont azt vallja, hogy ez már a múlté, így az EU egyetlen jövője a föderáció.

Az idei kötet egyik különlegessége a Samir Amin közgazdással – Walter Baier által – készített interjú. Baier azzal indítja a beszélgetést, hogy napjaink világgazdasága a második világháború óta az egyik legveszélyesebb periódusát éli, melyet egyesek Trump elnökségével, míg mások inkább strukturális okokkal magyaráznak. Amin az

utóbbi tartja fontosabbnak, s kiemeli, hogy a válság valójában egy – az 1970-es évek közepétől induló – elhúzódó visszaesés, amely a hagyományos nagyhatalomnak számító Egyesült Államok, Európa, illetve Japán növekedése megtorpanásához köthető. Amin azzal érvel, hogy egy szisztematikus, ún. L-alakú krízisről van szó, amelynek sajátossága, hogy a nemzetállamok nem tudnak kilábalni belőle. Mivel alapvetően *rendszerválságról* van szó, ezért a struktúra globális megreformálása lehetne a racionális megoldás: napjaink fejlődése elérte azt a pontot, amelyen túl a kapitalizmus már csak visszaesést generál. A helyzetet tovább rontják az eredménytelen politikai válaszok, stratégiák; elég, ha az olyan válságjelenségekre gondolunk, mint a *Brexit*, a katalán függetlenségi törekvések, vagy a Közép-Kelet-Európában egyre inkább megerősödő szélsőjobboldali mozgalmak.

A közgazdász hangsúlyozza, hogy igen nagy elszántságra lenne szükség ahhoz, hogy újraépülhessen a pillanatnyilag működésképtelen rendszer, hiszen az európai modellt úgy alkották meg, hogy az a folyamatos alkalmazkodásra teljes mértékben alkalmatlan. Miután a kisebb mértékű „kozmetikai” beavatkozások nem vezetnek eredményre, a leghatásosabb forgatókönyv a régi rendszer teljes lerombolása, s egy merőben új szisztéma felállítása lehetne. Baier a cári Oroszország és a Szovjetunió példáját hozza fel, ahol más-más okokból kifolyóan, de szintén a rendszerben levő rugalmatlanság vezetett az átalakulások kibontakozásához.

A szerzők többségének fő következtetése, hogy Európa válaszút előtt áll. Jó esély van arra, hogy amennyiben jelen problémáinkat nem tudjuk a megfelelő módon rendezni, egy még inkább feszültségekkel teli, igazságtalan és veszélyes világban fogunk élni. A populizmus egyre nagyobb mértékben terjed, amelynek a különféle biztonságpolitikai kihívások, a migráció kérdésének megoldatlansága vagy a gazdasági növekedés problémája igen gazdag táptalajt nyújt. Számos országban megfigyelhető továbbá, hogy a politikai elit pusztán a saját gazdagodásával foglalkozik; a korrupció hihetetlen mérteteket öltött, az átláthatóság pedig egyre inkább visszaszorulóban van. Egyáltalán nem meglepő tehát, hogy az EU tagországainak állampolgárai fokozatosan csökkenő intenzitással vesznek részt az egyes választásokon, emellett igen szkeptikusak a különböző politikai pártokat illetően.

Az autoriter formák terjedése kapcsán Jan Kaval a lengyel, valamint a magyar példát emeli ki. Lengyelország – a 2004-es uniós csatlakozást követően – igen magas támogatáshoz juthatott hozzá, azonban politikája az elmúlt években egyre inkább tekintélyuralmi irányba

halad. A tanulmány szerint, Magyarország a lengyelekhez hasonlóan Európa multikulturális értékeit ássa alá, miközben relatíve kis népességű orszádként az EU harmadik legnagyobb támogatási kedvezményezettje. A pénzek eredményes felhasználása azonban már erősen vitatható, más periférikus gazdaságok gyakorlatához hasonlóan (pl. Görögország és Portugália). A szerző kifejti: a közép-kelet-európai országok autoriter kormányait az idősebb, kevésbé képzett, rossz anyagi körülmények között élő társadalmi csoportok támogatják, amelyek igen fogékonyak a demagógiára és a szélsőséges nacionalizmusra. Hozzá kell tenni azonban, hogy létezik egy olyan szignifikáns réteg is, amely magasan kvalifikált, átlagon felüli jövedelemmel bír, és egyben a rendszer kedvezményezettje, amely a politikai támogatásért pénzbeli és más előnyökben részesül. Kaval arra is felhívja a figyelmet, hogy Kelet-Európában a piacgazdasági átmenetet követően a baloldali pártok a *mainstream* közgazdaságtan irányvonala mentén kezdtek el tevékenykedni. Intézkedéseik vesztesei egyben a globalizáció vesztesei is. E csoportok jelentős része alsó középosztálybeli, illetve munkásosztálybeli, akik joggal érezhették, hogy az őket korábban képviselő baloldal figyelmen kívül hagyta problémáikat – vagy legalábbis nem foglalkozott azokkal a kellő mértékben.

Magyarország esetében a szerző érdekes összefüggésre hívja fel a figyelmünket. A 2008-as válság után két évvel megtartott országgyűlési választások során a jobboldali pártok ott kapták a legtöbb szavazatot, ahol a devizában való eladósodás leginkább jellemző volt. A devizaalapú hitelek felvevői szintén a globalizáció vesztesei, hiszen a hitelfelvételre az vezette őket, hogy lakhatási és egyéb kiadásait semmilyen egyéb módon nem tudták finanszírozni, mivel jövedelmük nem emelkedett a gazdasági növekedéssel együtt. A jellemzően svájci frankban, euróban vagy ritkább esetben japán jenben denominált hitelek a krízis után bedőltek. Az adósok jövedelme jelentősen csökkent, s egyúttal az árfolyam számukra kedvezőtlen irányba változott, így egyre magasabb törlesztőrészeket kellett a bankoknak fizetniük. Tovább rontotta helyzetet, hogy az ingatlanárak is visszaestek, amely azt eredményezte, hogy az ingatlant terhelő jelzálog értéke gyakran meghaladta a ház vagy lakás piaci értékét. Magyarországon a forintosítás ellenére a devizások helyzete a mai napig nagyrészt megoldatlan, hiszen nem az eredeti, hanem egy megemelt árfolyamon történt az átváltás. Persze, akadnak kivételek is a régióban: Szlovéniában 2018 elején precedens jelleggel először született olyan ítélet, amely semmisnek tekint minden olyan hitel-

szerződést, amelynek megkötése előtt az ügyfelek nem kaptak kellő mértékű tájékoztatást a lehetséges kockázatokról.

Az évkönyv második blokkja a kormányzás és az EU-ból való kilépés kérdéskörére fókuszál. Leonardo Paggi szerint, a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján a világ egyik legnyitottabb integrációját igen súlyosan érintette a legutóbbi krízis és az elhúzódó recesszió. Összeomlott a korábbi, konszenzuson alapuló politikai döntéshozatal, amelyet a Brexit példája is jól demonstrál, s a xenofóbia és a szélsőséges nacionalizmus egyre növekvő terjedése is óriási gondokat okoz. Marisa Matias és José Gusmão hozzátesszik, hogy ugyan a divergencia jelen volt az európai integráció kezdetekor is, azonban a tendencia a monetáris unió kialakulásával erősödött fel igazán. A közös pénz bevezetése tovább növelte a centrum és a periféria közötti fejlődésbeli különbségeket – azonban sokan úgy vélték, hogy mivel úgyis „egy csónakban evezünk”, biztosan lehet racionális megoldásokat találni a felmerülő problémákra. A pénzügyi és gazdasági válság viszont ennek ellenkezőjére világított rá. Az egyébként is sérülékeny közép-kelet-európai gazdaságok helyzetét az uniós csatlakozáskor az is tovább súlyosbította, hogy számos ágazatot rögtön fel kellett számolni, mivel versenyképtelennek bizonyultak a fejlettebb tagországokkal szemben. Az egyre nagyobb arányban beáramló FDI pedig csak rövid távon képes növelni az adott országok GDP-jét. Írásuk végén arra a konklúzióra jutnak, hogy az Európai Unió a legnagyobb valószínűséggel nem fog a változás útjára lépni, emiatt képtelen lesz alkalmazkodni az újabb kihívásokhoz lokális, illetve globális szinten egyaránt.

A következő fejezetben – néhány rövid országtanulmány bemutatásán keresztül – megismerhetjük a „populista” mozgalmak tevékenységét, többek között a 2017-es osztrák választások, a francia szélsőjobbaldali és baloldali populizmus vagy a lengyel szélsőjobbaldal megerősödésének példáján keresztül.

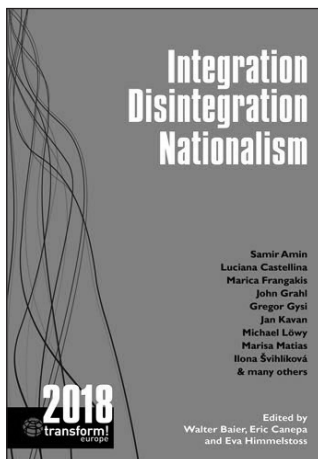
A kötet utolsó fejezetében a keresztény–marxista párbeszéd kerül a fókuszba, ahol többek között Ferenc pápa ellentmondásos személyiségét és munkásságát ismerhetjük meg, Luciana Castellina – az *Il Manifesto* olasz újság alapítójának – írásából. A pápa több alkalommal nevezte a kapitalizmust igazságtalan rendszernek, amely rabszolgává teszi az embereket; ezért fordult a tőkés rendszer vesztesei felé, s ezért buzdítja őket arra, hogy ne csak passzív elszenvedői legyenek a kóros struktúrának. Ferenc pápa megnyilvánulásaiival valóban új megvilágításba helyezi az egyház és a Vatikán szerepét: azt üzeni

a szegényeknek, hogy vegyék kezükbe sorsuk alakulását, ahelyett, hogy mások irgalmasságától függjenek – és így még inkább kiszolgáltatottabbak legyenek a jövőben. Castellina úgy véli, hogy napjaink egyházpolitikája egyértelműen foglalkoztatja a közvéleményt, s ez alapvetően jó, egyfajta eredménynek is tekinthető.

A *transform! europe* 2018-as évkönyve ismét olyan témákkal, problémákkal, foglalkozik, amelyek igen fontosak az Európai Unió jövője szempontjából. Az elmúlt időszak válságjelenségeit vizsgálva, egyértelművé válik, hogy az EU mint intézményrendszer, mint gazdasági és társadalmi közösség radikális reformokra szorul. A nagy kérdés persze továbbra is nyitott: merre tovább? Önmagában már az is pozitívum, ha egyre többen képesek felismerni a rendszer működésképtelenségét, és a lehetséges megoldások feltárásának útján indulnak meg. A XXI. század Európája valóban válaszút előtt áll: komoly problémák merültek fel a gazdaságban, a politikában és a társadalomban, s a helyreállítási kísérletek mindeddig csődöt mondtak. Felmerül a kérdés, hogy érdemes-e egyáltalán erőfeszítéseket tenni a rendszer megreformálására, vagy esetleg egy merőben új struktúra megalkotására lenne szükség. Hogy merre van a kiút? A kérdés akár költői is lehetne, azonban éppen ezt a fajta közönyt nem engedhetik meg maguknak az Unió polgárai.

transform! yearbook 2018

Integration – Disintegration – Nationalism



In 2017 the cohesion of the European Union has come under threat as never before. Populist-right anti-European parties have either entered governments or come close to doing so. The Brexit process is going forward, and the integrity of some states is being threatened by secessionist movements.

The transform! yearbook 2018 examines who actually voted for the populist right in France and Austria and reviews the evolution of the European project from the Cold War

through the end of east-west system competition and Maastricht's establishment of economic governance. Authors from across Europe analyse the system's tendency to produce divergence and consider strategies for reforming or dismantling it or for single-country exit with its difficulties and ironies.

transform! 2018 is the fourth of an annual series reporting on and analysing European political and social developments.

The book is available in English. Editions in French, German, Greek and Italian will follow soon.

Ordering information

INTEGRATION – DISINTEGRATION – NATIONALISM.

transform! 2018

Edited by Walter Baier, Eric Canepa and Eva Himmelstoss

Merlin Press Ltd

www.merlinpress.co.uk

ISBN 978-0-85036-739-3

298 pages, soft cover

Published February 2018

A nacionalizmus nemzetköziesedése és a gyűlölet hétköznapivá válása

Észrevételek a szélsőjobb előretöréséről Lengyelországban

Lengyelország, amely azelőtt Európa leginkább multikulturális országa volt, manapság a földrész leghomogénebb nemzetállama. Bár az etnikai kisebbségek a lakosság alig 2%-át teszik ki, a radikális, etnopolista jobboldal mégis egyre jobban teret nyer. A lengyel nemzeti ünnep alkalmából (november 11.) megtartott éves fölvonulás látványosan mutatja a szélsőjobboldal társadalmi bázisának gyors növekedését és szélsőséges ideológiai hátterét, amely az 1930-as évek nacionalista hagyományában gyökerezik. A fölvonulást két ifjúsági szélsőjobboldali csoport szervezi: a *Nemzeti Radikális Tábor (Obóz Narodowo-Radykalny, ONR)* és az *Összlengyel Ifjúság (Młodzież Wszechpolska, MW)*, amelyek nevüket és ideológiájukat a második világháború előtt működött nemzeti radikális szervezetektől örökölték. Az ONR és az MW háború előtti változatai hírhedtek voltak heves antiszemitizmusukról és a baloldali ellenzék elleni támadásaikról. Egyértelműen a korabeli európai fasiszta mozgalmak jellegzetességeit viselték, s noha Lengyelországban soha nem sikerült hatalomra jutniuk, a fiatal nemzedék jelentős támogatásban részesítette őket, különösen a gazdasági világválság nyomán, az 1930-as évek elején. Aligha véletlen, hogy a mai, XXI. századi szerveződések a háború előtti eszméket és jelképeket tették magukévá.

Az első ilyen fölvonulásra 2009-ben került sor, midőn egy néhány száz fős, fiatal nacionalistákból álló csoport tüntetett Varsó belvárosában. 2010-ben a menet már érzékelhetően nagyobb szabású volt, és olyan ismert jobboldaliak is megjelentek rajta, mint Rafał Ziemkiewicz újságíró. A jelen cikk szerzője résztvevő megfigyelést végzett a fölvonuláson és az ellentüntetésen: a szélsőjobboldali demonstráción résztvevők mintegy 3000-en voltak, ami viszonylag jelentős létszámnak számított. Ám ez csupán a rendezvény növeke-

désének kezdete volt. A menet évről évre nagyobb lett, s az elmúlt esztendőkből a résztvevők számát már 50 és 100 000 fő közöttire becsülték, ami azt jelentette, hogy az esemény a legjelentősebb szélsőjobboldali összejövetellé vált Európában, sőt valójában az egész világon.

A fölvonulás az ezt követő évek során mind több résztvevőt vonzott, annak ellenére, hogy rendszeresen erőszakos cselekményekbe torkollott: a demonstráció alatt a radikális nacionalista jelszavakat rendőrök, újságírók, politikai ellenfelek és különböző kisebbségek elleni fizikai atrocitások kísérték. A *Soha többé (Nigdy Więcej)* nevű [antirasszista, antifasiszta] civil szervezet által készített felvételek szerint, a tüntetők 2010-ben efféle szlogeneket skandáltak: „Roman Dmowski – Lengyelország megmentője” (Dmowski a lengyel etnonacionalizmus alapító atyja volt¹); „Katolikus Nagy-Lengyelországot!”; „Levelek helyett kommunistákat akasszunk a fákra!”; „Ragadjunk sarlót és kalapácsot a vörös söpredék ellen!” A *Lengyel Nemzet Szuverenitásának (Suwerenności Narodu Polskiego, SNP)* tagjai egy ilyen a transzparenssel vonultak fel: „A Lesszaboni Szerződésben² eladtátok Lengyelországot.” (A Lisszabon [Lisbon] név hibás írásmódjával [„Lesbon”] a transzparens készítői valószínűleg a „leszbikusokra” céloztak, kifejezve ezzel homofóbiájukat.) Vezetőjük, Sławomir Zakrzewski, ezt kiabálta az antifasiszta ellentüntetőik felé: „Biztos Tel Avivból jöttetek”; „Shalom Aleichem.” A szélsőjobboldali résztvevők által lengetett zászlókon Vitéz Boleszlav király³ töre (ami a szélsőjobboldali mozgalom jelképe Lengyelországban) és kelta kereszt (a *White Power* rasszista szimbóluma) volt látható. Az antifasiszta tüntetők az évenkénti drezdai, náciellenes mozgósítás taktikájához folyamodva, megpróbálták megakasztani a menetet. Az ellentüntetést egy több mint 40 haladó szervezetből álló koalíció szervezte. Heves összecsapásokra került sor a rendőrök és a két tüntető csoport között. Piotr Ikonowicz (a *Lengyel Szocialista Párt* korábbi vezetője) súlyos fejsérülést szenvedett. A nacionalisták kénytelenek voltak útvonalat változtatni, de a fölvonulás folytatódott. A Függetlenség Menete a Dmowski-emlékműnél ért véget. A résztvevők ezt ordították az ellentüntetőik felé: „Buzeránsok, buzeránsok!”

Azóta a menetnek állandó tartozéka a homofób beszéd, amely 2013. november 11-én tetőzött a Varsó központjában, a Megváltóról elnevezett téren (*plac Zbawiciela*) felállított Szivárvány (*Tęcza*) emlékmű⁴ fölgújtásával. A tüntetők lángba borították a művészi installációt, amelyet a szexuális kisebbségek (LMBT) egyenjogúsága

jelképének tekintettek. A résztvevők akadályozták a tűzoltók munkáját: köveket és fáklyákat dobáltak feléjük.

A Szivárvány látványos elégetését a jobboldal médiája és politikusai helyeselték. 2014 szeptemberében a *Nemzeti Rádió és Televízió Tanács* (*Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji*) 50 000 zlotys bírságot rótt ki a nemzeti-katolikus TV *Trwam* csatorna tulajdonosára, a *Lux Veritatis Alapítványra*, amiért, úgymond, Piotr Dettlaff atya [műsorvezető] és [vendége] dr. Krzysztof Kawęcki⁵ „törvénytelen cselekedeteit népszerűsítette”, amikor élő adásban számolt be a Zbawiciela téri eseményekről, ahol a szivárványt elégették. A Tanács indoklása szerint: „A leadott anyag, csakúgy, mint a hozzáfűzött kommentár olyan benyomást keltett, hogy a vendéglátó és vendége egyetértett ezekkel a cselekményekkel.” Az installációt folygújtó személyekkel kapcsolatban Dettlaff ezt mondta: „ezek az emberek nem hajlandók elfogadni a lengyel család alapjai elleni támadást; egészséges lengyel családokat és normális kapcsolatot akarunk férfiak és nők között”, amihez Kawęcki hozzátette: „Igen, a ránk erőltetett eltévelyedéssel szegülnek szembe. Varsónak nem lehet jelképe a szivárvány [...]. Szivárvány pont a Megváltó templomával szemben – micsoda szörnyűség.” 2013. november 11-én Bartosz Kownacki, a *Jog és Igazságosság Pártja* (PiS) parlamenti képviselője a Facebookon így kommentálta az incidenst: „Ég a buzik szivárványa a Zbawiciela téren.” Majd hozzátette: „[Varsó főpolgármestere]⁶ százezer [zlotyt] költött a helyrehozatalára. Hány éhes gyermeknek lehetne enni adni ebből a pénzből? De ő inkább a buzeránsokat támogatja.” Miután Facebook-felhasználók panaszt tettek, a társaság eltávolította a bejegyzést, mondván, hogy az „gyűlöletet kelt”. A Szivárvány 2013-as folygújtása a menet szervezői számára büszkeség forrása lett, amire az elkövetkező évek során gyakran hivatkoztak. 2014. november 11-én az egyik francia szélsőjobboldali politikus a felvonulás résztvevői előtt megtartott beszédében így emlékezett az incidensre: „Az égő szivárványok a remény jelei Lengyelország és Európa számára.” Robert Winnicki, a szélsőjobboldali *Nemzeti Mozgalom* (*Ruch Narodowy*, RN) vezetője kijelentette: „Minél inkább égnek a szivárványok Európában, annál jobb.”

Elég egy pillantást vetnünk az évenkénti fölvonulásra ahhoz, hogy megállapítsuk: a résztvevők többsége fiatal férfi, akik közül sokan a futballszurkolói hálózatokból kerülnek ki. Gyakran a felvonulásra hívó plakátokat a rendezvény előtti héten kiragasztják a lengyel stadionokban, s a menetre a szervezett szurkolói csoportok tagjait az

ország minden tájékáról [csoportosan] szállítják, láthatóan anélkül, hogy ezt elleneznék vagy elítélnék a *Lengyel Labdarúgó Szövetség* berkeiben, amelynek elnöke, Zbigniew Boniek, az egykori futballsztár, nagy népszerűségnek örvend a jobboldali szurkolók körében. Nyilvánvaló, hogy a lengyel futballkultúrát mélyen átította a nacionalizmus és az idegengyűlölet ideológiája, amint arról a gyakori menekült- és muszlimellenes rigmusok és transzparenszek tanúskodnak a labdarúgó liga stadionjaiban. A szurkolói csoportok [a menetre] magukkal viszik rituáléik egy részét – mozgalmuk előadói repertoárját –, mint például a fekete égboltra kilőtt tűzijátékok használatát. A fölvonulást délután tartják, és a menet az elmúlt években a varsói *Nemzeti Stadion* (*Stadion Narodowy*) mellett megrendezett tömeggyűléssel fejeződött be.

A rendezvény – méreténél és a közösségi média felületein, főként a *Youtube*-on közzétett képeknek köszönhetőn – vonzóponttá vált más országok jobboldali szélsőségei és neofasiszta csoportjai számára, ami ezáltal – paradox módon – a nacionalizmus nemzetköziesedéséhez vezetett. A menetben több száz lengyel nemzeti zászló mellett föltűnek más országok lobogói is. A *Nigdy Więcej* egyesület már 2011-ben jelezte olaszországi (*Forza Nuova*), spanyolországi (*Democracia Nacional*), svédországi (*Nordisk Ungdom*), magyarországi (*Jobbik* és *Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom*), szerbiai (*Srpski*



A lágló Szívárvány emlékmű Varsóban

Narodni Pokret 1389), szlovákiai (*Slovenské Hnutie Obrody*), csehországi (*Autonomní nacionalisté*), ukrainai (*UNA-UNSO*), belarusz (*Swoboda*) és litvániai nacionalisták megjelenését. 2014-ben a résztvevők között volt a spanyolországi (*Democracia Nacional*) és a francia delegáció (*Renouveau Français*) is. A következő években még több külföldi csoport csatlakozott a menethez, amely így valódi nemzetközi seregszemlévé vált. A nemzeti ünnep 2016-os menetén például az egyik vezető szónok Roberto Fiore volt. Fiore egyedülálló az európai politikusok között: bűnösnek mondták ki terrorista cselekményekben való érintettség miatt, a bolognai pályaudvaron 1980-ban elkövetett robbantásos merénylet után, amelyben a neofasiszta *Nuclei Armati Rivoluzionari* (*Fegyveres Forradalmi Sejt*) 85 ártatlan személyt gyilkolt meg. Fiorénak sikerült elmenekülnie Libanonba, majd Nagy-Britanniába költözött, ahol – különös módon – mint üzletember telepedett le, és egy másik neofasiszta csoport, az *International Third Position*⁷ vezére lett. Amikor büntetése elévült, visszatért Olaszországba, ahol újabb szélsőjobboldali formációt hozott létre, a *Forza Nuova*-t. 2008–2009-ben Fiore egyszeriben európai parlamenti képviselő lett: Alessandra Mussolininak, az olasz fasizmus alapítója unokájának posztját foglalta el.

Az, hogy a lengyel függetlenség ünnepére éppen Fiore, egy elítélt terrorista kapott meghívást, természetesen különleges eset, ám minden novemberben sok más szélsőjobboldali aktivista is eljön Varsóba. A legnépesebb külföldi csoport hagyományosan a magyar szélsőjobboldali párt, a Jobbik tagjai közül kerül ki, amely a *Ruch Narodowy* első számú inspirálója volt, azé a politikai párté, amely az MW és az ONR tagjaiból alakult 2014-ben. Vona Gábor, a Jobbik vezetője a 2013-as varsói fölvonulás vezérszónoka volt. A két párt tagjai gyakran találkoznak egymással különböző képzéseken és fesztiválokon, és a magyar befolyás egyértelműen érezhető az RN taktikájában, így például a helyi, román elleni kampányokban, vagy az RN abbéli kísérletében, hogy csatlakozzon a kormányellenes megmozdulásokhoz, amelyek 2014-ben a liberális miniszterek közötti beszélgetésekről készült titkos felvételek nyilvánosságra kerülése miatt robbantak ki, s amelyek a 2006-os budapesti zavargásokra hajaztak.

Egy kisebb, de ugyancsak látható csoport, amely a Függetlenség Napján megtartott legutóbbi fölvonulásokon jelen volt, a *Ludová strana Naše Slovensko* (*A Mi Szlovákiánk Néppárt*) aktivistáiból verbuválódik. Egyik vezetőjük, Milan Mazurek beszédet mondott a 2016-os menet alkalmából. A lengyel és szlovák fasiszta csoportok

közötti együttműködés túlmutat a varsói felvonuláson. 2017 októberében például, a lengyel *Gazeta Wyborcza* című újság az ONR tagjai és szlovák társaik részvételével megrendezett, közös paramilitáris tevékenységről számolt be (beleértve lögyakorlatok tartását) a két ország közötti határvidéken. Mivel a szlovák és magyar nacionalisták közötti viszony hagyományosan ellenséges, úgy tűnik, megelégszenek avval, hogy részt vegyenek közös szövetségesük rendezvényén Lengyelországban. Ugyanakkor az ellentétes elköteleződés és nemzetközi kapcsolatok olykor sűrűlődasokhoz vezettek, így például a kelet-ukrajnai konfliktussal kapcsolatban. A 2016-os fölvonuláson elégettek egy ukrán zászlót, és fizikai összetűzésekre is sor került a lengyel nacionalisták ukrán- és oroszbarát csoportjai között.

A lengyel média a 2017-es menet kapcsán arról számolt be, hogy a szélsőjobboldali spektrum két prominens személyisége készült arra, hogy ellátogasson a varsói rendezvényre. Egyikük Richard Spencer, az Egyesült Államokban bejegyzett *National Policy Institute* alapítója, az „alt-right” (alternatív jobboldal) elnevezés kitalálója, ami a szélsőjobboldaliak és az internetes trollok divatos öndefiníciója. Spencer 2016-ban, az amerikai elnökválasztást követően szerzett magának hírnevet, midőn lefilmezték, amint „Hail Trump!”-ot kiáltozott, illetve a 2017. augusztus 11–12-én a virginiai Charlottesville-ben *Unite the Right* („Egyesíteni a jobboldalt”) jelszóval megrendezett, szélsőjobboldali rally (gyűlés) kapcsán, amely összecsapásokba torkollott, s amely során egy szélsőjobboldali aktivista meggyilkolt egy antirasszista női tüntetőt. A charlottesville-i tömeggyűlés a lengyelországi függetlenségi fölvonulásra emlékeztetett. Érdekes körülmény, hogy Spencert Magyarországról kiutasították, és Orbán Viktor magyar miniszterelnök személyesen is elítélte.⁸ A Spencer lengyelországi látogatása elleni tiltakozásoknak a médiában a *Nigdy Więcej* és az *American Jewish Committee* adott hangot, s ez a lengyel külügyminisztériumot arra készítette, hogy hivatalosan ellenezze a tervezett látogatást.

A másik külföldi politikai vezető, aki 2017-ben csatlakozni kívánt a függetlenségi fölvonuláshoz, Stephen Lennon *alias* Tommy Robinson, a muszlimellenes *English Defence League* mozgalom hírhedt alapítója volt. Hogy Spencer és Lennon érdeklődést mutatott a varsói rendezvény iránt, az a mai szélsőjobboldali hálózatok globalizálódásáról tanúskodik, amelyek – bár nacionalista eszméket hirdetnek – közös eszmevilágot képviselnek. Az iszlamofób jelszavak egyre inkább központi szerepre tesznek szert a globális szélsőjobb

nemzeteken átívelő diskurzusában. Varsó a november 11-i menet által az új, nemzetközi, muszlimellenes mozgalom egyik fővárosává vált. A 2015. november 11-i fölvonulás fokozottan muszlimellenes volt. A transzparensen megjelenő jelszavak és ábrázolások között föltűnt az „Állítsuk meg Lengyelország iszlamizációját!” szlogen, s áthúzott mecset- és félholdszimbólumok, továbbá a kelta kereszt rasszista jelképei voltak láthatók. A fölvonulás végén, a Nemzeti Stadion előtt, Jacek Międlar atya szólt a tömeghez: „Nincs szükségünk Lengyelországban Allahra, nem akarunk nemi erőszakot, lincselést és terrort. Nem a Koránban foglalt gyűlöletre, hanem evangéliumi szeretetre és igazságra van szükségünk!”

Fontos körülmény, hogy a varsói szélsőjobboldali fölvonulások legitimációja 2015-ben jelentősen megerősödött, midőn Lengyelország újonnan megválasztott köztársasági elnöke, Andrzej Duda levelet intézett a menet résztvevőihöz, amelyben köszöntötte az eseményt és a résztvevőket. A levél, amely a rendezvénnel kapcsolatban mindenféle kritikának végett vetett, a fölvonuló „szenvedélyes, ifjú lengyel szíveket” dicsőítette. A levelet a menet elindulásakor olvasták fel (amit 2016-ban megismételtek), annak illusztrálására, hogy a radikális nacionalizmus milyen fontos közvélemény-formáló szerepet tölt be a lengyel politikában és társadalomban.

A szélsőjobboldali fölvonulást a lengyel jobboldali politikai elit nem hogy nem ítélte el vagy szorította perifériára, de egyenesen üdvözölte és legitimálta. Bár a hatalmon lévő PiS vezetője, Jarosław Kaczyński, személyesen egyszer sem vett részt az eseményen, az évek során a törvényhozás sok más képviselője csatlakozott a menethez, köztük az a Jan Zaryn történész professzor, aki jelenleg a szenátus és a PiS legnagyobb hatalmú, „történeti politika” (*polityka historyczna*) névre keresztelt testületének tagja. A történelem mint a politika eszköze a lengyel jobboldal közös témájává vált, és – jellemző módon – jó pár, a „történelem rekonstruálására” létrejött csoport jelenik meg – korhű öltözékben – az éves fölvonulásokon.

Az elnöki levél, a kormányzó párt tagjainak részvétele és a fölvonulás kedvező fogadtatása a vezető jobboldali médiumokban azt mutatja, hogy Lengyelországban elhalványult az ideológiai distinkció a „domináns” populista jobboldal és a „radikális” jobboldal között, különösen a 2015 utáni társadalmi és politikai szintéren.

A 2015-ös esztendő a lengyel politika radikális átstrukturálódásához vezetett, mind intézményi értelemben, az elnökválasztás és a parlamenti választások kapcsán, mind pedig a politikai beszéd szintjén.

A korábban „radikálisoknak”, „szélsőségeseknek” tartott eszmék és érzések a főáram részévé váltak. A kormányzat által ellenőrzött állami média (a rádió és a televízió) különösen hajlamos volt rá, hogy nacionalista véleményeket terjesszen, amelyek diabolizálják a menekülteket, a muszlimokat, a jogvédő NGO-kat és más csoportokat.

A 2015-ös, földközi-tengeri menekültválság Lengyelországot közvetlenül nem érintette. A téma mégis állandóan jelen volt a médiában, s főként egybeesett a választási kampánnyal, amely során a jobboldal és a szélsőjobboldal pártjai abban versenyeztek, hogy melyikük tud nagyobb hasznot húzni az idegengyűlölő retorikából, és – a lengyel nemzeti önazonosság veszélyeztetésére hivatkozva – a maga javára fordítani a menekültkérdést. A képzelt fenyegetés a kampány fő témájává vált, s azóta is napirenden van a politikában. A Nyugat-Európában elkövetett terrorista merényletek után a menekültek lengyelországi elhelyezésének ügye a közbeszédben szorosan összekapcsolódott a „biztonság” kérdésével.

Beigazolódott, hogy a közvélemény hajlamos engedni a politikai osztály manipulációjának, s a menekültkérdéssel kapcsolatos közvélekedés radikális változáson esett át. Azelőtt a lengyelek többsége szimpatizált a menekültekkel (az 1990-es évtized végén és a 2000-es évek elején Lengyelországba érkezett több tízezer csecsen menekülttel szembeni idegengyűlölő támadások kivételnek számítottak, s a PiS a '90-es évek végén a menekültekhez a legkedvezőbben viszonyuló politikai párt volt a parlamentben), 2015 óta azonban a közvélemény-kutatások azt mutatják, hogy a lakosság többsége elutasítja a menekültek lengyelországi befogadását. Az egyik 2017-es közvélemény-kutatás szerint, amelyet a *Polityka* című hetilap és az *IBRIS (Instytut Badań Rynkowych i Społecznych; Piac- és Társadalomkutató Intézet)* rendelt meg, a megkérdezettek 51%-a akár Lengyelországnak az Európai Unióból való kilépését is kész lenne támogatni, ha az EU megpróbálná rákényszeríteni Lengyelországot a menekültek letelepítésére.

Nyilvánvaló, hogy a nacionalista-populista szólamok termékeny talajra találtak a széles körben elterjedt előítéletekben és sztereotípiákban. Az iszlámmellenes attitűd régen jelen van a lengyel médiában és társadalomban, különös tekintettel a 2001. szeptember 11-i, egyesült államokbeli merényletek, illetve Lengyelországnak az Irak elleni invázióban való érintettsége óta. Ennek ellenére, 2015-ig az iszlamofóbia – mint a választási kampányok eszköze – nem vált uralkodóvá a politikai diskurzusban.

Ami riasztó, az a xenofób beállítottság térhódítása a fiatal nemzedék körében. Az etnonacionalizmus az ifjúsági kultúra számos szegmensében megjelent, így például a lengyel *hiphop* zenében is.

Mindent összevetve, a jobboldali értékválasztás inkább jellemző a fiatal választókra, mint szüleikre. Noha a társadalmi-gazdasági kérdéseknek kétségtelenül fontos szerepük van abban, hogy ma a nacionalizmus növekvő népszerűségnek örvend a lengyel fiatalok között, ám erre az anyagi problémák önmagukban nem adnak elegendő magyarázatot. A neoliberalizmus többféleképpen is hozzájárult a szélsőjobb megerősödéséhez, beleértve egyfajta szociáldarwinista mentalitás előidézését. Még ha tagadhatatlan is, hogy sok fiatal néz szembe anyagi gondokkal, a gazdasági világválság a lengyel gazdaságot nem sújtotta oly mértékben, mint sok más országot Európában. Következőleg, a kapcsolódó kulturális tényezők – identitás, ideológia, értékek – különösen fontos szerepet játszanak.

Pawel Kukiz rocksztár esete a példa rá, hogy a kulturális befolyás politikai tőkévé konvertálható. Kukiz az 1980-as és 90 években fontos dalok szerzője volt az intolerancia ellen, majd 2015-ben politikus lett, és Kukiz'15 néven populistá mozgalmat hozott létre, amely megszerezte a parlamenti helyek 10%-át. Kukiz szövetségre lépett az RN-nel, ami lehetővé tette, hogy a keményvonalas nacionalisták bekerüljenek a parlamentbe. A most 32 éves Robert Winnicki (aki közben kilépett Kukiz frakciójából) a szélsőjobboldalt képviseli a szejmben, a Kukiz'15 pedig a menekültkérdésről tartott magyar népszavazáshoz hasonló referendum megtartásáért kampányol. A Kukiz'15 a PiS-nél is radikálisabb nacionalista politikai erő gyanánt pozicionálja magát, s eközben többször a kormánypárttal együtt szavazott több fontos kérdésben, amelyek megbontották a liberális, demokratikus alkotmányos rendet. A közvélemény-kutatások szerint, a legfiatalabb választók körében a Kukiz'15 tartósan a legnépszerűbb választási opciót testesíti meg.

A jelenlegi helyzet jól látható párhuzamot mutat a 2005–2007 közötti időszakkal, amikor a PiS előző kormánya, amelyet két kisebb nacionálpopulista csoport támogatott, tiltakozáshullámot váltott ki a civil társadalomban, ami előrehozott választásokhoz és a kormánynak a hatalomból való eltávolításához vezetett. A lengyel demokrácia mai válsága kétségtelenül súlyosabb, elsősorban az idegengyűlölő nacionalizmus valódi népszerűsége miatt a fiatalok között, ami a társadalom antifasiszta és haladó csoportjait súlyos kihívás elé állítja.

- ¹ Roman Stanisław Dmowski (1864–1939): a *Narodowa Demokracja* (ND, „Endecja”) elnevezésű jobboldali nacionalista politikai mozgalom egyik alapítója.
- ² Traktat Lezboński
- ³ A Piast-dinasztiához tartozó I. Boleszláv (992–1025) Lengyelország nagyfejedelme, majd életének utolsó évében király. Hatalmát kiterjesztette Pomeránia, Luzsica (Lausits) és egy ideig a cseh fejedelemség területére is, s ezzel Lengyelországot fontos európai országgá tette. Vitéz Boleszláv (Boleslaw I Chrobry) hozta létre a német irányítástól független lengyel katolikus egyházat.
- ⁴ Az installációt, amely Julita Wójcik képzőművész alkotása, először 2011-ben, Lengyelország Európai Unió elnöksége kezdetén állították fel Brüsszelben, az *Európai Parlamenttel* szemben, majd 2012 tavaszán Varsóba szállították. A mű egy 26 méter távolságot átvéelő félkörív, amelyen 16 000 darab, különböző színű, apró művirág formáz szívárványszínt. Az (állami) *Adam Mickiewicz Intézet* által fenntartott alkotást a főváros vezetői eredetileg ideiglenes művészeti installációnak szánták, majd – a szélsőjobboldali tiltakozások ellenére, amelyek szerint, a Szívárvány a homoszexualitást népszerűsíti –, úgy döntöttek, hogy állandó tartozéka lesz Varsó belvárosának.
- ⁵ Történész, politológus, politikus, Jerzy Buzek kormányának oktatásügyi miniszterhelyettese.
- ⁶ Hanna Beata Gronkiewicz-Waltz jogász, a *Polgári Platform* politikusa, 2006 óta Varsó főpolgármestere.
- ⁷ A Julius Evola, Pierre Drieu La Rochelle és Corneliu Codreanu eszméi által inspirált, 1978-ban alapított, a „kommunizmus” és a „kapitalizmus” között közbülső, „harmadik” álláspontot hirdető, olasz szélsőjobboldali *Terza Posizione* mozgalom utóda.
- ⁸ A faji felsőbbrendűséget hirdető *National Policy Institute* október elejére hirdetett nemzetközi konferenciát egy budapesti kongresszusi helyszínrre – többek között a radikális, rasszista, nagyorosz nacionalista Alexander Dugin és a jobbikos Gyöngyösi Márton részvételével –, Pintér Sándor belügyminiszter azonban – Orbán miniszterelnök utasítására – a konferencia megtartását megtiltotta.

(Fordította: Lugosi Győző)

Eredeti megjelenés: Rafał Pankowski: The Internationalisation of Nationalism and the Mainstreaming of Hate – The Far Right in Poland. In: *Integration – Disintegration – Nationalism*. transform! yearbook 2018. (Edited by Walter Baier, Eric Canepa and Eva Himmelstoss) Merlin Press, 2018. 186–193.

Az orosz kultúrpolitika ellentmondásai

A konzervativizmus mint a neoliberalizmus eszköze

A mai orosz államot a nyugati neoliberális renddel szokás szembeállítani, amely a politikai és gazdasági szabadságjogok azonosságáról szóló elképzelésen alapszik. Az európai újságírók és szakértők úgy beszélnek a putyini Oroszországról, mint olyan revizionista államról, amely nemcsak katonai agressziótól nem riad vissza, de ösztönzőleg hat a destruktív erőkre, a jobb- és baloldali pártok „populista internacionaléjára” is, szembemenve a feltételezett establishmenttel¹

Valóban, a „különutas” Oroszország eszméje, értékbeli különbözősége Nyugat-Európától az utóbbi években a Kreml propagandájának egyik sarkalatos pontja volt az országban belül. A hatalom képviselőinek számos nyilatkozatában (beleértve Putyin elnököt) és a hivatalos dokumentumokban is, minduntalan hangsúlyozzák a nyugati individualizmus és az orosz kollektívizmus különbözőségét. Utóbbit – szélesebb összefüggésbe ágyazva – úgy értelmezik, mint a köz érdekének primátusát az egyéni érdekek felett. E gondolat mindmáig az orosz „kulturális kód”² egyik legfontosabb eleme. Ez a fajta – a materialista egoizmussal szembeállított – „kollektívizmus” ugyanakkor nemcsak specifikusan orosz sajátosság, hanem a „tradicionális értékek” univerzális halmazának is integráns része. Amikor Oroszország kiáll ezen értékek mellett, nemcsak szuverenitásáért harcol, de egyszersmind emlékezteti a Nyugatot saját keresztény örökségére is.

Ugyanakkor az Oroszországban ma uralkodó konzervatív retorikát, amelybe beletartoznak a piaci „individualizmus” elleni kirohanások, szervesen átszővi a Kreml társadalmi-gazdasági politikájának *neoliberális gyakorlata*. Az izolacionizmus, a klerikalizmus és az autoriter politikai módszerek nem összeegyeztethetetlenek azzal a neoliberális elvvel, amely szerint, az élet minden szférája a konkurencia és a piaci hatékonyság logikájának van alárendelve; csupán létrehoz egy általános, hibrid ideológiai konstrukciót.³ Az oroszországi kultúra területe

az elmúlt években egyszerre volt e hibrid ideológia előállításának színtere és alkalmazásának helye. Az állami kultúrintézményekre nehezedő mind nagyobb ideológiai nyomás együtt járt a „megszórítások” elvének és a *public-private partnership* (PPP)* modelljének bevezetésével. A kialakult helyzet új kihívások elé állította a kulturális szférában dolgozókat, akiknek meg kell védeniük függetlenségüket a konzervatív ideológia offenzívájával és a piac logikájával szemben, aminek ráadásul maga az autoriter állam a közvetítője. Az alábbiakban igyekszem kielemezni az oroszországi *autoriter neoliberalizmus* kultúrpolitikájának sajátosságait, kitérek a kortárs művészetnek a jelenlegi ideológiai konstrukcióban elfoglalt, megváltozott helyére, s végül szót ejtek arról, hogy ma Oroszországban a kulturális szférában dolgozóknak milyen lehetőségei vannak az ellenállásra.

A konzervatív fordulat logikája

Az orosz konzervatív fordulat kezdetét a 2012 márciusában eszkalálódó politikai válsággal szokás összekötni, amely Vlagyimir Putyin harmadik elnöki mandátumának megkezdése körül alakult ki. Míg a kétezres évek folyamán az orosz rezsim, amely a technokrata jelzőt részesítette előnyben, befejezte a társadalom „normalizálását” a közvetlenül a rendszerváltást követő első évtized társadalmi kataklizmái és „sokkterápiás” politikája után, addig a 2010-es évek elejére új ideológiát kellett találnia saját legitimációjának megalapozásához. 2011 decemberében Moszkvában és számos más, nagyobb városban tömeges tüntetések söpörtek végig, miután bizonyítékok kerültek nyilvánosságra arról, hogy meghamisították a parlamenti választásokat. Az általánosabb ok azonban az állampolgárok elől gyakorlatilag teljesen elzárt és semmilyen szinten nem ellenőrizhető politikai rendszerrel szembeni elégedetlenség volt. Ilyen körülmények között Vlagyimir Putyin álláspontját már nem lehetett a depolitizált konszenzus alakzatán keresztül közvetíteni, és az általa képviselt politikai rezsimet úgy beállítani, mintha az elhúzódó átmenet lenne a globális kapitalista „normalitásba”, ahol a gazdasági szférában jelen lévő piaci konkurencia feltételezi a politikai szférában megjelenő

* Közfeladatoknak a közszféra és a magántőke együttműködésében történő ellátása. (A szerk.)

demokratikus konkurenciát. Új politikai nyelvezetet kellett találni, ami által a rendszer jövőbeli továbbélése a hegemonia más gyakorlatát feltételezi.

2012 februárjában, a választások előestéjén, Putyin felszólalt egy kétszázezres, támogatókból álló tömeg előtt, akiket kimondottan erre a célra hoztak fel Moszkvába az ország különböző vidékeiről. Beszéde a *támadó kisebbség* logikájára épült, amely, úgymond, veszélyt jelent, egyrészt, az orosz állam történelmi alapjaira, másrészt a stabilitásban, a hatalom folytonosságában és a hagyománytiszteltetésben érdekelt „néma többségre”.⁴ Beszédében Putyin idézte Mihail Lermontov „Borogyino” című, az 1812-es, Napóleon ellen és Moszkváért vívott harcnak szentelt vers sorait, jelezve az örök szembenállást a Nyugattal, amelynek mindig is az volt a célja, hogy eltiporja a független Oroszországot. Ilyenformán a tüntetések valódi forrásának nem a belső konfliktusok lettek megnevezve, hanem külső, gonosz erők, amelyeknek az ellenzékiek tudatos vagy éppen öntudatlan ügynökei. A konfrontáció így nem politikai, hanem történelmi és kulturális színezetet kapott.

Jellemző, hogy a választási kampány tetőzésével szinte egyidőben, a Kreml irányítása alatt álló médiában agresszív támadássorozatot indítottak a *Pussy Riot* [feminista punk-rock együttes, aktivista csoport – a szerk.] ellen, akik a putyini beszéd előtt egy héttel borzolták fel sokak idegeit híres-hírhedt performanszukkal a *Megváltó Krisztus* székesegyházban.⁵

Ezt követően Putyin támogatása a választásokon már nem csupán politikai érvek mentén vált definiálhatóvá (amelyek között első helyen a destabilizálódás miatti félelem állt). Ugyanilyen fontos helyet foglalt el a nép hűsége önmagához és az alapvető értékekhez (azaz a *pravoszláviához* és az állam tekintélyéhez), amelyek nélkül Oroszország a múltban elveszett volna. Éppen ezért – Putyin harmadik elnöki ciklusának kezdetén – a kultúra, a történelem és az erkölcs kérdései a politika lényegének sarokköveivé: valódi, sokkal mélyebb tartalmaivá lettek. Az ilyen konzervatív értelmezésben a kultúra, „új, nemzeti eszmévé” válik, amelyben „a múlt jelenként újraélhető”.⁶ A 2012 májusában felállt új kormányban a kulturális miniszter posztját, amely addig politikamentes volt, Vlagyimir Megyinszkij kapta, a médiában és a reklámszakmában is otthonosan mozgó politikus-üzletember, aki több népszerű hazafias broszúra szerzője volt.

Megyinszkij beszédeiben és cikkeiben pártos történészként tűnt fel, aki támadást indított az „Oroszországról szóló mítoszok” ellen.⁷ Megyinszkij szerint, a nyugati államok Oroszországot egész történelme során nemcsak nyíltan próbálták meg leigázni és függőségbe taszítani, de rejtett „információs hadviselést” is folytattak ellene. A nemzetállam kialakulásának története csakis a professzionális propaganda ellenhatásának köszönhetőn volt lehetséges: „PR-technológiák bevetése nélkül nem kerülhetett volna sor sem Oroszország megkeresztelkedésére és egyesítésére, sem győztes háborúira, a főváros Moszkvába költöztetésére vagy a mongol invázióval szembeni válaszra”.⁸ Ily módon, Oroszország történelmi választása nemcsak megfelelt az igazságnak (a „kulturális kódnak”), hanem egy végletesen racionális döntés eredményének is bizonyult. Az a tény, hogy Oroszország képes volt ellenállni az ellenséges hadak ostromának, nagyfokú versenyképességével, illetve kulturális és morális értékeinek hatékonyságával magyarázható. A „történelmi sors” elve, amely szüntelenül külső fenyegetésnek teszi ki az ország és a nép „különutasságát” és öntörvényűségét, Megyinszkij megközelítésmódjában szervesen összefonódik a „hatékony management” neoliberális apologetikájával.

A miniszter szerint, a kultúra története nem más, mint a mítoszgyártás eszköztárának ütközőfelülete, ahol az egyik mítosz az állam elpusztítására tör, míg más mítoszok éppen ellenkezőleg, megerősítik azt. Ez a „hasznos mítoszok” technológiája, és mint minden más fegyvernek, ennek is folyamatosan tökéletesednie kell. Vagy, miként Vlagyimir Megyinszkij szereti ismételgetni: „aki nem táplálja saját kultúráját, majd táplálni fogja más hadseregét”.⁹

Az az elképzelés, hogy a kultúra, a történelmi tudás és a nemzetbiztonság aktuális kérdései kölcsönös egymásrautaltságban léteznek, a Megyinszkij irányítása alatt álló *Kulturális Minisztérium* politikai stratégiájának alapja. Amikor Oroszország katonai kiadásai drasztikusan nőnek, annak súlykolása, hogy a kultúra fontos eszköze a nyílt és rejtett háborúknak, rendkívüli módon megerősítette a minisztérium lobbipozícióját a költségvetési eszközök elosztásáért folytatott küzdelemben. Az ukrán konfliktus kirobbanása előtt az orosz katonai funkcionáriusok aktívan használták a „hibrid háború” fogalmát, és arzenáljukba felvették e háború „rejtett természetének” „katonai” és „humanitárius eszközeit”, amelyek elhárítására az orosz államnak készen kell állnia.¹⁰

A kultúra militarizálásának első gyakorlati lépése a 2012 decemberében elnöki utasításra létrehozott *Oroszországi Hadtörténeti Társaság* (RVIO) volt, amelyet a Honvédelmi Minisztérium és a Kulturális Minisztérium alapított. A Társaság a „katonai-hazafias nevelés” hagyományos formáinak továbbgondolásán túl (kiképző táborok szervezése fiataloknak, múltbéli csaták rekonstrukciója korhű öltözetben) tulajdonképpen megnyitotta a „monumentális propaganda” új korszakát.¹¹ Az utóbbi években több tucat, főként a dicső katonai múltat megjelenítő emlékművet avattak fel országszerte. E kampány csúcspontja a Moszkva központjában 2016 őszén leleplezett hatalmas Vlagyimir-szobor volt, azé a fejedelemé, aki a X. században felvette a kereszténységet.¹²

A Társaság, amelynek elnöke Megyinszkij, egyrészt megtestesíti a propaganda történelmi formáinak folytonosságát (már elnevezése is a forradalom előtt, 1907-ben alapított *Birodalmi Orosz Hadtörténeti Társaság*ra [*Императорское Русское военно-историческое общество*] utal), másrészt a „köz- és magánszféra együttműködésének” (PPP) modelljeként szolgál, amennyiben a hazafiasra hangolt kultúrpolitika képes magánforrásból származó támogatást is bevonni. Így nem meglepő, hogy a Társaság kuratóriumi bizottságában magas rangú hivatalnokok mellett helyet kaptak befolyásos üzletemberek is. A patrióta kultúrpolitikába való beruházás nem csupán civil erényként, hanem hosszútávon megtérülő befektetésként is megjelenik.

A krími konszenzus és „kulturális szuverenitás”

2014-ben, a Krím annektálása és a Nyugattal való politikai konfrontáció kezdete után, az oroszországi konzervatív fordulat új szakaszába léptünk. Az ukrán eseményekre már kezdetektől fogva nemcsak külpolitikai kihívásként tekintettek, hanem mint a belső stabilitás közvetlen fenyegetésére is. A hivatalosan elfogadott forradalomellenes összeesküvés-elmélet szerint, a rendszerváltozást a „hamis értékek” importja fenyegeti, amelyek kikezdi az állam és a társadalom egységét. Csak egy erkölcsileg egészséges nemzet tud ellenállni a rejtett külső agresszióknak; egy olyan nemzet, amelyben az egyéni és csoportérdekek önkényességét felülírja a mindenkit összekötő elvek közössége. A fenyegetettséggel szembeni összefogás, amelyet az erkölcs és a kultúra hívószavai szentesítenek, egyúttal magyarázatként szolgált a társadalmi célú kiadások megnyirbálásához és általában a

„megszorításos” politika bevezetéséhez. Utóbbit az orosz kormány a nemzetközi szankciókra és az elmélyülő gazdasági válságra hivatkozva hirdette meg.

A káros „forradalmi technológiák exportjának” démonizálása univerzális érvet biztosít bárminemű helyi társadalmi tiltakozás elfojtásához, mondván, hogy azok csupán a külső ellenség cselszövései. „Az állami kultúrpolitika alapjai” néven 2014 végén meghirdetett irányelvek szerint, az ország belső konfliktusokkal szembeni sebezhetősége egy olyan „humanitárius válság” lehetőségével függ össze, amelyet „az általánosan elfogadott értékek elértéktelenedése”, „a történelmi emlékezet torzulása” és „a társadalom szétesése” jelent.¹³ Efféle válság fenyegetése akkor válhat valósággá, ha a kultúrára nem mint „a nemzetbiztonsági stratégia elidegeníthetetlen részére” tekintünk, hanem mint olyan terepre, ahol egyéni művészi ambíciók valósulnak meg. Ugyanakkor fontos, hogy az állam nem fegyelmező vagy büntető erőként lép fel a kultúrával szemben, hanem mint észszerű elveket követő megrendelő, amelynek döntését csakis saját érdeklődése és érdekei határozzák meg. A hazafiság, az erkölcsi értékek és a közös ellenséggel szembeni összefogás csupán a minőségnek azok a feltételei, amelyeket az állam a kultúra „előállítóival” szemben megszab. A logika pofonegyszerű: ha a mű nem felel meg az állam igényeinek, akkor nem fizet érte.

Az állam részéről megnyilvánuló érdeklődés a kultúra mint olyan médium iránt, amely a biztonság fenntartásának egyik kulcsfontosságú eszköze, nemcsak nincs ellentmondásban a „hatékonyság” neoliberális ethoszával, hanem épp ellenkezőleg: annak belső lényegéből következik. E konstrukció összetartó anyaga a verseny, amely nem csupán az államok egymás közötti kapcsolatát szabja meg, hanem az egyénét is. Jellemző, hogy az „Alapokban” a kultúra mint olyan *erőforrás* jelenik meg, amely – a természeti erőforrásokkal együtt – Oroszország ütköztárgya a befolyásért vívott harcban a világ nagyhatalmai között.

Szergej Csernyjahovszkij, aki a kormányhoz közel álló, konzervatív *Izbori klub* tagja, „Kulturális szuverenitás” című programcikkében a kultúrát mint „az információs és szemantikai versengés terét” határozza meg, a kultúra szférájában való állami szerepvállalást pedig mint a „forrásokért és a befolyásért folytatott globális verseny részét”. Csernyjahovszkij, miközben „leleplezi” a Nyugat „lelketlenségét” és a „fogyasztói társadalmat”, ez utóbbiban olyan elveket is megnevez, amelyekkel méltó versenyre lehet és kell is kelni. Paradox módon, az

igazi értékeknek nemcsak tartalmuk miatt kell győzniük a hamisak felett, hanem a *forma minősége* alapján is. A Csernyjahovszkij által javasolt koncepció a minőségért folytatott harc eszméjén alapszik: a primitív nyugati tömegkultúrával szembe kell állítani az orosz „tömegkultúra kimagasló példáit”. A civilizációk háborújának piaci megfelelőjét Megyinszkij miniszter egy világos képletben fejtette ki: „a kulturális, ideológiai támadással szemben csak azt lehet szembeállítani, amit mindig is: a minőségi produktumot.”¹⁴

Az idő próbáját kiálló orosz minőségi kultúrának nevelnie kell a népet, amely a maga részéről azáltal erősíti fogékonyágát a nemzeti „lelki-szellemi értékekre”, hogy tömegesen jegyet vált a kiállításokra és előadásokra. A „magas kultúra” és a kereskedelmi siker nászának illusztris példáját jelentik olyan orosz klasszikusok kiállításai, mint Valentyin Szerov és Ivan Ajvazovszkij az *Állami Tretyakov Képtárban*. A 2015 októberétől 2016 februárjáig tartó Szerov-kiállításra például közel félmillióan voltak kíváncsiak. A reklámkampány része volt Putyin elnök látogatása is. Megyinszkij szavaival élve, a Szerov-kiállítás kiválóan bizonyítja „az orosz ember határtalan vonzódását a művészetek iránt”, s ez a „pszichológiai jelenség” független „a válságoktól és a szankcióktól”.¹⁵ A klasszikus orosz művészet a nemzeti konszolidáció egyik alappillére, minthogy a közös esztétikai és erkölcsi meggyőződés talaján összekovácsolja a népet és a hatalmat, s közös nevezőre hozza a társadalom osztályait. Mindez nem más, mint garantált befektetés a „magas kultúra élenjáró képviselőibe”, ami kiállta a történelem próbáját. Egyszersmind a többségi akarát diadala is, ami empirikusan leginkább a kiállításra jegyet váltó látogatók magas számában fejeződik ki.

A valódi demokrácia itt szemben áll a hamis pluralizmussal. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a néptől elszakadt esztéták torz kísérletei ugyanolyan jogokat élveznek, mint a vitán felül álló kulturális értékek. A kortárs művészetek terén tapasztalható kétes kísérletezgetések nemcsak a „kulturális szuverenitást” fenyegetik, hanem kézzelfogható veszteséget is okoznak az államnak.

A konzervatívok a forrásokért folytatott harcban

Ilyenformán az erkölcsi érvek fontos fegyverré válnak az állami alapok újraelosztásáért folytatott harcban. Eklatáns példája ennek az *Egységes Oroszország* párthoz közel álló *Művészet Határok Nélkül Alapítvány*

által szervezett „Éjjeli menedékhely” kiállítás. A kiállításon olyan állami színházakban játszott darabokról készült képsorozat volt látható, amelyekben a „hagyományos értékekkel” szemben különböző jellegű és mértékű támadás jelent meg (meztelen testek, erőszakos jelenetek vagy keresztény szimbólumok profanizálása). A fotók alatt feltüntették, mekkora összeggel támogatta az állam az adott előadást. A sokkhatás, amit a kiállítás volt hivatott kiváltani, az előadásra fordított tetemes összeg és a nézők többségének valós szükségletei között tátongó szakadék által vált kézzelfoghatóvá. A kiállítás szervezői nemcsak a „hagyományos értékek” hordozóiként pozicionálták magukat, hanem mint olyan aggódó kultúrafogyasztók és adófizetők is, akik nem kívánnak erkölcsi meggyőződésükkel összeegyeztethetetlen művészetet támogatni.¹⁶

Az egyes kiállításokkal vagy színházi előadásokkal szembeni nyilvános föllépéseket és pereket, amelyek kezdeményezői a megsértett „erkölcsi többség” nevében eljáró csoportok, mind gyakrabban kísérik a költségvetési források elosztására irányuló alternatív javaslatok. Az „erkölcsi többségre” hivatkozó diskurzus tulajdonképpen része a „művészi projektumok közötti versenynek”, amire a Kulturális Minisztérium vezetői állandóan hivatkoznak. 2015 elején például, az ukránellenes hisztéria farvizén létrehozott s az állam által támogatott „innovatív kultúra”-centrumok hálózata *hazafias klubokká* lényegültek át, amelyek az „orosz kultúra hagyományos értékei” és az „egészséges életmód” propagálását szolgálják. A kultúra konzervatív képviselőinek egyik csoportja, amely ezt a projektumot átvette, kerek-perec leszögezte, hogy az „innovatív kultúra” korábbi koncepciója ideológiailag idegen, mert lojális állampolgárok helyett Majdan-szimpatizánsokat és -résztevőket nevel.¹⁷

Ezzel egyidőben, az Állami Kortárs Művészeti Központ (GCSZI) szembetalálta magát a konzervatív lobbisták előrenyomulásával. A szervezetet, amelyet mindig is a függetlenség és a pluralizmus szelleme hatotta át, még az 1990-es években hozták létre a kortárs művészek támogatására. Ennek ellenére, a GCSZI-t szinte teljes egészében a Kulturális Minisztérium finanszírozta, és a támogatásnak köszönhetőn jó néhány oroszországi régióban sikerült fontos kulturális központokat létrehozni. A GCSZI egyik legjelentősebb fiókintézményét Nyizsnyij Novgorodban nyitották meg. Az intézmény a város szívében, az *Arzenál* történelmi épületében kapott helyet. Miután az első kiállítás megnyílt, szinte azonnal megjelentek a jó érzésükben „megsértett állampolgárok”. A tüntetések mögött az

Nagy Oroszország nevű hazafias szervezet állt, amelynek fő célkitűzése, hogy „harcoljon az ukrán szcenárió oroszországi megismétlődése ellen.” Vezetője, Nyikolaj Sztarikov, a hírhedt összeesküvés-gyártó író, terjedelmes cikkel állt elő, amelyben leleplezte az Arzenál vezetőségét mint a nyugati behatolás ügynökeit. Ennek ellenére, a cikk fő konklúziója nem a represszió követelése volt. Sztarikovot főként az épület sorsa aggasztotta, mondván, hogy egy történelmi épület nem adhat otthont ilyen felháborító kiállításnak. Az államérdek védelme nevében javasolta a Kulturális Minisztériumnak és a helyi vezetésnek, hogy a GCSZI ingatlanát adják át az „embereknek”, akik majd megtöltik a helyet olyan „képekkel és jelentésekkel, amelyek kifejezik az orosz nép méltóságát”.¹⁸ Bár Sztarikov szavai nem találtak visszhangra, a GCSZI intézménye a konzervatív kritikusok részéről továbbra is ki volt téve támadásoknak. 2016-ban a Kulturális Minisztérium újjászervezte a GCSZI-t, aminek következtében elveszítette önállóságát, és összeolvadt egy másik állami kulturális központtal, a ROSZIZO-val (*Állami Múzeumi és Kiállítási Központ*), amelynek vezetőjét a regnáló Egységes Oroszország párt korábbi funkcionáriusa nevezte ki.¹⁹

A hazafias lobbitevékenység egyik újabb megnyilvánulása a 2017 májusában alapított *Orosz Művészeti Szövetség* volt, élén Zahar Prilepin íróval és Eduard Bojakov színházi rendezővel. A szövetség a „hagyományos értékekért” folytatott küzdelmet tűzte zászlajára. Prilepin úgy véli, az állam aránytalan mértékben támogatja azokat a projekteket, amelyek nem találkoznak a többség ízlésével és érdekével: „Az ország birodalmi, patrióta lázban ég, de a kultúrában, ott, ahol leginkább hatni tudna a társadalomra, nem történik semmi.” Prilepin szerint, az állam megszokásból továbbra is támogatja az olyan művészetet, amely nemcsak nyíltan szembehelyezkedik az ország érdekeivel, de ráadásul anyagilag is veszteséges. A hazafias kultúra költségvetési támogatásának növelése összhangban áll a „demokrácia elvével”, minthogy a többségi társadalom ízlését és meggyőződését elégíti ki.²⁰ Nem sokkal azután, hogy az Orosz Művészeti Szövetséget megalapították, Prilepint és Bojakovot fogadta Megyinszkij kulturális miniszter, aki ígéretet tett, hogy támogatni fogja a kezdeményezést.²¹ Megállapíthatjuk, hogy a 2012-es „konzervatív fordulat” óta a „hagyományos értékekről” folyó beszédet teljes egészében becsatornázták az állami támogatásért zajló vetélkedésben érdekelt „alkotói projektek” logikájába. A támadások célpontjai elsősorban azok, akik egyúttal a pénzügyi alapok elosztásában is részt vesznek.

2017 májusában például Natalja Poklonszkaja, konzervatív és monarchista nézeteiről híres krími képviselő, hivatalos beadványban kérte az ősszel bemutatásra kerülő „Matilda” c. film gyártásának adóellenőrzését. A filmdráma középpontjában az orosz trón fiatal várományosa, a leendő II. Miklós cár szerelmének története áll, címszerepben a pétervári *Marijinszkij Színház* balerinájával. Bár a film állami támogatást is kapott, és rendezője, Alekszej Ucsityel köztudottan lojális a Kreml politikai irányvonalához, a „Matilda” a konzervatív csoportok kritikájának kereszttüzébe került. Szerintük, II. Miklós alakja, akit a pravoszláv egyház 2000-ben szentté avatott, beszenyeződik, ha bemutatják házassága előtti intim kapcsolatát. Poklonszkaja képviselő azonban, aki több ízben kritizálta a filmet, érvként a pénzügyi átláthatatlanságra hivatkozott.²²

Ugyanakkor a magánintézmények – a múzeumok vagy a színházak – az alkotói szabadság és kísérletezés oázisának tűnnek, aminek csak a rentabilitás kérdése vagy a tulajdonos preferenciái szabnak határt. Így például a *Garázs* nevű kortárs művészeti központ vagy a *Viktória alapítvány*, amely nemrég nyitotta meg múzeumát Moszkva központjában, az elmúlt években nem volt kitéve a cenzúra nyílt nyomásának és a patrióta lobbisták nyilvános támadásainak. Kiállítási politikájuk lényegében megegyezik a nyugati magánmúzeumok elveivel (noha igyekeznek elkerülni a leginkább provokatív témákat, nehogy a rendőrség vagy a pravoszláv egyház fogást találjon rajtuk). Úgy tűnik, hogy ezek az intézmények szépen belesimulnak abba a mezőbe, amelyet a fent leírt konzervatív fordulat logikája számukra kijelöl: rezervátumai a kisebbségnek, amely kielégítheti a nép nagy részétől idegen kulturális igényeit, s ezt nem az állam kontójára teszi.

Ilyeténképpen azonban nem jelentenek alternatívát az állammal szemben, hanem szerves részei „a kultúra gazdasága, avagy a gazdaság mintájára szervezett kultúra” neoliberális modelljének.²³ A kortárs művészet helyét a mai hegemonisztikus gyakorlatban a folyamatosan erősödő társadalmi egyenlőtlenségek, a lakosság többsége és az eltűnőfélben lévő középosztály közötti, egyre mélyülő szakadék jelöli ki: míg az előbbi ízlését a konzervatív állam elégíti ki, az utóbbiak kritikai attitűdje csakis vásárlóerejük arányában kap legitimitást. Az állami és magán kultúrszféra közötti szembenállás valójában a piac logikájától különböző, közös kulturális tér eltűnését vonja maga után.

Ebben az összefüggésben alapvető jelentőségű a kulturális szférában dolgozók szubjektivitása, önszerveződő képessége és a társadalomban betöltött szerepükre való reflektáltságuk. Azt mondhatjuk, hogy Oroszországban ma az efféle önszerveződés a kultúra területén leginkább az állam elnyomó intézkedéseire adott reakciókban érhető tetten, de ezek nem érintik a bemutatott neoliberális-konzervatív politika hibrid modelljének alapjait. Emlékezzünk rá, milyen aktívan vett részt a művészek közössége a letartóztatott Pussy Riot-tagok melletti szimpátiatüntetésekben, vagy a Pjotr Pavlenszkij kiszabadításáért folytatott harcban (a *Szövetségi Biztonsági Szolgálat* moszkvai épületénél tartott híres akciója után, 2015 novemberében). A tüntetések fő követelése a művészi önkifejezés szabadsága volt, amit nem korlátozhatnak politikai vagy morális szempontok (és éppen ezért a büntető törvénykönyv sem vonatkozhat rá).²⁴

Az ilyen hozzáállás egészében jól rímel a szovjet időkből ismert sablonra, amikor az elnyomó tekintélyuralmi állammal szemben állt a hős egyén, aki fellázadt a társadalmi nem-szabadság ellen. Az állam és a társadalom ebben a felállásban mint egynemű, szürke massa működik a „kafkai valóság”²⁵ abszurd színpadán. A kultúra dolgozói által állandóan újratermelt, redukált valóságkép paradox módon nem mond igazán ellent a nép és a hatalom szerves egységét hirdető ideológiának, amely a konzervatív kultúrpolitika alapja. Az önszerveződés látványos példái ellenére, azt kell mondani, hogy ezek alapján véve nem kérdőjelezzik meg a konfliktus meghatározó vonását, vagyis azt, hogy az egyik oldalon a művészi szabadságban érdekelt kisebbség áll, míg a másikon a többség, amely némán támogatja az állami elnyomást. A kép úgy fest, hogy a kritikus művész jogait csak az védi, aki érdekelt a létezésében (ami tökéletesen beleillik Megyinszkij kulturális elméletébe).

Ezen ellentmondásos helyzet legutóbbi példája volt a moszkvai *Gogol-centrum* körüli házkutatás és letartóztatási botrány, 2017. május 23-án. Főszereplője a híres rendező, Kirill Szerebrjannyikov, aki az elmúlt években a sikeres kulturális menedzser etalonja volt. Figyelemre méltó tény, hogy 2012-ben Moszkva önkormányzata nevezte ki a Gogol nevét viselő színház élére, miután az előző vezetést és társulatot szélnek eresztették a színház alacsony látogatottsága, vagyis nem hatékony volta miatt. A nagy kísérletező és tabudöntögető Szerebrjannyikov mindazonáltal ügyesen integrálódott az említett

kultúrpolitikai modellbe: az általa vezetett Gogol-centrum előadásai népszerűek voltak a művelt és tehetsős moszkvai közönség körében, és magas nézőszámot produkáltak. Ebben az értelemben jellemző Szerebrjannikov szerepének visszamenőleges értékelése a liberális médiában: „A rendező munkássága, színházi munkái az utóbbi években sokak számára a belső emigráció színtere volt, menekülés a mind követelőzőbb államiaskodó kulturális tömegtrend elől.”²⁶

Szerebrjannikovot sikkasztás vádjával idézték be tanúnak, vagyis azoknak a pénzeknek a hűtlen kezelésével vádolták, amelyeket a Kulturális Minisztérium különített el a művészi projektekre. Még ha feltételezzük is, hogy az ügy hamisítás eredménye, aligha kétkelhetünk abban, hogy az eljárás, így vagy úgy, összefüggésben áll azzal a szereppel, amelyet Szerebrjannikov játszik az állami kulturális intézményrendszerben, és jól tükrözi a megváltozott erőviszonyokat a források újraelosztásáért vívott harcban.

Szerebrjannikov, mint a liberális tábor képviselője, sebezhetővé vált a kultúra területén zajló egyre ádázabb versengésben. Ezt olyan morális kategóriákkal írták le, mint a „félelem légkörének” elburjánzását és visszatérést a sztálini tömeges megtorlások korszakához. A Szerebrjannikov védelmében felszólaló híres színészek és rendezők jól ismerik a belső viszonyokat a kulturális szférában, és annak tulajdonképpen ugyanolyan szereplői, mint az ellenkező tábor képviselői.²⁷ De Szerebrjannikov védelmének stratégiája teljes egészében a céhen belüli szolidaritás logikáját követte. A szimpátianyilatkozatok nem tárták fel az üldözés mögött húzódó konkurenciaharc valódi viszonyait, hanem úgy állították be, mint ha az egész ügy kizárólag a cenzúráról és a művészi szabadság elleni támadásról szólna. A neves rendező, Andrej Zvjagincev érzelemdús nyilatkozatában úgy jellemezte Szerebrjannikov üldöztetését, mint „egyetemes csapást a gondolaszabadság ellen, a politikai gondolattól kezdve egészen a művészet aktuális gondolatáig”. A csapás mögött a hatalom gonosz akarata áll, amely „az ország nagy részét kitevő ún. hagyományörzők archaikus tudatára támaszkodik.”²⁸ Szerebrjannikov munkásságát – ha követjük a szimpátiakampányok logikáját – nem politikai vagy morális alapon kell megítélni; igazi fokmérője tehetsége és az általa vezetett színház népszerűsége, illetve e kettő nyilvános elismerése. Ily módon, a kultúra modellje mint a konkurenciaharc színtere nem kérdőjeleződik meg, hanem öntudatlanul is újrakonstruálódik.

Az orosz szellemi hagyományban meggyökeresedett vita a „nyugatosok” és a „szlavjanofilek” között a mai viszonyok közt a

„projektumok” versenyében ölt testet, amely verseny az állami vagy magánforrásból származó támogatásért folyik. Ebben a minőségben a feltételelesen „nyugatosnak” nevezett kulturális projektum a kísérleten, az emancipálódott szexualitáson, az államot és a többségi társadalmat jellemző „archaikus tudat” elutasításának eszméjén nyugszik. Ezek az elképzelések kényelmes célponttá teszik az ún. nyugatosokat a „kulturális szuverenitásért” síkra szálló kritika számára, és sebezhetővé válnak az állami javakért folyó versenyben, ugyanakkor magukhoz vonzzák a művelt városi középosztály szimpátiáját, amelynek a „nyugatosok” művészete arra bizonyíték, hogy ők maguk a „jelenhez” tartoznak. A kultúra által definiált „jelenkoriség” minősége fontos versenylőny a művelt középosztály számára a szakmai önmegvalósításban.

A kortárs művészet továbbra is sikeres példákat mutat a köz- és magánpartnerségi viszonyra, és a nemzetközi szintén igyekszik olyan fejlett országgént pozicionálni Oroszországot, amely megengedi a kritikát és sokszínűséget a kultúra területén. A Kulturális Minisztérium, feltételezhetően a liberális-elitista vonal konzervatív kritikája ellenére is, mindkét irányvonalat, a konzervatívot és a liberálist is támogatni fogja, hiszen létezésük és egymással való állandó harcuk biztosítja a különböző társadalmi csoportok által fogyasztott kulturális áruk újratermelődését. Az a helyzet, amelyben maga a művészet társadalmi intézménye erőteljes eszközzé válik a társadalom erkölcsi alapon történő kettéosztásában, ahol az egyik oldalon a „többség” áll (mely az értékazonosságon keresztül szervesen kötődik a hatalomhoz), míg a másikon a „kisebbség” (amely kulturális feljebbvalóságát hirdeti a többség felett), tökéletesen megfelel az uralkodó elit érdekeinek.

A neoliberális kultúramodell megkérdőjelezésének kísérlete, miként a rá épülő politikai manipuláció, abból indulhatna ki, hogy újraértelmezi a kulturális dolgozók mint a kapitalista gazdaság szubjektumainak pozícióját. Az ilyen irányú kérdésfelvetés a kultúra kérdését a társadalmi és munkajogi mozgalom részévé tudná tenni. A kulturális dolgozók önszerveződése, amelynek középpontjában az egyenlőtlenségek és a konkurenciaharc állt volna, mindmáig nagyon ritka jelenség Oroszországban. Ezzel összefüggésben említhetjük a fontos, bár kevés visszhangot kapott 2010-es kezdeményezést a kulturális dolgozók májusi kongresszusán, amelyen több, mint száz művész, irodalmár és akadémiai kutató vett részt. A kongresszus programadó nyilatkozata a szolidaritás szükségességét hangsúlyozta „a jogaikért kiállni nem tudó munkások kizsákmányolása elleni min-

dennemű harccal, legyen szó modernkori gyári »napszámosról« vagy »szupermarketekben dolgozókról«.²⁹

Jellemző azonban, hogy a kongresszus befejeztével a résztvevők külön csoportokban vonultak a május elsejei szakszervezeti felvonuláson. A kongresszus aktivitásának további hanyatlása nemcsak a kulturális dolgozók önszerveződésének nehézségeivel függött össze, hanem az oroszországi társadalmi mozgalmak és a független szakszervezetek általános válságával.

Ma Oroszország fokozatosan lép be a politikai turbulencia korszakába, és ez a korszak termékeny talajt biztosít a tömeges civil mozgalmak fellendüléséhez. Az ilyen mozgalmak középpontjában nemcsak a korrupcióellenes és az állampolgári szabadságjogokért vívott harc áll majd, hanem a kolosszális társadalmi egyenlőtlenségek meghatározó problémája is. Ez egyben azt is jelenti, hogy a társadalmi fellendülés feltételei között óhatatlanul megnő az érdeklődés magának az orosz, posztszovjet kapitalizmus modelljének különböző alternatívái, illetve annak specifikus változata iránt, amely ötvözi a tekintélyelvű politikai gyakorlatot, a konzervatív ideológiai hegemoniát, illetve az állam és üzleti szféra neoliberális elveit. Ebben a helyzetben a kulturális szféra, amely képes kritikailag átértékelni saját szerepét a társadalomban, fontos színtere a társadalmi alternatívákról szóló diskurzusoknak.

(Fordította: Vértés Judit)

Jegyzetek

- ¹ Ez az eszme az egyik fő tézise a „Post-truth, post-West, post-Order” előadásnak, mely 2017 elején a müncheni biztonságpolitikai konferencián hangzott el. <https://www.securityconference.de/en/discussion/munich-security-report/>
- ² Az alapok alapja. Az állami kulturális politika értelméről. A Lihacsov Intézet kommentárja. Основы основ. О смыслах государственной культурной политики. Комментарий Института им. Лихачева. <http://mkrf.ru/info/foundations-state-cultural-policy/>
- ³ Például az orosz autoriter neoliberalizmus paradoxonjairól lásd I. Matvejev: Neoliberalizmus orosz sajátosságokkal. И.Матвеев. Неoliberalизм с российскими характеристиками. <https://www.opendemocracy.net/od-russia/ilya-matveev/rossiya-inc>
- ⁴ Vlagyimir Putyin szövege a moszkvai felvonuláson 2012. 02. 23. https://ria.ru/vybor2012_putin/20120223/572995366.html
- ⁵ Az előadás körülményeiről Julija Joffe szövegében olvashatunk bővebben: <https://newrepublic.com/article/105846/how-punk-rock-show-trial-became-russias-greatest-gonzo-artwork>

- ⁶ Ija Kalinyinin: Az identitás ünnepe. A kultúra mint új nemzeti eszme. Илья Калинин. Праздник идентичности. Культура как новая национальная идея. «Неприкосновенный запас» №101(3/2015) http://www.nlobooks.ru/node/6379#_ftnref17
- ⁷ 2016-ban számos neves orosz történész, a Tudományos Akadémia tagjai indítványozták, hogy vonják vissza Megyinszkij doktori fokozatát. Az indítvány jogi alapját a bizonyított plágium, az inkorrekt kutatási módszerek képezték, illetve Megyinszkij áltudományos nézetei, amelyek a történelmi mítosz elsőbbségét hirdetik a tényekkel szemben. Lásd „Vlagyimir Megyinszkij disszertációjának és tudományos kutatásának módszereiről” «О методах научного исследования и диссертации В.Мединского» <http://www.1julyclub.org/node/122>
- ⁸ Megyinszkij: A nemzeti PR sajátosságai. Az igaz orosz történelem a Rjurik-dinasztiától Nagy Péterig. Мединский. Особенности национального PR. Правдивая история Руси от Рюрика до Петра. ОЛМА, Москва. 2011. – c.19
- ⁹ Interjú Vlagyimir Megyinszkijjel: *Izvesztijja*, 2015. 06. 17. <http://izvestia.ru/news/587771>
- ¹⁰ Valerij Geraszimov. A tudomány értéke a jövőben. Валерий Герасимов. Ценность науки в предвидении. <http://www.vpk-news.ru/articles/14632>
- ¹¹ A Katonai-történelmi Társaság monumentális propagandájának programjával itt lehet megismerkedni: <http://rvio.histrf.ru/activities/monumentalnaya-propaganda>.
- ¹² Érdekes, hogy a pravoszláv egyház patriarchája, Kirill is magáévá tette azt az elképzelést, amely szerint a piaci konkurencia és hatékonyság elve mozgatja az orosz történelmet. A Szent Vlagyimir emlékmű ünnepélyes megnyitóján elmondott beszédében kifejtette, hogy „Vlagyimir fejedelem nagyon pragmatikusan állt a hitválasztás kérdéséhez: elküldte követeit, hogy tisztán lássa, hol és hogyan szolgálják az Istent. Ez a bizonyíték [...], hogy a lehető legbecsületesebben és objektívebben álljunk a legfontosabb kérdéshez – a hitválasztáshoz.” <http://rvio.histrf.ru/activities/monumentalnaya-propaganda>
- ¹³ Az oroszországi állami kulturális politika alapjai. <http://mkrf.ru/info/foundations-state-cultural-policy/>
- ¹⁴ Sz. Csernyahovszkij: A kulturális szuverenitásról. С. Черняховский. О культурном суверенитете. <https://izborsk-club.ru/3354>
- ¹⁵ „Megyinszkij politikai jelenségnek titulálta a Szerov kiállítás sikerét”, <http://tass.ru/kultura/2616910>
- ¹⁶ „A moszkvaiaknak megmutatták a kortárs orosz színház alját”. <https://www.ridus.ru/news/185588>
- ¹⁷ Az Innovációs kulturális központokat hazafias központokká alakítják át. „Известия”, 09.02.2015. <http://izvestia.ru/news/582797>
- ¹⁸ N. Sztarikov: A kortárs művészetnek hazafiasnak kell lenni Н. Старилов. Современное искусство должно быть патриотичным <http://nstarikov.livejournal.com/1534239.html?thread=44477471>
- ¹⁹ A ROSZIZO alá tartozik a CIGSZ. Коммерсант 25.05.2016. <https://www.kommersant.ru/doc/2996137>
- ²⁰ Interjú Prilepinnel. Комсомольская правда, 17.05.2017. <http://www.kp.ru/daily/26679/3702725>
- ²¹ Prilepin és Bojákov beléptek az Orosz Művészeti Szövetségbe.

- ²² A Kreml elutasította a vádat, mely szerint Ucsityel cégének ellenőrzése a „nyomásgyakorlás” eszköze lenne. РБК, 26.05.2017 <http://www.rbc.ru/politics/26/05/2017/5927fa429a7947d007c42818?from=main>
- ²³ Alekszandr Bikbov: A neoliberalizmus kulturális politikája, Александр Бикбов, Культурная политика неолиберализма. Художественный журнал, №83 (2011). <http://moscowartmagazine.com/issue/14/article/187>
- ²⁴ Pavlenszkij letartóztatása után 128 művészettörténész és festő írta alá a diplomát, melyben deklarálják Pavlenszkij festő státuszát. A diploma szövege: <http://archive.is/MYRDY>.
- ²⁵ Szó szerinti idézet egy tipikusnak mondható reakcióból Szerebrjannyikov kihallgatására. А. Архангельский: Elviselhetetlen légkör, А. Архангельский: Невыносимая атмосфера. Колта, 24. 05. 2017. <http://www.colta.ru/articles/theatre/14905>
- ²⁶ Eljöttek Gogolért. Пришли за Гоголем. Газета.ру. 23.05.2017 https://www.gazeta.ru/comments/2017/05/23_e_10688063.shtml#page1
- ²⁷ A kultúra képviselői kiálltak Kirill Szerebrjannyikov mellett: <http://www.colta.ru/news/14920>
- ²⁸ Andrej Zvjagincev Szerebrjannyikov ügyéről: <https://thequestion.ru/questions/268540/chto-delo-serebrennikova-znachit-dlya-vsekh-nas>
- ²⁹ A kulturális dolgozók májusi kongresszusának manifestuma: <https://maycongress.wordpress.com>

Faces

State or revolution? *A conversation with Tamás Krausz on the occasion of his 70th birthday (interviewers: Eszter Bartha and László György)* 5

Three memories about Iván Harsányi – Ágnes Judit Szilágyi 26

Associations

Samir Amin: **The October 1917 Revolution started off the transformation of the world**

The aim of this study, written for the 100th anniversary of the October 1917 Revolution, is not to denigrate this first gigantic socialist project that echoed the glorious Paris Commune (1871). Humanity owes an enormous debt to the Soviet Union that resulted from this revolution as it was the Red Army, and it alone, that put the Nazi hordes to rout. The support of the Soviet Union to the national liberation struggles of the peoples of Asia and Africa at that time forced the imperialist powers to retreat and to accept a polycentric globalization that was less unequal and more respectful of the sovereignty of nations and of their cultures. However, neither is the objective to nostalgically look back. Amin tries to identify the mistakes and weaknesses of the original construction and then describe the drift away from it that led to efforts for its reform. He shows how when these failed it led to the brutal restoration of capitalism 31

Document

Albert Mathiez: **How revolutions starts?** *L'Humanité*, 6th of August 1921. ... 63

History

War along the Volga. *A conversation between the historian Aleksey Isayev by Oleg Nazarov and Vladimir Rudakov* 67

Keve Kovács: **Tiro di bandiera** – a series of linocuts..... 81

History

Gábor Balázs: „**Aux armes, citoyennes!**”. *The Paris Commune and women's emancipation*

This piece analyzes the Paris Commune from the point of view of “women's emancipation”. It explores the role of women in the Commune, and vice versa, the role of the Commune in the history of women's emancipation. In this true cultural revolution, an antithesis of bourgeois statism, clericalism and patriarchal order, many walls came crashing down and for a moment the very system of patriarchy started to crumble 91

Analysis

György Wiener: **The dissemination of Capital in Hungary**

The author shows through original research how Marx's main work, *Capital* was first published and distributed in Hungary. Reviewing the political and social context in which the book was first published, he also explores its effects on philosophy and the social sciences in Hungary. The spectrum of great scholars whose thinking was defined by the Marxian oeuvre and who then made major contributions to Marxian theory is explored, from György Lukács through Ferenc Tökei up until Attila Ágh..... 119

Michael Heinrich: **150 Years of Capital –with No End in Sight.** *Unsystematic Remarks on a Never-ending Story*

As it is known to most people Marx's *Capital* might give the impression of a completed, closed body of work. In reality the three volumes were assembled from writings that are from different phases of his theoretical development. Marx kept developing his critique of capitalism even in the last years of his life, and he could not incorporate his late research on crisis theory and ecology into *Capital* 145

Kohei Saito: **Marx's ecological notebooks**

In his early work Marx might not have paid significant attention to the destructive tendencies of capitalism with regard to the natural environment, but later on he started to do so more and more, from various standpoints. His later ecological insights are analyzed in this piece 163

Around the table

The editorial board of *Eszmélet* organized a round table on the 10th of July 2017 on the new book by József Böröcz (Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúráváltásokig [Split wood. From world systems-analysis to global structural change], Eszmélet Könyvtár, Budapest, l'Harmattan Kiadó, 2017). The roundtable was chaired by Attila Melegh, with the participation of Annamária Artner, József Böröcz, György Földes and Tamás Geröcs. Below we republish the contribution of György Földes (see previous issue for the other contributors). In our next issue József Böröcz will address all three responses 183

György Földes: The use and problems of a global perspective	183
--	-----

Bookmark

Krisztina Sörg: Multipolar crisis in the European Union: an integration or a capitalist crisis? <i>Integration – Disintegration – Nationalism</i> . transform! yearbook 2018 (Edited by Walter Baier, Eric Canepa and Eva Himmelstoss) Merlin Press, 2018.	189
--	-----

From one fact to another

Rafał Pankowski: The Internationalisation of Nationalism and the Mainstreaming of Hate – The Far Right in Poland .	
---	--

The article reviews the history of the nationalist marches of the last eight years on the Polish national holiday of the 11th of November. It is shown how this march grew into the biggest, 50-100 thousand strong, far-right event in Europe, drawing people from all across Europe, including Hungary. The governing party, PiS, and right-wing media not only do not dissociate themselves from the demonstration, but hails “the patriotic young Polish hearts” attending 195

Culture

Ilya Budraitskis: Contradictions of cultural policymaking in Russia. <i>Conservatism as a tool of neoliberalism</i>	
--	--

The authoritarian, conservative regime reigning Russia periodically attacks “Western individualism” in the name of “Russian collectivism”. While the Kremlin has in fact not broken with neoliberal economic and social policies. In fact isolationism, clericalism and authoritarianism functions hand in hand with the neoliberal view on the superiority of market efficiency in every social sphere. Cultural workers therefore find themselves in a situation where they have to defend themselves both against the onslaught of conservative state ideology and the logic of the market, the latter pushed by the institutions of the authoritarian Russian state..... 205

Szerkesztőbizottság: Marco Gabbas, György László (olvasószerkesztő), Koltai Mihály Bence, Matthias István Köhler, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (olvasószerkesztő), Matheika Zoltán, Melegh Attila, Nagy Éva, Szalai László (terjesztés), Szigeti Péter.

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

A szerkesztőség elérhetőségei:

Eszmélet – Kossuth Klub 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (30) 567 6815, e-mail: eszmelet1989@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Indigoline, Budapest

Nyomás: Vargé Hungary Kft., Budapest, felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):

1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):

1. Normál ár: 4500,- Ft; 2. Támogatói ár: 9000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000